

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Кафедра історії, етнології та археології

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ**

ІСТОРІЯ КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Для напрямку 6. 020302 Історія

Автор: Кузовков В.В.,
кандидат історичних наук,
доцент

Затверджено на засіданні кафедри історії та археології від «__» серпня 2017 р.

Затверджено на засіданні навчально-методичної комісії навчально-наукового інституту історії політології та права від «__» серпня 2017 р.

Затверджено на засіданні вченої ради навчально-наукового інституту історії політології та права від «__» серпня 2017 р.

Миколаїв 2017

ЗМІСТ НМК

1. Витяги з ОКХ, ОПП спеціальності.
2. Програми.
3. засоби діагностики навчальних досягнень студентів;
4. технічні засоби навчання тощо;
5. конспект лекцій з дисципліни;
6. комплекс контрольних робіт (ККР) для визначення залишкових знань з дисципліни;
7. комплекс завдань для поточного контролю знань;
8. інструктивно-методичні матеріали до семінарських, практичних і лабораторних занять;
9. завдання на курсові та дипломні проекти;
10. контрольні завдання до семінарських, практичних і лабораторних занять;
11. питання до екзаменаційних білетів, екзаменаційні білети;
12. тести для підсумкового контролю;
13. список методичних рекомендацій та розробок викладача;
14. методичні матеріали, що сприяють самостійній роботі студентів.
15. видання навчально-методичних посібників до кожної навчальної дисципліни, закріпленої за викладачем.

1.Витяги з ОКХ, ОПП спеціальності.

Метою навчальної дисципліни є вивчення історії країн Азії та Африки в середні віки.

Завданнями навчальної дисципліни є

- засвоєння знань щодо становище країн Азії та Африки в середні віки;
- засвоєння знань щодо історії країн Далекого Сходу, які належать до конфуціанської цивілізації;
- розглянути історичний розвиток держав Індостану у середні віки;
- засвоєння знань щодо історичного розвитку Близького та Середнього Сходу у середні віки.

У результаті вивчення курсу студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

Критичність та самокритичність. Використовувати наукові термінами та поняття, формулювати задачі, збирати дані, аналізувати їх та пропонувати рішення.

Працювати з іншими. В мультидисциплінарному та мультинаціональному середовищі.

Набуття і розвиток здатності:

- володіння вітчизняною та світовою культурною спадщиною, культурою міжособистісних стосунків, дотримання принципів толерантності;
- аналізувати та оцінювати досягнення національної та світової культури, орієнтуватися в культурному та духовному контексті сучасного суспільства, застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на загальнолюдські цінності;
- застосовувати засоби й технології міжкультурної взаємодії;
- відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства;
- застосовувати методи самовиховання, які орієнтовані на систему індивідуальних, національних і загальнолюдських цінностей, для розробки й реалізації стратегій і моделей поведінки та кар'єри;
- опановувати й реалізувати моделі толерантної поведінки та стратегії конструктивної діяльності в умовах культурного, мовного, релігійного розмаїття;
- орієнтуватися в інформаційному просторі, отримувати інформацію та оперувати нею відповідно до власних потреб і вимог сучасного високотехнологічного суспільства;
- використовувати інформаційно-комунікаційні технології та відповідні засоби для виконання особистісних, професійних і суспільно значущих завдань;
- продуктивно співпрацювати з партнерами у групі та команді, виконувати різні ролі та функції у колективі.

II. Фахові:

Базові загальні знання. Володіти базовими загальними знаннями, а саме: історичні події сьогодення та знання світової хронології.

Застосування знань на практиці. Використовувати фонову інформацію та інформаційно-пошукові навички для формування послідовної дискусії навколо історичної задачі.

Бути обізнаними та обговорювати **поточний стан** історичних досліджень.

Знати **зв'язок між** проблемами сьогодення та минулого.

Знати **загальні історичні основи** (діахронічний аспект) минулого.

Здатність знаходити та використовувати інформацію з різних джерел (електронних, письмових, архівних та усних) згідно з задачею, формуючи цю інформацію критично в обґрунтовану розповідь.

Здатність використовувати відповідну термінологію та способи вираження дисципліни в усній та письмовій формах рідною чи іноземною мовами.

Набуття і розвиток здатності:

- розглядати суспільні явища в розвитку та в конкретних історичних умовах певного часу;
- зіставляти історичні події, явища з періодами (епохами), орієнтуватися в науковій періодизації історії;
- використовувати періодизацію як спосіб пізнання історичного процесу.
- співвідносити розвиток історичних явищ і процесів з географічним положенням країн та природними умовами;
- користуючись картою, визначати причини та наслідки історичних подій, процесів, основні тенденції розвитку міжнародних відносин і місця в них країн Азії та Африки, пов'язані з геополітичними чинниками і факторами навколишнього середовища;
- характеризувати, спираючись на карту, історичний процес та його регіональні особливості.
- критично аналізувати й оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність;
- оцінювати, порівнювати, пояснювати факти і явища дійсності на основі інформації, отриманої з різних джерел знань;

- розрізняти інші погляди, визнавати та сприймати цю різноманітність;
- розповідати про історичні події та явища й описувати їх;
- брати участь у дискусії, аргументувати, посилаючись на джерело, власну позицію.
- складати різні типи планів, формулювати доречні питання до історичних текстів;
- готувати аналітичні доповіді, реферати, складати тези, розгорнутий та опорний конспекти й будувати відповідь на цій основі;
- надавати усну та письмову історичну характеристику подіям, явищам, видатним діячам;
- висловлювати власну думку, формулювати й захищати власну позицію під час усної та письмової дискусії;
- визначати роль людського фактора в історії, давати всебічну характеристику історичних особистостей, розкривати внутрішні мотиви їхніх дій, створювати політичні й історичні портрети;
- визначати причини, сутність, наслідки та значення історичних явищ і подій;
- виявляти суперечності в позиціях, різні інтереси, потреби соціальних груп і окремих осіб та їх роль в історичному процесі, тенденції й напрями історичного розвитку.

2. Програми.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Кафедра історії, етнології та археології

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Проректор із науково-
педагогічної роботи

_____ Н. І. Василькова

28 серпня 2017 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ІСТОРІЯ КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ В СЕРЕДНІ ВІКИ

ОКР «бакалавр»

Галузь знань: 0203 Гуманітарні науки

Напрямок підготовки: 6. 020302 Історія

Інститут історії, політології та права

2017-2018 навчальний рік

Т.в.о. завідувача кафедри _____ (Господаренко О.В.)
« » 2017 р.

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		<i>денна форма навчання</i>	
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 0203 Гуманітарні науки	Нормативна	
	Напрямок підготовки 6. 020302 Історія		
Індивідуальне науково-дослідне завдання – 2	Спеціальність: 032 Історія та археологія	<i>Семестр</i>	
Загальна кількість годин 90		5	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2 самостійної роботи студента 4	Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр	<i>Лекції</i>	
		12	
		<i>Семінарські</i>	
		18	
		<i>Лабораторні</i>	
		-	-
		<i>Самостійна робота</i>	
		60	
		Вид контролю: екзамен	

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для денної форми навчання – 90 год.: 30 год. – аудиторні заняття, 60 год. – самостійна робота (30 % / 70 %).

Мета та завдання навчальної дисципліни

Метою навчальної дисципліни є вивчення історії країн Азії та Африки в середні віки.

Завданнями навчальної дисципліни є

- засвоєння знань щодо становище країн Азії та Африки в середні віки;
- засвоєння знань щодо історії країн Далекого Сходу, які належать до конфуціанської цивілізації;
- розглянути історичний розвиток держав Індостану у середні віки;
- засвоєння знань щодо історичного розвитку Близького та Середнього Сходу у середні віки.

У результаті вивчення курсу студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

Критичність та самокритичність. Використовувати наукові термінами та поняття, формулювати задачі, збирати дані, аналізувати їх та пропонувати рішення.

Працювати з іншими. В мультидисциплінарному та мультинаціональному середовищі.

Набуття і розвиток здатності:

- володіння вітчизняною та світовою культурною спадщиною, культурою міжособистісних стосунків, дотримання принципів толерантності;
- аналізувати та оцінювати досягнення національної та світової культури, орієнтуватися в культурному та духовному контексті сучасного суспільства, застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на загальнолюдські цінності;
- застосовувати засоби й технології міжкультурної взаємодії;
- відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства;
- застосовувати методи самовиховання, які орієнтовані на систему індивідуальних, національних і загальнолюдських цінностей, для розробки й реалізації стратегій і моделей поведінки та кар'єри;
- опановувати й реалізувати моделі толерантної поведінки та стратегії конструктивної діяльності в умовах культурного, мовного, релігійного розмаїття;
- орієнтуватися в інформаційному просторі, отримувати інформацію та оперувати нею відповідно до власних потреб і вимог сучасного високотехнологічного суспільства;
- використовувати інформаційно-комунікаційні технології та відповідні засоби для виконання особистісних, професійних і суспільно значущих завдань;
- продуктивно співпрацювати з партнерами у групі та команді, виконувати різні ролі та функції у колективі.

II. Фахові:

Базові загальні знання. Володіти базовими загальними знаннями, а саме: історичні події сьогодення та знання світової хронології.

Застосування знань на практиці. Використовувати фонову інформацію та інформаційно-пошукові навички для формування послідовної дискусії навколо історичної задачі.

Бути обізнаними та обговорювати **поточний стан** історичних досліджень.

Знати **зв'язок між** проблемами сьогодення та минулого.

Знати **загальні історичні основи** (діахронічний аспект) минулого.

Здатність знаходити та використовувати інформацію з різних джерел (електронних, письмових, архівних та усних) згідно з задачею, формуючи цю інформацію критично в обґрунтовану розповідь.

Здатність використовувати відповідну термінологію та способи вираження дисципліни в усній та письмовій формах рідною чи іноземною мовами.

Набуття і розвиток здатності:

- розглядати суспільні явища в розвитку та в конкретних історичних умовах певного часу;
- зіставляти історичні події, явища з періодами (епохами), орієнтуватися в науковій періодизації історії;
- використовувати періодизацію як спосіб пізнання історичного процесу.
- співвідносити розвиток історичних явищ і процесів з географічним положенням країн та природними умовами;
- користуючись картою, визначати причини та наслідки історичних подій, процесів, основні тенденції розвитку міжнародних відносин і місця в них країн Азії та Африки, пов'язані з геополітичними чинниками і факторами навколишнього середовища;
- характеризувати, спираючись на карту, історичний процес та його регіональні особливості.
- критично аналізувати й оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність;
- оцінювати, порівнювати, пояснювати факти і явища дійсності на основі інформації, отриманої з різних джерел знань;
- розрізняти інші погляди, визнавати та сприймати цю різноманітність;
- розповідати про історичні події та явища й описувати їх;

- брати участь у дискусії, аргументувати, посилаючись на джерело, власну позицію.
- складати різні типи планів, формулювати доречні питання до історичних текстів;
- готувати аналітичні доповіді, реферати, складати тези, розгорнутий та опорний конспекти й будувати відповідь на цій основі;
- надавати усну та письмову історичну характеристику подіям, явищам, видатним діячам;
- висловлювати власну думку, формулювати й захищати власну позицію під час усної та письмової дискусії;
- визначати роль людського фактора в історії, давати всебічну характеристику історичних особистостей, розкривати внутрішні мотиви їхніх дій, створювати політичні й історичні портрети;
- визначати причини, сутність, наслідки та значення історичних явищ і подій;
- виявляти суперечності в позиціях, різні інтереси, потреби соціальних груп і окремих осіб та їх роль в історичному процесі, тенденції й напрями історичного розвитку.

2. Програма навчальної дисципліни

Кредит 1. Вступ до вивчення Середньовічного Сходу. Далекий Схід у Середні віки.

Тема 1. Вступ до курсу «Історія країн Азії та Африки у середні віки та модерну добу».

Мета та завдання, структура та характер курсу «Історія країн Азії та Африки в середні віки». Географічні межі курсу. Хронологічні межі східного середньовіччя (Китай – III – XVII ст., Японія, Корея, В'єтнам, Великий Степ, Південна та Південно-Східна Азія – IV – XVII ст., Мусульманський світ – VII – XVI ст.). Джерельна база історії Азії та Африки. Рекомендована навчальна та наукова література з курсу.

Цивілізаційні регіони Сходу (далекосхідна, ісламська, Велика Степ, індійська, регіони Південно-Східної Азії та Африка на південь від Сахари).

Поняття Схід. Сходознавство, як комплексна дисципліна, до складу якої входить історія країн Азії та Африки. Історія і розвиток сходознавства. Виникнення дихотомії Схід – Захід та її сутність. Виділення сходознавства, як окремої галузі знань (XVI – XVII ст.). Практичне сходознавство. Розвиток наукового сходознавства у XVIII – XIX ст. Виникнення східної філології та порівняльно-історичного мовознавства. Розвиток історичних знань про Схід. Європоцентризм. Формацийний підхід щодо вивчення Сходу (К.Маркс, Ф. Енгельс, В.І. Ленін). Азіатський спосіб виробництва. Цивілізаційний підхід щодо вивчення історії країн Сходу (О. Шпенглер, А. Тойнбі, С. Хантингтон). Регіональні складові сходознавства (арабістика, африканістика, єгиптологія, індологія, іраністика, семітологія, сінологія, тюркологія, японістика). Російське сходознавство у XVIII – на початку XX ст. Розвиток сходознавства у XX ст. Радянське сходознавство. Розвиток сходознавства на Україні на межі XX – XXI ст.

Тема 2. Далекий Схід у добу Середньовіччя.

Китай в добу Середньовіччя. Периодизація: Троєцарство (220 - 280); доба династії Цзінь (280 – 311); доба Північних та Південних династій (311 - 589); доба династії Суй (589 - 618); доба династії Тан (617 - 907); доба П'яти царств та Десяти династій (907 - 979); доба династії Сун (960 - 1279); доба династії Юань (1271 - 1367), доба династії Мін (1368 - 1644). Особливості хронології.

Загибель Ханьської імперії. Доба «Троєцарства». Імперія Цзінь. Реформа Сима Яня (280). Надільна система. Південний та Північний Китай у IV – VI ст. Культура Китаю доби «темних віків». Розповсюдження буддизму. Розвиток конфуціанства та даосизму. Об'єднання Китаю під владою династії Суй (589). Політика династії Суй.

Династія Тан. Ли Шиминь (Тай-цзун) (626 - 649). У Цзетянь (У-Хоу) (683 - 705). Економічне піднесення, розвиток міського життя. Міжнародне положення імперії Тан. Криза надільної системи. Цзедуши. Реформа Ян Яня (780). Селянська війна під керівництвом Хуан Чао (874 - 884).

Політична роздільність. Прихід до влади династії Сун (960). Економічний розвиток Китаю у XI – XII ст. Розвиток державного апарату (система іспитів). Реформи Ван Аньши (1069 - 1085). Неоконфуціанство. Зовнішньополітичні поразки (боротьба з киданями, чжурчженями та монголами).

Монгольське завоювання Китаю. Династія Юань. Боротьба китайців проти монгольських завойовників. Воцаріння династії Мін. Чжу Юаньчжан (Тай-цзу) (1368 - 1398). Економічний та суспільний розвиток Китаю у XV – XVII ст. Маньчжурське завоювання Китаю та початок правління династії Цинь.

Японія в добу Середньовіччя. Периодизація: Кофун (IV – VI ст.); Асука (592 - 710); Нара (710 - 794); Хейян (794 - 1185); Камакура (сьогуна́т Мінамото) (1185 - 1333); Намбокуте (північний та південний двори) (1336 - 1392), Муроматі (сьогуна́т Асікага) (1392 - 1573); Адзуті - Момояма (1573 - 1603), Едо (сьогуна́т Токугава) (1603 - 1868). Особливості хронології.

Етногенез японців. Проблема формування японської державності. Правління клану Соґа (587 - 645). Реформи Сетоку-тайсі (поч. VII ст.). Переворот Тайка (645). Закони «Тайхо ріцурьо» (701) та «Йоро ріцурьо» (718). Епоха Нара (710 - 784). Епоха Хейян. Правління Фудзівары (кон. VIII – XI ст.). Стиль життя та культура хейянської аристократії. Війни з айнами. Розпад надільної системи. Сьоен. Правління інсей (1068 - 1156).

Формування самурайського стану. Кодекс бусідо. Самурайські клани. Боротьба Тайра і Мінамото. Тайра Кійоморі(1118 - 1181). Сьогунат Мінамото (1185 - 1219).

Японія у XIII ст. Сіккени Ходзьо (1219 - 1333). Боротьба з монгольською навалою (1274, 1281). Доба південного та північного дворів (1336 - 1392). Сьогунат Асікага (1338 - 1573). Розпад системи сьогунів. Ослаблення центральної влади. Війна Онін (1467 – 1477).

Політична роздрібненість в Японії. Доба Сенгоку здідай (1467 - 1573). Ікко-іккі. Селянський рух. Проникнення християнства та контакти з європейцями. Самурайські кланові князівства (Такеда, Уесугі, Го-Ходзьо). Боротьба за політичне об'єднання Японії. Ода Нобунага (1534 - 1582). Тойотомі Хідейосі (1536 - 1598). Токугава Ієясу (1543 - 1616). Сьогунат Токугава (1603 - 1868). Політичний, економічний та соціальний розвиток Японії у XVII ст. Закриття Японії.

Корея в добу середньовіччя. Періодизація: Троєцарство (рубіж н.е. – 668 р.); Об'єднання Сілла (676 - 918); держава Корьо (918 - 1392); держава Чосон (1392 - 1910). Особливості хронології.

Природні умови Корейського півострова. Етногенез корейців. Формування провідних корейських держав добу Троєцарства (Когурьо, Пекче, Сілла). Особливості суспільно-політичного розвитку корейських держав. Розповсюдження буддизму, конфуціанства та даосизму. Відносини з Китаєм та Японією. Агресія Китаю добу правління Суй і Тан проти Когурьо та Пекче (VII ст.). Об'єднання Корейського півострову під владою Сілла (676).

Розвиток корейської державності в добу Об'єднаної Сілла. Централізація державного апарату. Суспільні відносини. Становий поділ суспільства. Укріплення позицій буддизму. Кризові явища в суспільно-політичному житті наприкінці VIII – IX ст. Розпад Об'єднаної Сілла.

Об'єднання корейських земель у складі держави Корьо. Відновлення централізованої системи управління. Боротьба з киданями (імперія Ляо). Суспільна криза XII ст. та встановлення диктатури рода Чхве (1198 – 1258). Зростання великого землеволодіння. Монгольське панування (1273 - 1356). Земельні реформи Лі Сонге (1388 - 1391). Падіння держави Корьо (1392).

Держава Чосон. Відновлення централізованої системи управління. Зростання впливу чиновництва (янбанів). Зростання впливу неоконфуціанства (саріми). Імджинська війна (1592 - 1598) та відносини з маньчжурами.

В'єтнам в добу середньовіччя. Періодизація: доба північного панування (- 938), доба династії Нго (938 - 965); доба династії Дінь (965 - 980); доба династії ранніх Ле (980 - 1009), доба династії пізніх Лі (1009 - 1225), доба династії Чан (1225 - 1400); доба династії Хо (1400 - 1407); китайська окупація (1407 - 1428); доба династії Пізніх Лі (1428 - 1788).

Етногенез в'єтнамців. Боротьба проти китайського панування (II ст. до н.е. - 938). Ранні Лі (держава Вансуан). Битва на р. Батьданг (938). Державотворчі процеси у X ст. Внутрішня та зовнішня політика династії Пізніх Лі в XI – XII ст. Суспільно-політична криза на межі XII-XIII ст.. Політика династії Чань. Боротьба з монгольською агресією.

Діяльність Хо Кюї Лі (грошова реформа, одержавлення землеволодінь, введення паперових грошей). Держава Дайнгу (династія Хо) (1400 - 1407). Боротьба з китайською окупацією (1407 - 1428).

Держава Дайв'єт (династія Пізніх Ле). Укріплення централізованого управління. Успішні зовнішні війни проти Тямпи та лаоських держав (II половина XV ст.). Криза перенаселення (початок XVI ст.). Міжусобні війни між родинами Маків, Нгуєнів та Чінів (XVI – XVII ст.) та політичний розпад Дайв'єту.

Кредит 2. Великий Степ та мусульманський світ у середні віки

Тема 3. Великий Степ у добу середньовіччя.

Великий степ на межі давнини та середньовіччя. Природно-кліматичні особливості Великого Степ. Суспільно-політичний лад кочовиків. Хунни, сяньбі та їх відносини з Китаєм. Жужанський каганат. Гуни.

Великий тюркський каганат. Державний устрій Тюркського каганату, суспільний устрій, релігійні вірування. Західний та Східний Тюркські каганати. Другий Тюркський каганат. Уйгурський каганат.

Великий степ у X – XII ст. Кідані. Чжурчжені. Кочовики степів Східної Європи (угри, печеніги, торки, половці).

Монгольське суспільство у XI – XII ст. Кочове господарство. Родовий устрій. «Люди довгої волі»(байшень, «біла кістка»). Релігійні вірування монгольських племен («чорна віра», як різновид мітраїзму). Формування передумов для виникнення монгольської державності. Чингіз-хан (1162 - 1227). Боротьба за об'єднання монгольських племен (1182 - 1206). Велика Яса (1198).

Монгольські завоювання. Боротьба з імперією Цзінь (1211 - 1235). Розгром держави хорезмшахів (1219 - 1221) та тангутів (1225 - 1227). Похід на захід (1236 - 1241). Підкорення Ірану та походи на Близький Схід (1256 - 1260). Підкорення Південної Сун (1259 - 1279). Останні завоювання (Корея, Тибет, походи в Південно-Східну Азію та Японію). Боротьба двох течій щодо методів управління підкореними територіями. Єлюй Чуцай.

Розпад Монгольської імперії. Імперія Юань. Хулагуїди (1263 - 1353). Держава Тімура (1370 - 1405) та Тімуріди (1405 - 1500). Золота орда (1243 - 1502). Адміністративний устрій (Ак-Орда та Кок-Орда). Хан Узбек (1313 - 1341). «Велика зам'ятня» (1359 - 1381), криза та розпад Золотої орди. Улус Джагатая та його нащадків.

Тема 4. Країни мусульманського світу у добу середньовіччя (2 години).

Ближній Схід на початку середньовіччя. Суперництво Візантії та Сасанідського Ірану. Арабське суспільство у доісламський період. Мухамад. Виникнення ісламу. Основи ісламу. Ісламська держава за часів Мухамада. Об'єднання Аравійського півострова.

Арабський халіфат за часів правління «праведних» халіфів. Арабські завоювання.

Громадянська війна у халіфаті. Виникнення провідних течій ісламу: сунізм, шиїзм та харіджизм. Халіфат Омейядів: система управління, форми земельної власності, податкова система.

Криза у Халіфаті у середині VIII ст.. Халіфат Абасідів від аль-Мансура до аль-Мамуна. Мутазілізм. Розпад халіфату Абасідів. Незалежні династії: Омейяди Іспанії, Аглабіди, Ідрісиди, Тулуніди, Тахіріди, Саманіди, Саффаріди.

«Шіїтська революція». Виникнення ісмаїлізму. Халіфат Фатімідів. Кармати. Буїди. Крах світської влади Абасідів.

Мусульманський світ у XI - XIII ст. Держави Північної Африки. Альморавіди. Альмохади. Айюбіди. Султанат мамлюків. Тюркська експансія. Держава Газнівідів. Сельджукіди. Держава Хорезмшахів. Монгольська навала та ісламський світ.

Кредит3. Османська імперія та Індія у добу середньовіччя.

Тема 5. Османська держава в середні віки

Природа та клімат Малої Азії. Заселення Малої Азії тюркськими племенами. Іконійський султанат. Особливості етногенезу османли. Виникнення Османської держави. Емірат Османа Газі (1281 - 1326). Реформи Орхана (початок карбування акче, введення тімарної системи, створення корпусу яничарів).

Османські завоювання. Захват візантійських володінь, завоювання Болгарії (1396). Битва на Косовому полі (1389). Боротьба з хрестовими походами. Битва біля Нікополя (1396). Навала Тимура та битва під Анкарою (1402). Мехмет II (1451 - 1481) та завоювання Константинополя. Завоювання Сербського деспотату та Боснії.

Система управління. Реформи Мурада II (1421 - 1451). Візир. Диван. Бейлербейства та санджаки. Становий устрій (ескери (служилі), райя (оподатковані мусульмани), зінік (оподатковані немусульмани), кули (раби) та інші). Кодекс законів «Канун-наме» (1476). Форми земельної власності (хасс, мулк, вакф, ікта, тімар) та податкова система (харадж, джиз'я, йошур, іспендже).

Селім I (1512 - 1520). Розгром Сефевідського Ірану (1514). Розгром мамлюкського султанату та підкорення Єгипту (1516 - 1517). Відносини з Алжиром. Прийняття титулу халіфа. Сулейман I (1520 - 1566). Підкорення Родосу (1522) та Угорщини (1526). Боротьба з Габсбургами та союз з Францією.

Занепад Османської імперії наприкінці XVI- XVII ст. Наслідки Великих географічних відкриттів та «революції цін». Деградація державного апарату та корупція. Розквіт відкупної системи (ільтізама). Зовнішньополітичні невдачі. Похід на Астрахань (1569). Битва при Лепанто (1571). Поразка під Хотіном (1621). Невдала війна з Сефевідським Іраном (1603 - 1612). Реформи візирів у II половині XVII ст. (Мехмед-паша Кьопрюлю (1656 - 1662), Фазіль-Ахмед Кьопрюлю (1662 - 1676), Кара-Мустафа (1676 - 1683)). Поразка у війні з Священною лігою (1683 - 1699).

Тема 5. Індія та країни Південно-Східної Азії у добу середньовіччя (2 години лекцій).

Індія. Особливості розвитку індійської цивілізації. Варново-кастова система («джаджмані»). Розвиток економіки, суспільні відносини. Індійська община. Форми землеволодіння. Індуїзм та буддизм.

Півострів Індостан на світанку середньовіччя. Значення міжнародної торгівлі (Середземномор'є, Китай). Розпад Кушанської імперії. Імперія Гуптів. Самудрагупта (335 - 380). Держава Харши. Держави Півдня Індостану (Чалук'ї, Паллави, Чоли). «Індуїстська революція». Кумарілла Бхата. Політичне становище Індії у VIII-X ст. Держави Гурджара-Пратіхарів, Раштракутів та Палів.

Індійські держави і мусульманський світ. Походи Газневідів та Гуридів в Північну Індію. Делійський султанат (1206 - 1526). Політика династії Гулямів (1206 - 1290). Шамс ад-дін Ілтутмуш (1211 - 1236). Система управління, оподаткування та земельна власність. Формування мови урду. Боротьба з монголо-татарською навалою та Джалал ад-діном. Династія Хілджи (1290 - 1320). Об'єднання Індостану під владою Ала ад-діна Мухаммада (1296 - 1316). Династія Туглакідів (1320 - 1413). Династія Саїдів (1414 - 1451). Династія Лоді (1451 - 1526). Держави півдня Індостану. Завоювання Бабура та заснування імперії Великих Моголів. Реформи Акбара. Контакти Індії з європейцями. Початок розпаду держави Великих Моголів.

Південно-Східна Азія. Особливості Південно-Східної Азії, як цивілізаційного регіону. Природно-кліматичні умови регіону. Історичний розвиток Південно-Східної Азії напередодні Середньовіччя. Роль Південно-Східної Азії у світовій торгівлі. Виникнення перших політій. Вплив індійської цивілізації.

Політогенез у кхмерів. Держава Бапном (Фунань). Ченла Суші та Ченла Води. Формування імперії Камбуджадеша.

Політогенез бірманомовних народів. Держава Шрікшетра. Міграція предків сучасних бірманців. Держава Паган. Боротьба з монголо-татарською навалою. Держава Таунгу.

Політогенез тайців. Монські політії. Держава Сукхотаї. Аютія. Формування держави Сіам.

Нусантара (Індонезія) у добу середньовіччя.

3. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
	усього	у тому числі		
		л	с	с.р.
1	2	3	4	5
Кредит 1. Вступ до вивчення Середньовічного Сходу. Далекий Схід у Середні віки.				
Тема 1. Вступ до курсу «Історія країн Азії та Африки у середні віки.	15	2	2	11
Тема 2. Далекий Схід у добу Середньовіччя..	15	2	4	9
Разом	30	4	6	20
Кредит 2. Великий Степ та мусульманський світ у середні віки.				
Тема 3. Великий Степ у добу середньовіччя.	15	2	2	7
Тема 4. Країни мусульманського світу у добу середньовіччя	15	2	4	7
Разом	30	4	6	20
Кредит3. Османська імперія та Індія у добу середньовіччя.				
Тема 5. Османська держава в середні віки.	15	2	4	9
Тема 6. Індія та країни Південно-Східної Азії у добу середньовіччя.	15	2	2	11
Разом:	30	4	6	20
Разом курс	90	12	18	60

4. Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Особливості історичного розвитку Сходу в середні віки.	2
2.	Китай у Ранньому середньовіччі	2
3.	Формування самурайського стану в Японії. Встановлення самурайської диктатури.	2
4.	Держава Чингіз-хана та його нащадків.	2
5.	Виникнення ісламу та формування арабської державності. Халіфат Омейядів і Аббасидів.	2
6.	Мусульманський світ в XI – XIII ст.	2
7.	Османська держава в середні віки	4
8.	Індія в добу раннього середньовіччя.	2
	Разом:	18

5. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Вступ до курсу «Історія країн Азії та Африки у середні віки та модерну добу	11
2.	Далекий Схід у добу Середньовіччя.	9
3.	Великий Степ у добу середньовіччя.	7
4.	Країни мусульманського світу у добу середньовіччя	7
5.	Османська держава в середні віки	9
6.	Індія та країни Південно-Східної Азії у добу середньовіччя.	11
	Разом:	60

6. Індивідуальне навчально-дослідне завдання ПЕРЕЛІК ТЕМ РЕФЕРАТІВ, ЕСЕ ТА ТВОРЧИХ РОБІТ

1. Доба «Троєцарства». Боротьба за об'єднання Китаю у III ст. н. е.
2. Особливості політичного розвитку Китаю у «темні віки» (IV – VI ст.).
3. Розвиток ідеологічних течій у Китаї у середньовіччі.
4. Зовнішня політика Китаю в добу правління династії Тан.
5. Розвиток культури Китаю в добу середньовіччя.
6. Китай в добу правління династії Сун (960 – 1279 рр.).
7. Економічний розвиток Китаю в добу династії Мін.
8. Формування японської державності.
9. Переворот Тайка (645 р.) та його наслідки.
10. Розвиток японської державності в добу Хейян.
11. Самурайський стан та його вплив на історію середньовічної Японії.
12. Війна Тайра і Мінамото та виникнення сьогунату.
13. Релігійне життя середньовічної Японії.

14. Розвиток японської культури в добу середньовіччя.
15. Формування імперії Чингіс-хана.
16. Монгольське завоювання Китаю та заснування імперії Юань.
17. Золота Орда у XIII – XIV ст.
18. Держава Хулагуїдів.
19. Завойовницькі походи Тимура.
20. Політична діяльність Мухаммеда та формування мусульманської держави в Аравії.
21. Арабські завоювання в добу правління «праведних халіфів» (632 – 661 рр.).
22. Провідні течії ісламу: сунізм, шиїзм та хариджизм та їх вплив на середньовічну історію мусульманського світу.
23. Халіфат Омейядів: система управління, форми земельної власності, податкова система.
24. Халіфат Аббасидів у II половині VIII – I половині X ст..
25. Держави Магрибу у X – XIII ст.
26. Імперія Сельджукідів.
27. Зовнішня політика Османської імперії в добу правління Сулеймана I.
28. Внутрішня політика Османської імперії в добу правління Сулеймана I.
29. Османська імперія у XVII ст.
30. Імперія Гуптів: розвиток економіки, суспільні відносини, внутрішня та зовнішня політика.
31. Держава Харши.
32. Делійський султанат.
33. Завоювання Бабура та заснування імперії Великих Моголів.
34. Реформи Акбара в імперії Великих Моголів.
35. Імперія Камбоджадеша.
36. Нусантара (Індонезія) у добу середньовіччя.

7. Методи навчання

пояснювально-ілюстративний метод – студенти отримують знання на лекції, з навчальної або методичної літератури, через екранний посібник в "готовому" вигляді. Сприймаючи й осмислюючи факти, оцінки, висновки, студенти залишаються в рамках репродуктивного (відтворюючого) мислення. Застосовується для передачі великого масиву інформації.

репродуктивний метод – застосування вивченого на основі зразка або правила. Діяльність студентів носить алгоритмічний характер, тобто дія виконується на основі інструкцій, приписів, правил в аналогічних, подібних з показаним зразком ситуаціях.

метод проблемного викладу – використовуючи різноманітні джерела й засоби, педагог, перш ніж викладати матеріал, ставить проблему, формулює пізнавальне завдання, а потім, розкриваючи систему доказів, порівнюючи точки зору, різні підходи, показує спосіб рішення поставленого завдання. Студенти як би стають свідками й співучасниками наукового пошуку.

частково-пошуковий, або евристичний, метод – організація активного пошуку рішення висунутих у навчанні (або самостійно сформульованих) пізнавальних завдань або під керівництвом педагога, або на основі евристичних програм і вказівок. Процес мислення набуває продуктивного характеру, але при цьому поетапно направляється й контролюється педагогом або самими студентами на основі роботи над програмами (у тому числі й комп'ютерними) і навчальними посібниками. Найчастіше застосовується як спосіб активізації мислення, порушення інтересу до пізнання на семінарах і колоквіумах.

дослідницький метод – після аналізу матеріалу, постановки проблем і завдань і короткого усного або письмового інструктажу студенти самостійно вивчають літературу, джерела, ведуть спостереження й вимірювання й виконують інші дії пошукового характеру. Ініціатива, самостійність, творчий пошук проявляються в дослідницькій діяльності найбільше повно.

Широко використовуються методи відео й комп'ютерної комунікації.

Методи: Історичний пошук, порівняльний, морфологічний аналіз, метод історичної систематизації та типології. Принципи історизму та об'єктивності, комплексний підхід до вивчення історичних джерел.

Крім лекційних занять, планується проведення семінарів.

На семінарські заняття винесені найсуттєвіші теми кожного з розділів. При підготовці до семінарських занять студентам рекомендується план заняття та список рекомендованої літератури. До всіх семінарських занять (за бажанням студентів) проводяться групові чи індивідуальні консультації.

Форма підсумкового контролю. Вивчення курсу завершується заліком. Оцінювання результатів навчальної діяльності студентів здійснюється з урахуванням індивідуальних особливостей студентів і передбачає диференційований підхід в його організації.

Оцінюватися може виконання студентами будь-яких навчальних завдань, під час роботи над якими студенти демонструють власне історичне мислення: розгорнуті і стислі усні відповіді, письмові роботи, доповіді, реферати, виступи в дискусіях тощо.

При цьому враховується:

- розуміння студентами взаємозв'язків між історичними подіями міжнародного життя, уміння порівнювати, пояснювати, аналізувати та критично оцінювати історичні факти;

- самостійність мислення;
- правильність і достатність добору історичних фактів для розв'язування поставлених викладачем завдань;
- чіткість і завершеність викладу;
- мовна грамотність.

Види домашніх завдань:

- Конспект підготовки до основних та додаткових питань семінарських занять.
- Конспект аналізу джерел.
- Конспект рецензії наукової статті та монографії.
- Виконання індивідуальних завдань.
- Розв'язання тестових завдань.
- Виконання творчих завдань (друкований вигляд).
- Виконання рефератів.
- Виконання творчих завдань (електронний варіант).
- Заповнювання контурних карт.

8. Методи контролю

Форма поточного контролю – усне опитування, тестування на практичних заняттях, виконання індивідуальних завдань, виконання кредитних контрольних робіт, рефератів, творчі роботи, есе.

Форма підсумкового контролю – іспит на основі суми балів набраних за кожний кредит.

Кожний кредит включає бал оцінки поточної роботи студента на семінарських заняттях. Рейтинговий бал за семінарські заняття встановлюється, як середнє арифметичне з усіх позитивних і негативних оцінок отриманих на усіх семінарських заняттях даного кредиту.

Виконання контрольних завдань (тестів) здійснюється за допомогою роздрукованих завдань, або в режимі комп'ютерної діагностики. Оцінювання контрольних завдань (тестів) проводиться за власною методикою з приведенням підсумку до встановленої в рейтинговій шкалі балів. Заходи з кредитного контролю проводяться по завершенню вивчення навчального матеріалу даного кредиту. Заходи з підсумкового контролю проводяться по завершенню вивчення всього навчального матеріалу.

Реферати підготовлені за заданою тематикою обговорюються та захищаються під час семінарських занять. Опорні конспекти захищаються під час останніх семінарських занять. Контурна карта здається викладачеві.

При згоді студента, до відомості обліку успішності може бути проставлена екзаменаційна оцінка на підставі поточного рейтингового балу. Студент може підвищувати оцінку “задовільно” або “добре”, яку він отримав за результатами поточного контролю, складанням семестрового екзамену.

Комплексна діагностика знань, умінь та навичок студентів з курсу «Історія країн Азії та Африки в середні віки» здійснюється на основі результатів проведення поточного і підсумкового контролю знань.

Об'єктом рейтингового оцінювання знань студентів є програмний матеріал дисципліни, засвоєння якого перевіряється під час контролю.

Завданням поточного контролю є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмного матеріалу, виконання практичних робіт, умінь самостійно опрацьовувати тести, складання конспекту, написання звіту, реферату, здатності публічно чи письмово представляти певний матеріал.

Завданням підсумкового контролю (екзамен) є підсумкова перевірка глибини засвоєння студентами програмного матеріалу дисципліни, логіки та взаємозв'язків між окремими її розділами, здатності творчого використання набутих знань, умінь сформулювати своє ставлення до певної проблеми, що впливає із змісту дисципліни тощо.

Критерії оцінювання:

А) при усних відповідях:

- повнота розкриття питання;
- логіка викладення, культура мови;
- впевненість, емоційність та аргументованість;
- використання основної та додаткової літератури (підручників, навчальних посібників, журналів, інших періодичних видань тощо);
- аналітичні міркування, вміння робити порівняння, висновки.

Б) при виконанні письмових завдань:

- повнота розкриття питання;
- цілісність, систематичність, логічна послідовність, вміння формулювати висновки;
- акуратність оформлення письмової роботи;
- підготовка матеріалу за допомогою комп'ютерної техніки, різних технічних засобів (плівок, слайдів, приладів, схем тощо).

Для визначення ступеню оволодіння навчальним матеріалом із подальшим його оцінюванням застосовуються наступні рівні досягнень студентів.

Високий рівень (відмінно). Студент вільно володіє навчальним матеріалом на підставі вивченої основної та додаткової літератури, аргументовано висловлює свої думки, проявляє творчий підхід до виконання індивідуальних та колективних завдань при самостійній роботі.

Достатній рівень (дуже добре). Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, аргументовано висловлює свої думки, але не має достатніх знань та вмінь для формулювання власних висновків.

Достатній рівень (добре). Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, але не має достатніх знань та вмінь для формулювання власних висновків, допускає несуттєві неточності.

Задовільний рівень (задовільно). Студент володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні або володіє частиною навчального матеріалу, уміє використовувати знання в стандартних ситуаціях.

Низький рівень (достатньо). Студент володіє навчальним матеріалом поверхнево й фрагментарно, допускає значні неточності.

Незадовільний рівень. Студент не володіє навчальним матеріалом.

9. Розподіл балів, які отримують студенти

Поточне тестування та самостійна робота		ККР	Накопичувальні бали/ Сума
Кредит 1			
Т 1	Т 2		100
40	60		
Кредит 2		ККР 2	100
Т 3	Т 4	20	
30	50		
Поточне тестування та самостійна робота		ККР 3	100
Кредит 3			
Т 5	Т 6	20	
45	35		
Підсумок		40	300

Шкала оцінювання: національна та ECTS

ОЦІНКА ЄКТС	СУМА БАЛІВ	ОЦІНКА ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ	
		екзамен	залік
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		3/задов./ зараховано
D	55-64	3 (задовільно)	
E	50-54	2 (незадовільно)	Не зараховано
FX	35-49		

10. Методичне забезпечення

1. Навчально-методичні посібники та підручники з Історії країн Азії та Африки в середні віки.
2. Навчально-методичний комплекс дисципліни.
3. Історичні карти.

11. Рекомендована література

Базова

1. Васильєв Л. С. История Востока: В 2 т. : Учеб. по спец. «История». – М.: Высш. шк., 1994. – Т.1. - 495 с: ил.
2. Васильєв Л.С. История религий Востока. – М., 1988.
3. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. – М., 1987.
4. История стран Азии и Африки в средние века. – М., 1968.
5. История стран зарубежной Азии в средние века. – М., 1970.
6. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. – К., 2002.

7. Кузовков В.В. Історія країн Азії та Африки в середні віки: Навчально-методичний посібник для студентів спеціальності 6.020302 «Історія» вищих закладів освіти. – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2013. – 184 с.

Допоміжна

ЛИТЕРАТУРА ДО ВСЬОГО КУРСУ

1. Ахметшин Н. Х. Тайны Шелкового пути. Записки историка и путешественника. — М.: Вече, 2002. — 416 с.
2. Бартольд В.В. Сочинения: В 9 т. — М., 1963 — 1977. — Т.1-9.
3. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1987. — 303 с.
4. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций/ Ф. Бродель. Предисл. М. Эмара. — М.: Весь мир, 2008. — 552 с.
5. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV — XVIII вв.: в 3-х тт. — М.: Прогресс, 1986 — 1992.
6. Васильев Л.С. История религий Востока. — М., 1988.
7. Виденгрэн Г. Мани и манихейство. Пер. с нем. Иванова С. В. — СПб.: Издательская группа «Евразия», 2001. — 256 с.
8. Всемирная история: В 10 т. — М., 1957-1958. — Т. 3-5.
9. История Востока. История Востока : в 6 т. / редкол.: Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др.; Ин-т востоковедения РАН. — М.: Вост. лит., 1995-2006. — Т. 2-3.
10. История человечества: В 7-ми томах. — М.: Магистр-пресс, 2003.
11. Куликова А.М. Российское востоковедение XIX века в лицах. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2001. — 192 с.
12. Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. — К.: Ника-Центр; М.: Старклайт, 2004. — 1064 с.
13. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. — М., 1991 — 1992. — Т. 1-2.
14. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. - (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 752 с.
15. Саид Э. Ориентализм. — СПб: Русский мир, 2006. — 640 с.
16. Самозванцев А.М. Мифология Востока. — М.: Алетея, 2000. — 384 с.: ил.
17. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. — М., 1961 — 1976. — Т. 1-16.
18. Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. — М., 1993.
19. Юрченко А.Г. Книга катастроф. Чудеса мира в восточных космографиях. — СПб.: Евразия, 2007. — 320 с.

Додаткова література

Далекий Схід.

Джерела.

1. Бай юй цзин (Сутра ста притч). /Пер. с кит. и коммент. И.С.Гуревич. Вступит, статья Л.Н.Меньшикова. Стихи в переводе Л.Н.Меньшикова. /Отв. ред. Л.Н.Меньшиков. - М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1986. — 128 с.
2. Ким Бу Сик. Самгук саги (Летописи трех царств)/ Пер. с кор.. М.Н. Пака. — М., 1962.
3. Кодзики (Записи о деяниях древности): В 2-х томах. — М., 1994. — Т. 1-2.
4. Краткая история Вьета (Вьет шы лыок). - М., 1980.
5. Ло Гуаньчжун. Троецарствие: В 2 т. — М., 1954. — Т. 1-2.
6. Нихон секи. Анналы Японии.: В 2 т. — СПб., 1997. — Т. 1-2.
7. Повесть о доме Тайра: Эпос (XIII ст.). — М., 1982.
8. Свод законов «Тайхо рицуре»: 702 — 716. Рицу (Уголовный кодекс)/ Пер. с древнеяп. К.А. Попова. — М., 1989.
9. Свод законов «Тайхоре»: В 2 т./ Пер. с древнеяп. К.А. Попова. — М., 1985. — Т. 1-2.
10. Сказание о Есицуне. — М., 1984.
11. У Цзин-цзы. Неофициальная история конфуцианцев/Пер. с кит. Д. Воскресенского. — М., 1959.
12. Установления о соли и чае/ Пер. с кит. Н.П. Свистуновой. — М., 1975.
13. Хогэн моногатари — Сказание о годах Хогэн/ Перевод со старояп., предисл. и коммент. В.Н. Горегляд. — СПб.: Гиперион, 1999. — 179 с. — (Литературные памятники древней Японии. V).
14. Хироаки Сато. Самураи: история и легенды/ Пер. с яп. Р.В. Котенко. — СПб: Евразия, 1999.
15. Ши Най-ань. Речные заводи: В 2 т./ Пер. с кит. А.П. Рогачева. —М., 1955. — Т. 1-2.
16. Ямато-моногатари./ Пер. с яп. Л.М. Ермаковой. — М., 1982.

Література

1. Абаев Н.В. Чань-буддизм и культура психологической деятельности в средневековом Китае. – Новосибирск: Наука, 1983. – 125 с.
2. Алимов И.А., Ермаков М.Е., Мартынов А.С. Срединное государство. Введение в традиционную культуру Китая. – М., 1998.
3. Арутюнов С.А. Старые и новые боги Японии. – М., 1968.
4. Бокщанин А.А. Императорский Китай в начале XV века. – М., 1976.
5. Бокщанин А.А., Непомнин О.Е.. Лики Срединного царства: Занимательные и познавательные сюжеты средневековой истории Китая / А.А. Бокщанин, О.Е. Непомнин ; Ин-т востоковедения. — М.: Вост. лит., 2002. — 430 с.
6. Борокова Л.А. Царства «Западного края» во II – I веках до н.э. – М., ИВ РАН, 2001. – 368 с.
7. Боровкова Л.А. Восстание «красных войск» в Китае. – М., 1971.
8. Бутин Ю.В. От Древнего Чосона к Трём государствам. – Новосибирск, 1984.
9. Ванин Ю.В. Аграрный строй феодальной Кореи XV-XVI вв. – М., 1981.
10. Волков С.В. Служилые люди на Дальнем Востоке. – М.: Восточная литература РАН, 1999. – 312 с.
11. Воробьев М.В. Япония в III – VII вв. Этнос, общество, культура и окружающий мир. – М., 1980.
12. Воробьев М.В. Японский кодекс «Тай хо Еро ре» (VIII в.) и право раннего средневековья. М., 1990.
13. Гальперин А.Л. Очерки социально-политической истории Японии в период позднего феодализма. – М., 1963.
14. Гулик, Роберт ван. Сексуальная жизнь в древнем Китае / Перевод с английского А. М. Кабанова. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000. — 400 с.
15. Дацышен В.Г. Новая история Японии: Учебное пособие/ В.Г. Дацышен. – Красноярск: Красноярский государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева, 2007. – 200 с.
16. Делэ Н. Япония вечная/ Н. Делэ; пер. с фр. С. Балашовой. – М.: АСТ, Астрель, 2006. – 160 с.
17. Духовная культура Китая. Энциклопедия: в 5 т. [Т. 3:] Литература. Язык и письменность. – М.: Восточная литература, 2006. – 855 с.
18. Елисеев Д. История Японии. Между Китаем и Тихим океаном/ Д. Елисеев. – СПб.: Евразия, 2009.- 318 с.
19. Елисеефф В., Елисеефф Д. Цивилизация классического Китая. –Екатеринбург: У-фактория, 2007. – 640 с.
20. Елисеефф В., Елисеефф Д. Японская цивилизация. – Екатеринбург: У-фактория, 2006. – 528 с.
21. Еремин В.Н. История правовой системы Японии. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 293 с.
22. Искендеров А.А. Токтоми Хидеюси. – М., 1984.
23. История Вьетнама. – М., 1983.
24. История Китая; Учебник / Под редакцией А.В. Меликсетова. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: МГУ, «Высшая школа», 2002. — 736 с.
25. История Кореи (Новое прочтение)/ Под ред.. В.А. Торкунова. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 430 с.
26. История Японии: В 2 т. – М.: Институт востоковедения РАН, 1998 – Т. 1. – 659 с.
27. Каменарович И. Классический Китай / И. Каменарович. – М. : Вече, 2006. - 416 с. : ил. - (Гиды цивилизаций).
28. Кирквуд К.П. Ренессанс в Японии. Культурный обзор семнадцатого столетия/К.П. Кирквуд. – М.: Наука. Восточная литература, 1988. – 303 с.
29. Китай и окрестности: мифология, фольклор, литература. К 75-летию академика Б.Л. Рифтина / Под ред. И.С. Смирнова; сост. Н.Р. Лидова. (Orientalia et Classical Труды Института восточных культур и античности; вып. 25.). - М.: РГГУ, 2010. - 635 с.
30. Китайская мифология: энциклопедия./ Сост.К. Королев. - СПб.: Мидгард, 2007. - 412 стр., илл.
31. Конрад Н.Я. Японская литература. От «Кодзики» до Токутоми. – М.: Наука, 1974. – 568 с.
32. Крюгер Р. Китай. История страны. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – 545 с.
33. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос в средние века (VII – XII вв.). – М.: Наука. Восточная литература, 1984. – 336 с.
34. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос на пороге средних веков. – М.: Наука. Восточная литература, 1979. – 338 с.
35. Кузнецов Ю.Д., Навлицкая Г.Б., Сырицын И.М. История Японии.- М.: Высшая школа, 1988. – 432 с.
36. Курбанов С.О. Лекции по истории Кореи: с древности до конца XX века. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. – 626 с.
37. Лещенко Н.Ф. Япония в эпоху Токугава/ Н.Ф. Лещенко. – 2-е изд., доп. – М.: Крафт+, 2010. – 352 с.

38. Ломбар Д. Императорский Китай / Д. Ломбар; Пер. с фр. Ю.В. Крижевской. — М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. - 192 с.
39. Малявин В.В. Гибель древней империи. М., 1983.
40. Малявин В.В. Китайская цивилизация. — М.: «ИПЦ Дизайн. Информация. Картография», ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2001. - 632 с.
41. Малявин В.В. Повседневная жизнь Китая в эпоху Мин. — М.: Молодая гвардия, 2008. — 451 с.
42. Мещеряков А.Н. Герои, творцы и хранители японской старины. - М., 1988.
43. Мещеряков А.Н. История древней Японии/ А.Н.Мещеряков. - М.: Наталис, 2010. — 544 с.
44. Мещеряков А.Н. Японский император и русский царь: элемент. база/А.Н. Мещеряков. — М.: Наталис: Рипол Классик, 2004. — 253с.
45. Накорчевский А.А. Синто. — СПб.: Азбука-классика, Петербургское востоковедение, 2003. — 448 с. — («Мир Востока»).
46. Никифоров В.Н. Очерк истории Китая: II тыс. до н.э. — начало XX ст. — М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2002. — 448 с.
47. Оно Сокио, Вудард У. Синтоизм: Древняя религия Японии/ Пер. с англ. — М.: София, 2007. — 160 с.
48. Пасков С.С. Япония в раннее средневековье VII — XII вв. Исторические очерки. — М., 1987.
49. Познер П.В. История Вьетнама эпохи древности и раннего средневековья (до X в. н.э.). — М., 1994.
50. Сидихменов В.Я. Китай: страницы прошлого. — Смоленск: Русич, 2000. — 464 с.
51. Сидихменов В.Я. Маньчжурские правители Китая. — Минск: Миринда, 2004. — 448 с.
52. Симоновская Л.В. Великая крестьянская война в Китае в 1628 — 1643 гг. — М.: Гос. Изд-во министерства просвещения РСФСР, 1958. — 112 с.
53. Синто — путь японских богов: В 2-х томах. — СПб.: Гиперион, 2002.
54. Тернбулл С. Армии самураев, 1550-1615 / С. Тёрнбулл, пер. с англ. В.Г. Яковлева; худож. Р. Хук. — М.: АСТ: Астрель, 2005. — 61, [3] с., 8 цв. ил. — (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).
55. Тернбулл С. Самураи. Военная история. - СПб., 1999.
56. Усов В.Д. Евнухи в Китае. — М.: ИД Муравей, 2000. — 224 с.
57. У Хань. Жизнеописание Чжу Юаньчжана. — М., 1980.
58. Хайжуй Ли, Линьюй Фэн, Вэйминь Ши. Китай. Знакомство с древней культурой / Сост., пред. Н.Х. Ахметшина. - М.: Вече, 2007. - 208 с.

Великий степ.

Джерела.

1. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпиграфики. Тексты и исследования. — М.: Наука, 1997. — 303 с.
2. Рашид-ад-дин. Сборник летописей: В 3 т./ Пер. с перс. Л.А. Хетагурова. — М.-Л., 1946 — 1968. — Т. 1-3.
3. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. — СПб.: Евразия, 2002. — 478 с.

Література.

1. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии в IX — XIII ст. — Ашхабад, 1969.
2. Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов. По данным персидского исторического сочинения Бахр ал-асрар. — СПб.: СПб ун-т, 2006. — 229 с.
3. Артамонов М.И. История хазар. — Л.: Гос. Эрмитаж, 1962. — 525 с.
4. Атыкбаев Ж.М. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий. — СПб.: Мажор, 2005. — 320 с.
5. Ахиджанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. — Алматы: Гылым, 1995. — 296 с.
6. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. — М.: Наука. Восточная литература, 1965. — 194 с.
7. Бартольд В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. — Алматы: Жалын, 1993. — 192 с.
8. Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. — 1757 г. н. э.) / Пер. Д. В. Рухлядева, В. Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рухлядева. — Санкт-Петербург, 2009. — 248 с.
9. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. — Л.: ЛГУ, 1951. — 256 с.
10. Бокщанин А.А., Непомнин О.Е. Лики Срединного царства : Занимательные и познавательные сюжеты средневековой истории Китая / А.А. Бокщанин, О.Е. Непомнин ; Ин-т востоковедения. - М.: Вост. лит., 2002. - 430 с. : ил., карты.
11. Бубенок О.Г. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII — XV вв.). — К.: Истина, 2004. — 324 с.
12. Бубенок О.Г. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — нач. XIII века). — К.: Логос, 1997. — 224 с.
13. Воробьев М.В. Чжурчжени и государство Цзинь (X в. — 1234 г.): исторический очерк. - М.: Наука. Восточная литература, 1975. — 448 с.
14. Гончаров С.Н. Китайская средневековая дипломатия: отношения между империями Цзинь и Сун, 1127 — 1142. — М., 1986.

15. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубежа XIV – XV ст.). – М.: Наука. Восточная литература, 1975. – 520 с.
16. Груссе Р. Империя степей. Атилла, Чингиз-хан, Тамерлан/Перевод Х. Хамраева. — Алматы, 2006. - 592 с.
17. Груссе Р. Чингиз-хан. Покоритель Вселенной/ Р.Груссе. пер. с фр., вступ. ел. Е. А. Соколова, послесл.А. С. Железнякова; прил. - 4-е изд. - М.: Молодая гвардия, 2008. - 285[3] С.: ил. - (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1118).
18. Далай Ч. Монголия в XIII-XIV веках/ Ч. Далай. - М.:Наука. Восточная литература, 1983. – 232 с.
19. Зайцев И.В. Астраханское ханство/ И.В.Зайцев; Ин-т востоковедения РАН. – М.: Восточная литература, 2006. – 303 с.
20. Зайцев И.В. Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV– пер. пол.XVI ст.). – М.:Рудомино, 2004. – 216 с.
21. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 с.
22. Єльніков М.В. Золотоординські часи на українських землях. – К.: Наш час, 2008. – 176 с. – (сер. Невідома Україна).
23. Камалов И.Х. Отношения Золотой Орды с хулагуидами. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2007. – 108 с.
24. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2009. – 432 с.
25. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.
26. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 416 с.
27. Крадин Н.Н. Кочевые общества. – Владивосток: Дальнаука, 1993. – 240 с.
28. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана / Н.Н. Крадин, Т.Д. Скрынникова. — М. : Вост. лит., 2006. — 557 с.
29. Кшибеков Д. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 238 с.
30. Кычанов Е. И. История тангутского государства. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008.- 767 с.
31. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – 319 с.
32. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства. – М.: Наука. Восточная литература, 1968. – 356с.
33. Лэмб Г. Тамерлан. Потресатель Вселенной. / Г/ Лэмб; Пер. с англ. Д. Вознякевич. - М.: Вече, 2008. - 336 с. - (Terra Historica).
34. Мароцци Дж. Тамерлан. Завоеватель мира/ Дж. Мароцци. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Полиграфиздат, 2010. – 445 с.
35. Монгольская империя и кочевой мир (Мат-лы междунар. науч. конф-ии). Кн. 1 - 3. - Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004 - 2008.
36. Мэн Д.Чингисхан. — М.: Изд-во Эксмо, 2006. — 416 с.
37. Папуев В. Монгольские народы. Атлас по истории и этнографии. – Элиста: Джангар, 2005. – 160 с.
38. Паркер Э. Татары. История возникновения народа. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 223 с.
39. Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – СПб.: Евразия, 2010. – 408 с.
40. Россabi М. Золотой век империи монголов/ М. Россabi; пер. с англ. С.В. Ивановой. – М.: Евразия, 2009. – 479 с.
41. Ру Ж.-П. Тамерлан/Ж.-П. Ру. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 295 с. – (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1063).
42. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. - 276 с.
43. Селезнев Ю.В. Элита Золотой Орды. – Казань: «Фэн» АН РТ, 2009. – 232 с.
44. Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть/Т.И. Султанов. – М.: АСТ, 2006. – 445 с.
45. Тихонов Д.И. Общественный и хозяйственный строй уйгурского государства в X – XIV вв. – М. – Л.: Наука, 1966. – 288 с.
46. Томпсон, Эдвард Т. Гунны. Грозные воины степей / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — 256 с. — (Загадки древних цивилизаций).
47. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – М.: Наука. Восточная литература, 1993. – 168 с.
48. Трепавлов В.В. История Ногайской орды. – М.: Восточная литература РАН, 2002. – 752 с.
49. Федоров – Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: МГУ, 1973. – 180 с.
50. Филлипс Э.Д. Монголы. Основатели империи Великих ханов / Пер. с англ. О.И. Перфильева. — М.: ЗАО Центрполиграф: ООО «Внешторгпресс», 2003. — 174 с. — (Загадки древних цивилизаций).
51. Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 604 с.
52. Хафизов Г.Г. Распад Монгольской империи и образование улуса Джучи. – Казань: Татар. кн. из-во, 2000. – 94 с.

53. Шавкунов Э.В. Государство Бохай и памятники его культуры в Приморье. – Л.: Наука, 1968. – 165 с.
54. Юрченко А.Г. Империя и космос: Реальная и фантастическая история походов Чингиз-хана по материалам францисканской миссии 1245 г. – СПб.: Евразия, 2002. – 432 с.

Мусульманський світ.

Джерела.

1. Абд ар-Рахман ибн Абд ал-Хакам. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса. – М., 1985.
2. Абу Йусуф Йа'куб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж. — Пер. с арабского и коммент. А. Э. Шмидта; супракоммент. к пер. А. С. Боголюбова; подготовка к изд., вступит. ст. и указ. А. А. Хисматулина. — СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. —XXXIII + 415 с. («Памятники культуры Востока», XVI).
3. Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти. Шиитские секты. – М., 1975.
4. Ал-Масуди. Золотые копии и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749 – 947 гг.]. – М., 2002.
5. Байхаки, Абу-л-Фазл. История Масуда (1030 - 1041). – М.: Наука. Восточная литература, 1969. - 1008 с.
6. Баха'ад-Дин Абу-л-Махасин Йусуф ибн Рафи' ибн Тамим. Саладин. Победитель крестоносцев. / Пер. с араб. — СПб.: «Издательство «ДИЛЯ», 2009. — 432 с.
7. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран/ Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой.— Баку: Элм, 1986.—428 с.
8. Ибн Хишам. Жизнеописание пророка Мухаммеда. – М.: Умма, 2003.
9. Усыма ибн Мункыз. Книга назиданий. – М., 1958.
10. Фирдоуси. Шах-намэ/ В 6-ти тт. – М.: АН СССР, 1957 – 1989.
11. Хрестоматия по исламу. введ. и примеч.— М.: Наука, «Восточная литература», 1994.-238 с: ил.

Література.

1. Агаджанов С.Г. Сельджукиды и Туркмения в XI – XII вв. – Ашхабад: Ылым, 1973. – 164 с.
2. Анарбаев А. Благоустройство средневекового города Средней Азии (V – начало XIII в.) - Ташкент: Фан, 1981. – 120 с.
3. Бартольд В.В. Сочинения. - М., 1966. - Т. 6. Работы по истории ислама и арабского халифата.
4. Беленицкий А.М., Бентович И.М., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973. – 390 с.
5. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в ранне средневековье. - М., 1965.
6. Большаков О.Г. История Халифата: В 3 т. – М., 1989 – 2010. – Т. 1-4.
7. Большаков О.Г. Очерки истории арабской культуры (V—XV вв.). - М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. – 440 с.
8. Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока. VII – середина XIII в. – М.: Наука, Восточная литература, 1984. – 344 с.
9. Босворт К.Э. Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии. – М., 1977.
10. Васильев А.А. Византия и арабы. – СПб., 1902.
11. Воронина В.Л. Средневековый город арабских стран. – М.: ВНИИТАГ Госкомархитектуры, 1991. - 103 с.
12. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история: В 2-х кн.. – Душанбе: Ирфон, 1989. -
13. Грюнебаум Г.Е. Классический ислам. Очерк истории (600 - 1258). – М., 1988.
14. Джилман А. Сарацины: от древнейших времен до падения Багдада / А. Джилман. - М.: Вече, 2007.- 352 с. - (Terra Historica).
15. Дьяков Н.Н. Мусульманский Магриб. Шерифы, тарикаты, марабуты в истории Северной Африки. (Средние века, новое время). – СПб.: СПб ун-т, 2008. – 344 с.
16. Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. – М., 1961.
17. Жюльен Ш.А. История Северной Африки: Тунис, Алжир, Марокко. От арабского завоевания до 1830 года. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 424 с.
18. Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке. М., 1980.
19. Ислам классический: Энциклопедия. – М.: Эксмо; СПб: Мидгард, 2005. – 416 с.; алл. – (Тайны древних цивилизаций).
20. Ислам. Энциклопедический словарь. - М., 1991.
21. Кардини Ф. Европа и ислам. История непонимания. – СПб.: Alexandria, 2007. – 332 с.
22. Кеннеди Х. Великие арабские завоевания / Х. Кеннеди; пер. с англ. Г. Соловьевой. - М.: АСТ, 2010. - 475, [5] С.: 16 л. ил.
23. Кеннеди, Х. Двор халифов / Хью Кеннеди; пер. с англ. Н. Тартаковской. - М.: АСТ: АСТ; М.: Хранитель, 2007.—412, [4] с : ил.

24. Климович Л.И. Ислам. - М. 1965.
25. Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами. - М., 1982.
26. Коротаев А.В., Клименко В.В., Пруссаков Д.Б. Возникновение ислама: социально-экологический и политико-антропологический контекст /А.В.Коротаев, В.В. Клименко, Д.Б. Пруссаков. - М.: ОГИ, 2007. - 112 с.
27. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. - Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. В 6-ти т. Т.4. М., 1957.
28. Крымский А.Е. История мусульманства. - М.; Жуковский: Кучково поле, 2003. - 464 с.
29. Лейн Э. Арабский мир в эпоху «Тысячи и одной ночи» / Пер. с англ. Л. А. Игоревского. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. - 190 с.
30. Лэн-Пуль С. Мусульманские династии: Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Пер. с англ. с примеч. и доп. В.Бартольд, СПб., 1899.
31. Массэ А. Ислам. Очерк истории. - М., 1961.
32. Медников Н.А. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам. 1. Исследование; 2. Приложения. СПб., 1897, 1903 [ППС, т.17, вып. 2 (1)-4].
33. Мец А. Мусульманский Ренессанс. - М.: Наука. Восточная литература, 1973. - 473 с.
34. Микульский Д.В. Арабский Геродот. — М.: Алетея, 1998. — 229 с: ил. — (Vita memoriae.).
35. Милославский Г. В. Ибн Баттута. - М.: Мысль, 1974.- 78 с.
36. Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. - М., 2002.
37. Монтгомери Уотт У. Влияние ислама на средневековую Европу. - М.: Наука. Восточная литература, 1976. - 128 с.
38. Мусульманский мир: 950 – 1150. - М., 1975.
39. Мюллер А. История ислама: В 2 томах. - М., ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2006. - Т.1-2.
40. Нагель Т. Тимур-завоеватель и исламский мир позднего средневековья. - Ростов-на-Дону, «Феникс», 1997. — 640 с.
41. Райли-Смит Дж. История крестовых походов/ Пер. с англ. Е. Дорман. - М.: КРОН-ПРЕСС, 1998.
42. Петрушевский И.П. Ислам в Иране. - Л., 1976.
43. Пигулевская П-В. Города Ирана в раннем средневековье. - М.-Л., 1956.
44. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. - М., 1991.
45. Пиренн Ж. Открытие Аравии. Пять веков путешествий и исследований. - М.: Наука. Восточная литература, 1970. - 359 с.
46. Прозоров С.М. Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии в VII - середине X в. Шии́тская историография. - М.: Наука. Восточная литература, 1980. - 247 с.
47. Родионов М.А. Ислам классический. - СПб: Петербургское востоковедение, 2001. - 256 с. - (Мир Востока, IX).
48. Семенова Л.А. Салах ад-дин и мамлюки в Египте. - М., 1966.
49. Строева Л.В. Государство исмаилитов в Иране в XI-XIII вв. - М., 1978.
50. Сурдель Д., Сурдель Ж. Цивилизация классического ислама. - Екатеринбург: У-Фактория, 2006. - 544 с.
51. Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. - М.: Гураш, 1992.
52. Тимофеев И. Ибн Баттута. - М.: Молодая гвардия, 1983. - 270 с., ил. - (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр. Вып. 3 (634).)
53. Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948.
54. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750 – 1517 гг.). - М., 2001.
55. Чураков М. В. Народное движение в Магрибе под знаменем хариджизма.— М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990.— 208 с.
56. Шумовский Т.А. Арабы и море. По страницам рукописей и книг. - М.: Наука, 1964. - 192 с.
57. Шумовский Т.А. По следам Синдбада-морехода: Океанская Аравия. Ист.-геогр. Очерк. - М.: Мысль, 1986. - 141 с.
58. Шумовский Т.А. У моря арабистики. - М.: Наука. Восточная литература, 1975. - 344 с.
59. Учок Бахрие. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. Пер.. с тур. З.М.Буниятова. Авт. послесл. М.С.М

Османська Туреччина.

Джерела.

1. Записки яничара. Написанные Константином Михайловичем из Островицы. - М., 1978.
2. Эвлия Челеби. Книга путешествия: В 3 т.- М., 1961 – 1963. - Т. 1-3.

Література.

1. Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. - М. - Л., 1941.
2. Иванов Н.А. Османское завоевание арабских стран (1516 – 1574). М., 1984.
3. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600. – Київ, 1998.
4. История Османского государства, общества и цивилизации/ Под ред. Э. Ихсаноглу; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA); пер. В.Б. Феоновой под ред. М.С. Мейерау. - М.: Вост. лит., 2006. – Т. 1. – 602 с.
5. Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи/ Пер. с англ. М. Пальниковой. – М.: КРОН-ПРЕС, 1999. – 696 с.
6. Мантран Р. Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 367 с. – (Живая история. Повседневная жизнь человечества).
7. Николле Д. Янычары / Д. Николле; Пер. с англ. А.В. Красулиной; Худож. К. Хок. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2004. — 71, [1] с: цв. ил. — (Элитные войска).
8. Новичев А.Д. История Турции: В 4 т. – Л., 1963. – Т.1.
9. Османская империя и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений. М., 1984.
10. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – 288 с.
11. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. – М., 1990.
12. Райс Т. Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 238 с.
13. Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 году. – М., 1983.
14. Финкель К. История Османской империи. Видение Османа/ К.Финкель. – М.: АСТ, 2010. – 829 с.
15. ХитцельФ. Османская империя / Ф. Хитцель. - М.: Вече, 2006. - 384 с. : ил. - (Гиды цивилизаций).

Індія.

Література.

1. Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. М., 1977.
2. Алаев Л.Б. Средневековая Индия. – СПб.: Алетейя, 2003. – 304 с.
3. Алаев Л.Б. Южная Индия: Социально-экономическая история XIV-XVIII вв. М., 1964.
4. Анго Н. Классическая Индия. – М.: Вече, 2007. – 400 с.
5. Ашрафьян К.З. Делийский султанат. – М., 1960.
6. Ашрафьян К.З. Средневековый город Индии XIII - середины XVIII века: Проблемы экономической и социальной истории. М., 1983.
7. Беренстен В. Империя Великих Моголов. - М.: АСТ: Астрель, 2005. - 160 с.
8. Бэшэм А.А. Чудо, которым была Индия. – М., 1977.
9. Иванова Л.В. Индуизм. - М., 2003.
10. История Индии в средние века. – М., 1968.
11. Медведев Е.М. Очерки истории Индии до XIII века. М., 1990.
12. Неру Дж. Открытие Индии. М., 1955.
13. Сафронма А.Л. История Шри Ланки в древности и средние века. М., 1987.
14. Синха Н., Банерджи А.Ч. История Индии. – М., 1954.
15. Таммита – Дельгода С. Индия. История страны. – М.-СПб.:Эксмо, Мидгард, 2010ю – 352с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

1. Східний світ. Київ.
2. Сходознавство. Київ.
3. Український історичний журнал. Київ.
4. Вестник древней истории. Москва.
5. Вопросы истории. Москва.
6. Вопросы истории Азии и Африки. Москва.
7. Палестинский сборник. Москва; Ленинград.
8. История и культура традиционной Японии. - М.: Российск. гос. гуманит. ун-т. - (Orientalia et Classica: труды Института восточных культур и античности).
9. Советское востоковедение. Москва.

12. Інформаційні ресурси

ІНТЕРНЕТ

<http://www.mon.gov.ua/> - Міністерство освіти та науки України.
<http://www.nbuv.gov.ua/> - Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського.
<http://www-history.univer.kharkov.ua/> - історичний факультет Харківського національного університету ім. Каразіна.
<http://www.history.com.ua/> - новини історичної науки.
<http://scholar.google.com/>; <http://www.scirus.com/srsapp> - пошукові системи (виключно наукова інформація).

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

Кафедра історії, етнології та археології

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної
роботи _____

Н. І. Василькова

28 серпня 2017 р.

**ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
ІСТОРІЯ КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ В СЕРЕДНІ ВІКИ**

ОКР «бакалавр»

Галузь знань: 0203 Гуманітарні науки

Напрямок підготовки: 6.020302. Історія

Інститут історії, політології та права

2017-2018 навчальний рік

Програму розроблено та внесено: Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

РОЗРОБНИК ПРОГРАМИ: Кузовков Володимир Володимирович, доцент кафедри історії, етнології та археології, кандидат історичних наук.

Програму схвалено на засіданні кафедри історії, етнології та археології
Протокол від «__» серпня 2017 року № __

Т.в.о. завідувач кафедри історії, етнології та археології _____ (Господаренко О.В.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією Навчально-наукового інституту історії, політології та права

Протокол від «__» серпня 2017 року № 1
Голова навчально-методичної комісії _____ (Шитюк М.М.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією університету

Протокол від «28» серпня 2017 року № 11
Голова навчально-методичної комісії університету _____ (Василькова Н. І.)

ВСТУП

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Історія країн Азії та Африки в середні віки» складена Кузовковим В.В. відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів напряму 6.020302. Історія.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є: історія країн Азії та Африки в середні віки, тобто у III – на початку XVI ст.

Міждисциплінарні зв'язки: дисципліни «Нова історія країн Європи і Америки», «Історія середніх віків», «Новітня історія країн Європи і Америки», «Релігієзнавство», «Політологія», «Соціологія», «Антропологія», «Історія стародавнього світу».

Програма навчальної дисципліни складається з таких **кредитів: Кредит 1. Вступ до вивчення Середньовічного Сходу. Далекий Схід у Середні віки; Кредит 2. Великий Степ та мусульманський світ у середні віки; Кредит 3. Османська імперія та Індія у добу середньовіччя.**

Метою навчальної дисципліни є вивчення історії країн Азії та Африки в середні віки.

Завданнями навчальної дисципліни є

- засвоєння знань щодо становище країн Азії та Африки в середні віки;
- засвоєння знань щодо історії країн Далекого Сходу, які належать до конфуціанської цивілізації;
- розгляд історичного розвитку держав Індостану у середні віки;
- засвоєння знань щодо історичного розвитку Близького та Середнього Сходу у середні віки;
- засвоєння знань щодо історичного розвитку країн Африки у середні віки та модерну добу.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

Критичність та самокритичність. Використовувати наукові терміни та поняття, формулювати задачі, збирати дані, аналізувати їх та пропонувати рішення.

Працювати з іншими. В мультидисциплінарному та мультинаціональному середовищі.

Набуття і розвиток здатності:

- володіння вітчизняною та світовою культурною спадщиною, культурою міжособистісних стосунків, дотримання принципів толерантності;
- аналізувати та оцінювати досягнення національної та світової культури, орієнтуватися в культурному та духовному контексті сучасного суспільства, застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на загальнолюдські цінності;
- застосовувати засоби й технології міжкультурної взаємодії;
- відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства;
- застосовувати методи самовиховання, які орієнтовані на систему індивідуальних, національних і загальнолюдських цінностей, для розробки й реалізації стратегій і моделей поведінки та кар'єри;
- опановувати й реалізувати моделі толерантної поведінки та стратегії конструктивної діяльності в умовах культурного, мовного, релігійного розмаїття;
- орієнтуватися в інформаційному просторі, отримувати інформацію та оперувати нею відповідно до власних потреб і вимог сучасного високотехнологічного суспільства;
- використовувати інформаційно-комунікаційні технології та відповідні засоби для виконання особистісних, професійних і суспільно значущих завдань;
- продуктивно співпрацювати з партнерами у групі та команді, виконувати різні ролі та функції у колективі.

II. Фахові:

Базові загальні знання. Володіти базовими загальними знаннями, а саме: історичні події сьогодення та знання світової хронології.

Застосування знань на практиці. Використовувати фонову інформацію та інформаційно-пошукові навички для формування послідовної дискусії навколо історичної задачі.

Бути обізнаними та обговорювати **поточний стан** історичних досліджень.

Знати **зв'язок між** проблемами сьогодення та минулого.

Знати **загальні історичні основи** (діахронічний аспект) минулого.

Володіти **спеціальними знаннями з хронології** та історико-географічної.

Здатність знаходити та використовувати інформацію з різних джерел (електронних, письмових, архівних та усних) згідно з задачею, формуючи цю інформацію критично в обґрунтовану розповідь.

Здатність використовувати відповідну термінологію та способи вираження дисципліни в усній та письмовій формах рідною чи іноземною мовами.

Набуття і розвиток здатності:

- розглядати суспільні явища в розвитку та в конкретних історичних умовах певного часу;
- зіставляти історичні події, явища з періодами (епохами), орієнтуватися в науковій періодизації історії;

- використовувати періодизацію як спосіб пізнання історичного процесу.
- співвідносити розвиток історичних явищ і процесів з географічним положенням країн та природними умовами;
- користуючись картою, визначати причини та наслідки історичних подій, процесів, основні тенденції розвитку міжнародних відносин і місця в них України, пов'язані з геополітичними чинниками і факторами навколишнього середовища;
- характеризувати, спираючись на карту, історичний процес та його регіональні особливості.
- критично аналізувати й оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність;
- оцінювати, порівнювати, пояснювати факти і явища дійсності на основі інформації, отриманої з різних джерел знань;
- розрізняти інші погляди, визнавати та сприймати цю різноманітність;
- розповідати про історичні події та явища й описувати їх;
- брати участь у дискусії, аргументувати, посилаючись на джерело, власну позицію.
- складати різні типи планів, формулювати доречні питання до історичних текстів;
- готувати аналітичні доповіді, реферати, складати тези, розгорнутий та опорний конспекти й будувати відповідь на цій основі;
- надавати усну та письмову історичну характеристику подіям, явищам, видатним діячам;
- висловлювати власну думку, формулювати й захищати власну позицію під час усної та письмової дискусії;
- визначати роль людського фактора в історії, давати всебічну характеристику історичних особистостей, розкривати внутрішні мотиви їхніх дій, створювати політичні й історичні портрети;
- визначати причини, сутність, наслідки та значення історичних явищ і подій;
- виявляти суперечності в позиціях, різні інтереси, потреби соціальних груп і окремих осіб та їх роль в історичному процесі, тенденції й напрями історичного розвитку.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 90 годин / 3 кредитів ECTS.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Кредит 1. Вступ до вивчення Середньовічного Сходу. Далекий Схід у Середні віки.

Тема 1. Вступ до курсу «Історія країн Азії та Африки у середні віки та модерну добу».

Тема 2. Далекий Схід у добу Середньовіччя.

Кредит 2. Великий Степ та мусульманський світ у середні віки..

Тема 3. Великий Степ у добу середньовіччя.

Тема 4. Країни мусульманського світу у добу середньовіччя.

Кредит 3. Османська імперія та Індія у добу середньовіччя.

Тема 5. Османська держава в середні віки

Тема 6. Індія та країни Південно-Східної Азії у добу середньовіччя.

3. Рекомендована література

Базова

8. Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. : Учеб. по спец. «История».— М.: Высш. шк., 1994.— Т.1. - 495 с: ил.
9. Васильев Л.С. История религий Востока. — М., 1988.
10. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. — М., 1987.
11. История стран Азии и Африки в средние века. — М., 1968.
12. История стран зарубежной Азии в средние века. — М., 1970.
13. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. — К., 2002.
14. Кузовков В.В. Історія країн Азії та Африки в середні віки: Навчально-методичний посібник для студентів спеціальності 6.020302 «Історія» вищих закладів освіти. — Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2013. — 184 с.

Допоміжна

ЛИТЕРАТУРА ДО ВСЬОГО КУРСУ

20. Ахметшин Н. Х. Тайны Шелкового пути. Записки историка и путешественника. — М.: Вече, 2002. — 416 с.
21. Бартольд В.В. Сочинения: В 9 т. — М., 1963 — 1977. — Т.1-9.
22. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1987. — 303 с.
23. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций/ Ф. Бродель. Предисл. М. Эмара. — М.: Весь мир, 2008. — 552 с.
24. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV — XVIII вв.: в 3-х тт. — М.: Прогресс, 1986 — 1992.
25. Васильев Л.С. История религий Востока. — М., 1988.
26. Виденгрэн Г. Мани и манихейство. Пер. с нем. Иванова С. В. — СПб.: Издательская группа «Евразия», 2001. — 256 с.
27. Всемирная история: В 10 т. — М., 1957-1958. — Т. 3-5.
28. История Востока. История Востока : в 6 т. / редкол.: Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др.; Ин-т востоковедения РАН. — М.: Вост. лит., 1995-2006. — Т. 2-3.
29. История человечества: В 7-ми томах. — М.: Магистр-пресс, 2003.
30. Куликова А.М. Российское востоковедение XIX века в лицах. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2001. — 192 с.
31. Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. — К.: Ника-Центр; М.: Старклайт, 2004. — 1064 с.
32. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. — М., 1991 — 1992. — Т. 1-2.
33. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. - (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 752 с.
34. Саид Э. Ориентализм. — СПб: Русский мир, 2006. — 640 с.
35. Самозванцев А.М. Мифология Востока. — М.: Алетея, 2000. — 384 с.: ил.
36. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. — М., 1961 — 1976. — Т. 1-16.
37. Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. — М., 1993.
38. Юрченко А.Г. Книга катастроф. Чудеса мира в восточных космографиях. — СПб.: Евразия, 2007. — 320 с.

Додаткова література

Далекий Схід.

Джерела.

17. Бай юй цзин (Сутра ста притч). /Пер. с кит. и коммент. И.С.Гуревич. Вступит, статья Л.Н.Меньшикова. Стихи в переводе Л.Н.Меньшикова. /Отв. ред. Л.Н.Меньшиков. - М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1986. — 128 с.
18. Ким Бу Сик. Самгук саги (Летописи трех царств)/ Пер. с кор.. М.Н. Пака. — М., 1962.
19. Кодзики (Записи о деяниях древности): В 2-х томах. — М., 1994. — Т. 1-2.
20. Краткая история Вьета (Вьет шы лыок). - М., 1980.
21. Ло Гуаньчжун. Троецарствие: В 2 т. — М., 1954. — Т. 1-2.
22. Нихон секи. Анналы Японии.: В 2 т. — СПб., 1997. — Т. 1-2.
23. Повесть о доме Тайра: Эпос (XIII ст.). — М., 1982.
24. Свод законов «Тайхо рицуре»: 702 — 716. Рицу (Уголовный кодекс)/ Пер. с древнеяп. К.А. Попова. — М., 1989.
25. Свод законов «Тайхоре»: В 2 т./ Пер. с древнеяп. К.А. Попова. — М., 1985. — Т. 1-2.
26. Сказание о Есицуне. — М., 1984.
27. У Цзин-цзы. Неофициальная история конфуцианцев/Пер. с кит. Д. Воскресенского. — М., 1959.
28. Установления о соли и чае/ Пер. с кит. Н.П. Свистуновой. — М., 1975.
29. Хогэн моногатари — Сказание о годах Хогэн/ Перевод со старояп., предисл. и коммент. В.Н. Горегляд. — СПб.: Гиперион, 1999. — 179 с. — (Литературные памятники древней Японии. V).
30. Хироаки Сато. Самураи: история и легенды/ Пер. с яп. Р.В. Котенко. — СПб: Евразия, 1999.
31. Ши Най-ань. Речные заводы: В 2 т./ Пер. с кит. А.П. Рогачева. — М., 1955. — Т. 1-2.
32. Ямато-моногатари/ Пер. с яп. Л.М. Ермаковой. — М., 1982.

Література

59. Абаев Н.В. Чань-буддизм и культура психологической деятельности в средневековом Китае. — Новосибирск: Наука, 1983. — 125 с.
60. Алимов И.А., Ермаков М.Е., Мартынов А.С. Срединное государство. Введение в традиционную культуру Китая. — М., 1998.
61. Арутюнов С.А. Старые и новые боги Японии. — М., 1968.
62. Бокщанин А.А. Императорский Китай в начале XV века. - М., 1976.

63. Бокщанин А.А., Непомнин О.Е.. Лики Срединного царства: Занимательные и познавательные сюжеты средневековой истории Китая / А.А. Бокщанин, О.Е. Непомнин ; Ин-т востоковедения. — М.: Вост. лит., 2002. — 430 с.
64. Борокова Л.А. Царства «Западного края» во II – I веках до н.э. – М., ИВ РАН, 2001. – 368 с.
65. Боровкова Л.А. Восстание «красных войск» в Китае. – М., 1971.
66. Бутин Ю.В. От Древнего Чосона к Трем государствам. - Новосибирск, 1984.
67. Ванин Ю.В. Аграрный строй феодальной Кореи XV-XVI вв. - М., 1981.
68. Волков С.В. Служилые люди на Дальнем Востоке. - М.: Восточная литература РАН, 1999. – 312 с.
69. Воробьев М.В. Япония в III – VII вв. Этнос, общество, культура и окружающий мир. – М., 1980.
70. Воробьев М.В. Японский кодекс «Тай хо Еро ре» (VIII в.) и право раннего средневековья. М., 1990.
71. Гальперин А.Л. Очерки социально-политической истории Японии в период позднего феодализма. – М., 1963.
72. Гулик, Роберт ван. Сексуальная жизнь в древнем Китае / Перевод с английского А. М. Кабанова. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000. — 400 с.
73. Дацышен В.Г. Новая история Японии: Учебное пособие/ В.Г. Дацышен. – Красноярск: Красноярский государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева, 2007. – 200 с.
74. Делэ Н. Япония вечная/ Н. Делэ; пер. с фр. С. Балашовой. – М.: АСТ, Астрель, 2006. – 160 с.
75. Духовная культура Китая. Энциклопедия: в 5 т. [Т. 3:] Литература. Язык и письменность. – М.: Восточная литература, 2006. – 855 с.
76. Елисеев Д. История Японии. Между Китаем и Тихим океаном/ Д. Елисеев. – СПб.: Евразия, 2009.- 318 с.
77. Елисеефф В., Елисеефф Д. Цивилизация классического Китая. –Екатеринбург: У-фактория, 2007. – 640 с.
78. Елисеефф В., Елисеефф Д. Японская цивилизация. – Екатеринбург: У-фактория, 2006. – 528 с.
79. Еремин В.Н. История правовой системы Японии. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 293 с.
80. Искендеров А.А. Токтоми Хидеюси. – М., 1984.
81. История Вьетнама. – М., 1983.
82. История Китая; Учебник / Под редакцией А.В. Меликсетова. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: МГУ, «Высшая школа», 2002. — 736 с.
83. История Кореи (Новое прочтение)/ Под ред.. В.А. Торкунова. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 430 с.
84. История Японии: В 2 т. – М.: Институт востоковедения РАН, 1998 – Т. 1. – 659 с.
85. Каменарович И. Классический Китай / И. Каменарович. - М. : Вече, 2006. - 416 с. : ил. - (Гиды цивилизаций).
86. Кирквуд К.П. Ренессанс в Японии. Культурный обзор семнадцатого столетия/К.П. Кирквуд. – М.: Наука. Восточная литература, 1988. – 303 с.
87. Китай и окрестности: мифология, фольклор, литература. К 75-летию академика Б.Л. Рифтина / Под ред. И.С. Смирнова; сост. Н.Р. Лидова. (Orientalia et Classical Труды Института восточных культур и античности; вып. 25.). - М.: РГГУ, 2010. - 635 с.
88. Китайская мифология: энциклопедия./ Сост.К. Королев. - СПб.: Мидгард, 2007. - 412 стр., илл.
89. Конрад Н.Я. Японская литература. От «Кодзики» до Токутоми. – М.: Наука, 1974. – 568 с.
90. Крюгер Р. Китай. История страны. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – 545 с.
91. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос в средние века (VII – XII вв.). – М.: Наука. Восточная литература, 1984. – 336 с.
92. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос на пороге средних веков. – М.: Наука. Восточная литература, 1979. – 338 с.
93. Кузнецов Ю.Д., Навлицкая Г.Б., Сырицын И.М. История Японии.- М.: Высшая школа, 1988. – 432 с.
94. Курбанов С.О. Лекции по истории Кореи: с древности до конца XX века. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. – 626 с.
95. Лещенко Н.Ф. Япония в эпоху Токугава/ Н.Ф. Лещенко. – 2-е изд., доп. – М.: Крафт+, 2010. – 352 с.
96. Ломбар Д. Императорский Китай / Д. Ломбар; Пер. с фр. Ю.В. Крижевской. — М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. - 192 с.
97. Малявин В.В. Гибель древней империи. М., 1983.
98. Малявин В.В. Китайская цивилизация. – М.: «ИПЦ Дизайн. Информация. Картография», ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2001. - 632 с.
99. Малявин В.В. Повседневная жизнь Китая в эпоху Мин. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 451 с.
100. Мещеряков А.Н. Герои, творцы и хранители японской старины. - М., 1988.
101. Мещеряков А.Н. История древней Японии/ А.Н. Мещеряков. - М.: Наталис, 2010. – 544 с.
102. Мещеряков А.Н. Японский император и русский цар: элемент. база/А.Н. Мещеряков. – М.: Наталис: Рипол Класик, 2004. – 253с.

103. Накорчевский А.А. Синто. – СПб.: Азбука-классика, Петербургское востоковедение, 2003. – 448 с. – («Мир Востока»).
104. Никифоров В.Н. Очерк истории Китая: II тыс. до н.э. – начало XX ст. – М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2002. – 448 с.
105. Оно Сокио, Вудард У. Синтоизм: Древняя религия Японии/ Пер. с англ. – М.: София, 2007. – 160 с.
106. Пасков С.С. Япония в раннее средневековье VII – XII вв. Исторические очерки. – М., 1987.
107. Познер П.В. История Вьетнама эпохи древности и раннего средневековья (до X в.н.э.). – М., 1994.
108. Сидихменов В.Я. Китай: страницы прошлого. – Смоленск: Русич, 2000. – 464 с.
109. Сидихменов В.Я. Маньчжурские правители Китая. — Минск: Миринда, 2004. — 448 с.
110. Симоновская Л.В. Великая крестьянская война в Китае в 1628 – 1643 гг. – М.: Гос. Изд-во министерства просвещения РСФСР, 1958. – 112 с.
111. Синто – путь японских богов: В 2-х томах. – СПб.: Гиперион, 2002.
112. Тернбулл С. Армии самураев, 1550-1615 / С. Тёрнбулл; пер. с англ. В.Г. Яковлева; худож. Р. Хук. — М.: АСТ: Астрель, 2005. — 61, [3] с., 8 цв. ил. — (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).
113. Тернбулл С. Самураи. Военная история. - СПб., 1999.
114. Усов В.Д. Евнухи в Китае. – М.: ИД Муравей, 2000. – 224 с.
115. У Хань. Жизнеописание Чжу Юаньчжана. – М., 1980.
116. Хайжуй Ли, Линьюй Фэн, Вэйминь Ши. Китай. Знакомство с древней культурой / Сост., пред. Н.Х. Ахметшина. - М.: Вече, 2007. - 208 с.

Великий степ.

Джерела.

4. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпиграфические тексты и исследования. – М.: Наука, 1997. – 303 с.
5. Рашид-ад-дин. Сборник летописей: В 3 т./ Пер. с перс. Л.А. Хетагурова. –М.-Л., 1946 – 1968. – Т. 1-3.
6. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. — СПб.: Евразия, 2002. — 478 с.

Література.

55. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии в IX – XIII ст. – Ашхабад, 1969.
56. Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов. По данным персидского исторического сочинения Бахр ал-асрар. – СПб.: СПб ун-т, 2006. – 229 с.
57. Артамонов М.И. История хазар. – Л.: Гос. Эрмитаж, 1962. – 525 с.
58. Атыкбаев Ж.М. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий. – СПб.: Мажор, 2005. – 320 с.
59. Ахиджанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. –Алматы: Гылым, 1995. – 296 с.
60. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука. Восточная литература, 1965. – 194 с.
61. Бартольд В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993. – 192 с.
62. Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. — 1757 г. н. э.) / Пер. Д. В. Рухлядева, В. Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рухлядева. — Санкт-Петербург, 2009. — 248 с.
63. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Л.: ЛГУ, 1951. – 256 с.
64. Бокщанин А.А., Непомнин О.Е. Лики Срединного царства : Занимательные и познавательные сюжеты средневековой истории Китая / А.А. Бокщанин, О.Е. Непомнин ; Ин-т востоковедения. - М.: Вост. лит., 2002. - 430 с. : ил., карты.
65. Бубенок О.Г. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII –XV вв.). – К.: Истина, 2004. – 324 с.
66. Бубенок О.Г. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – нач. XIII века). – К.: Логос, 1997.- 224 с.
67. Воробьев М.В. Чжурчжени и государство Цзинь (X в. – 1234 г.): исторический очерк. - М.: Наука. Восточная литература, 1975. – 448 с.
68. Гончаров С.Н. Китайская средневековая дипломатия: отношения между империями Цзинь и Сун, 1127 – 1142. – М., 1986.
69. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV – XV ст.). – М.: Наука. Восточная литература, 1975. – 520 с.
70. Груссе Р. Империя степей. Аттила, Чингиз-хан, Тамерлан/Перевод Х. Хамраева. — Алматы, 2006. - 592 с.
71. Груссе Р. Чингиз-хан. Покоритель Вселенной/ Р.Груссе. пер. с фр., вступ. ел. Е. А. Соколова, послесл. А. С. Железнякова; прил. - 4-е изд. - М.: Молодая гвардия, 2008. - 285[3] С.: ил. - (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1118).
72. Далай Ч. Монголия в XIII-XIV веках/ Ч. Далай. - М.:Наука. Восточная литература, 1983. – 232 с.
73. Зайцев И.В. Астраханское ханство/ И.В.Зайцев; Ин-т востоковедения РАН. – М.: Восточная литература, 2006. – 303 с.

74. Зайцев И.В. Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV– пер. пол.XVI ст.). – М.:Рудомино, 2004. – 216 с.
75. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 с.
76. Єльніков М.В. Золотоординські часи на українських землях. – К.: Наш час, 2008. – 176 с. – (сер. Невідома Україна).
77. Камалов И.Х. Отношения Золотой Орды с хулагуидами. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2007. – 108 с.
78. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2009. – 432 с.
79. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.
80. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 416 с.
81. Крадин Н.Н. Кочевые общества. – Владивосток: Дальнаука, 1993. – 240 с.
82. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана / Н.Н. Крадин, Т.Д. Скрынникова. — М. : Вост. лит., 2006. — 557 с.
83. Кшибеков Д. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 238 с.
84. Кычанов Е. И. История тангутского государства. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008.- 767 с.
85. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – 319 с.
86. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства. – М.: Наука. Восточная литература, 1968. – 356с.
87. Лэмб Г. Тамерлан. Потресатель Вселенной. / Г/ Лэмб; Пер. с англ. Д. Вознякевич. - М.: Вече, 2008. - 336 с. - (Terra Historica).
88. Мароцци Дж. Тамерлан. Завоеватель мира/ Дж. Мароцци. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Полиграфиздат, 2010. – 445 с.
89. Монгольская империя и кочевой мир (Мат-лы междунар. науч. конф-ии). Кн. 1 - 3. - Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004 - 2008.
90. Мэн Д.Чингисхан. — М.: Изд-во Эксмо, 2006. — 416 с.
91. Папуев В. Монгольские народы. Атлас по истории и этнографии. – Элиста: Джангар, 2005. – 160 с.
92. Паркер Э. Татары. История возникновения народа. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 223 с.
93. Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – СПб.: Евразия, 2010. – 408 с.
94. Россabi М. Золотой век империи монголов/ М. Россabi; пер. с англ. С.В. Ивановой. – М.: Евразия, 2009. – 479 с.
95. Ру Ж.-П. Тамерлан/Ж.-П. Ру. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 295 с. – (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1063).
96. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. - 276 с.
97. Селезнев Ю.В. Элита Золотой Орды. – Казань: «Фэн» АН РТ, 2009. – 232 с.
98. Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть/Т.И. Султанов. – М.: АСТ, 2006. – 445 с.
99. Тихонов Д.И. Общественный и хозяйственный строй уйгурского государства в X – XIV вв. – М. – Л.: Наука, 1966. – 288 с.
- 100.Томпсон, Эдвард Т. Гунны. Грозные воины степей / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — 256 с. — (Загадки древних цивилизаций).
- 101.Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – М.: Наука. Восточная литература, 1993. – 168 с.
- 102.Трепавлов В.В. История Ногайской орды. – М.: Восточная литература РАН, 2002. – 752 с.
- 103.Федоров – Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: МГУ, 1973. – 180 с.
- 104.Филлипс Э.Д. Монголы. Основатели империи Великих ханов / Пер. с англ. О.И. Перфильева. — М.: ЗАО Центрполиграф: ООО «Внешторгпресс», 2003. — 174 с. — (Загадки древних цивилизаций).
- 105.Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 604 с.
- 106.Хафизов Г.Г. Распад Монгольской империи и образование улуса Джучи. – Казань: Татар. кн. из-во, 2000. – 94 с.
- 107.Шавкунов Э.В. Государство Бохай и памятники его культуры в Приморье. – Л.: Наука, 1968. – 165 с.
- 108.Юрченко А.Г. Империя и космос: Реальная и фантастическая история походов Чингиз-хана по материалам францисканской миссии 1245 г. – СПб.: Евразия, 2002. – 432 с.

Мусульманський світ.

Джерела.

12. Абд ар-Рахман ибн Абд ал-Хакам. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса. – М., 1985.
13. Абу Йусуф Йа'куб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж. — Пер. с арабского и коммент. А. Э. Шмидта; супракоммент. к пер. А. С. Боголюбова; подготовка к изд., вступит. ст. и указ. А. А.

- Хисматулина. — СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. — XXXIII + 415 с. («Памятники культуры Востока», XVI).
14. Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти. Шиитские секты. — М., 1975.
 15. Ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749 – 947 гг.]. — М., 2002.
 16. Байхаки, Абу-л-Фазл. История Масуда (1030 - 1041). — М.: Наука. Восточная литература, 1969. - 1008 с.
 17. Баха'ад-Дин Абу-л-Махасин Йусуф ибн Рафи' ибн Тамим. Саладин. Победитель крестоносцев. / Пер. с араб. — СПб.: «Издательство «ДИЛЯ», 2009. — 432 с.
 18. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран/ Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. — Баку: Элм, 1986.—428 с.
 19. Ибн Хишам. Жизнеописание пророка Мухаммеда. — М.: Умма, 2003.
 20. Усыма ибн Мункыз. Книга назиданий. — М., 1958.
 21. Фирдоуси. Шах-намэ/ В 6-ти тт. — М.: АН СССР, 1957 – 1989.
 22. Хрестоматия по исламу. введ. и примеч.— М.: Наука, «Восточная литература», 1994.-238 с: ил.

Література.

60. Агаджанов С.Г. Сельджукиды и Туркмения в XI – XII вв. — Ашхабад: Ылым, 1973. — 164 с.
61. Анарбаев А. Благоустройство средневекового города Средней Азии (V – начало XIII в.) - Ташкент: Фан, 1981. — 120 с.
62. Бартольд В.В. Сочинения. - М., 1966. - Т. 6. Работы по истории ислама и арабского халифата.
63. Беленицкий А.М., Бентович И.М., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. — Л.: Наука, 1973. — 390 с.
64. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в ранне средневековье. - М., 1965.
65. Большаков О.Г. История Халифата: В 3 т. — М., 1989 – 2010. — Т. 1-4.
66. Большаков О.Г. Очерки истории арабской культуры (V—XV вв.). - М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. — 440 с.
67. Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока. VII – середина XIII в. — М.: Наука, Восточная литература, 1984. — 344 с.
68. Босворт К.Э. Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии. — М., 1977.
69. Васильев А.А. Византия и арабы. — СПб., 1902.
70. Воронина В.Л. Средневековый город арабских стран. — М.: ВНИИТАГ Госкомархитектуры, 1991. - 103 с.
71. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история: В 2-х кн.. — Душанбе: Ирфон, 1989. -
72. Грюнебаум Г.Е. Классический ислам. Очерк истории (600 - 1258). — М., 1988.
73. Джилман А. Сарацины: от древнейших времен до падения Багдада / А. Джилман. - М.: Вече, 2007.- 352 с. - (Terra Historica).
74. Дьяков Н.Н. Мусульманский Магриб. Шерифы, тарикаты, марбуты в истории Северной Африки. (Средние века, новое время). — СПб.: СПб ун-т, 2008. — 344 с.
75. Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. — М., 1961.
76. Жюльен Ш.А. История Северной Африки: Тунис, Алжир, Марокко. От арабского завоевания до 1830 года. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. — 424 с.
77. Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке. М., 1980.
78. Ислам классический: Энциклопедия. — М.: Эксмо; СПб: Мидгард, 2005. — 416 с.; алл. — (Тайны древних цивилизаций).
79. Ислам. Энциклопедический словарь. - М., 1991.
80. Кардини Ф. Европа и ислам. История непонимания. — СПб.: Alexandria, 2007. — 332 с.
81. Кеннеди Х. Великие арабские завоевания / Х. Кеннеди; пер. с англ. Г. Соловьевой. - М.: АСТ, 2010. - 475, [5] С.: 16 л. ил.
82. Кеннеди, Х. Двор халифов / Хью Кеннеди; пер. с англ. Н. Тартаковской. - М.: АСТ: АСТ; М.: Хранитель, 2007.—412, [4] с : ил.
83. Климович Л.И. Ислам. - М. 1965.
84. Колесников А.И.Завоевание Ирана арабами. - М., 1982.
85. Коротаев А.В., Клименко В.В., Пруссаков Д.Б. Возникновение ислама:социально-экологический и политико-антропологический контекст /А.В.Коротаев, В.В. Клименко, Д.Б. Пруссаков. — М.: ОГИ, 2007. — 112 с.
86. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. - Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. В 6-ти т. Т.4. М., 1957.
87. Крымский А.Е. История мусульманства. — М.; Жуковский: Кучково поле, 2003. — 464 с.
88. Лейн Э. Арабский мир в эпоху «Тысячи и одной ночи» / Пер . сангл. Л . А. Игоревского. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. - 190 с.

89. Лэн-Пуль С. Мусульманские династии: Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Пер. с англ. с примеч. и доп. В.Бартольд, СПб., 1899.
90. Массэ А. Ислам. Очерк истории. - М., 1961.
91. Медников Н.А. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам. 1. Исследование; 2. Приложения. СПб., 1897, 1903 [ППС, т.17, вып. 2 (1)-4].
92. Мец А. Мусульманский Ренессанс. - М.: Наука. Восточная литература, 1973. - 473 с.
93. Микульский Д.В. Арабский Геродот. - М.: Алетея, 1998. - 229 с: ил. - (Vita memoriae.).
94. Милославский Г. В. Ибн Баттута. - М.: Мысль, 1974.- 78 с.
95. Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. - М., 2002.
96. Монтгомери Уотт У. Влияние ислама на средневековую Европу. - М.: Наука. Восточная литература, 1976. - 128 с.
97. Мусульманский мир: 950 - 1150. - М., 1975.
98. Мюллер А. История ислама: В 2 томах. - М., ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2006. - Т.1-2.
99. Нагель Т. Тимур-завоеватель и исламский мир позднего средневековья. - Ростов-на-Дону, «Феникс», 1997. - 640 с.
100. Райли-Смит Дж. История крестовых походов/ Пер. с англ. Е. Дорман. - М.: КРОН-ПРЕСС, 1998.
101. Петрушевский И.П. Ислам в Иране. - Л., 1976.
102. Пигулевская П.В. Города Ирана в раннем средневековье. - М.-Л., 1956.
103. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. - М., 1991.
104. Пиренн Ж. Открытие Аравии. Пять веков путешествий и исследований. - М.: Наука. Восточная литература, 1970. - 359 с.
105. Прозоров С.М. Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии в VII - середине X в.. Шиитская историография. - М.: Наука. Восточная литература, 1980. - 247 с.
106. Родионов М.А. Ислам классический. - СПб: Петербургское востоковедение, 2001. - 256 с. - (Мир Востока, IX).
107. Семенова Л.А. Салах ад-дин и мамлюки в Египте. - М., 1966.
108. Строева Л.В. Государство исмаилитов в Иране в XI-XIII вв. - М., 1978.
109. Сурдель Д., Сурдель Ж. Цивилизация классического ислама. - Екатеринбург: У-Фактория, 2006. - 544 с.
110. Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. - М.: Гураш, 1992.
111. Тимофеев И. Ибн Баттута. - М.: Молодая гвардия, 1983. - 270 с., ил. - (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр. Вып. 3 (634).)
112. Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948.
113. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750 - 1517 гг.). - М., 2001.
114. Чураков М. В. Народное движение в Магрибе под знаменем хариджизма.— М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990.— 208 с.
115. Шумовский Т.А. Арабы и море. По страницам рукописей и книг. - М.: Наука, 1964. - 192 с.
116. Шумовский Т.А. По следам Синдбада-морехода: Океанская Аравия. Ист.-геогр. Очерк. - М.: Мысль, 1986. - 141 с.
117. Шумовский Т.А. У моря арабистики. - М.: Наука. Восточная литература, 1975. - 344 с.
118. Учок Бахрие. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. Пер.. с тур. З.М.Буниятова. Авт. послесл. М.С.М

Османська Туреччина.

Джерела.

3. Записки яничара. Написанные Константином Михайловичем из Островицы. - М., 1978.
4. Эвлия Челеби. Книга путешествия: В 3 т.- М., 1961 - 1963. - Т. 1-3.

Література.

16. Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. - М. - Л., 1941.
17. Иванов Н.А. Османское завоевание арабских стран (1516 - 1574). М., 1984.
18. Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 - 1600. - Київ, 1998.
19. История Османского государства, общества и цивилизации/ Под ред. Э. Ихсаноглу; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA); пер. В.Б. Феоновой под ред. М.С. Мейераю. - М.: Вост. лит., 2006. - Т. 1. - 602 с.
20. Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи/ Пер. с англ. М. Пальниковой. - М.: КРОН-ПРЕС, 1999. - 696 с.
21. Мантран Р. Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного. - М.: Молодая гвардия, 2006. - 367 с. - (Живая история. Повседневная жизнь человечества).

22. Николле Д. Янычары / Д. Николле; Пер. с англ. А.В. Красулиной; Худож. К. Хок. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2004. — 71, [1] с: цв. ил. — (Элитные войска).
23. Новичев А.Д. История Турции: В 4 т. — Л., 1963. — Т.1.
24. Османская империя и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений. М., 1984.
25. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 1998. — 288 с.
26. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. — М., 1990.
27. Райс Т. Сельджуки. Кочевники — завоеватели Малой Азии. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — 238 с.
28. Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 году. — М., 1983.
29. Финкель К. История Османской империи. Видение Османа/ К.Финкель. — М.: АСТ, 2010. — 829 с.
30. ХитцельФ. Османская империя / Ф. Хитцель. - М.: Вече, 2006. - 384 с. : ил. - (Гиды цивилизаций).

Індія.

Література.

16. Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. М., 1977.
17. Алаев Л.Б. Средневековая Индия. — СПб.: Алетейя, 2003. — 304 с.
18. Алаев Л.Б. Южная Индия: Социально-экономическая история XIV-XVIII вв. М., 1964.
19. Анго Н. Классическая Индия. — М.: Вече, 2007. — 400 с.
20. Ашрафьян К.З. Делийский султанат. — М., 1960.
21. Ашрафьян К.З. Средневековый город Индии XIII - середины XVIII века: Проблемы экономической и социальной истории. М., 1983.
22. Беренстен В. Империя Великих Моголов. - М.: АСТ: Астрель, 2005. - 160 с.
23. Бэшэм А.А. Чудо, которым была Индия. — М., 1977.
24. Иванова Л.В. Индуизм. - М., 2003.
25. История Индии в средние века. — М., 1968.
26. Медведев Е.М. Очерки истории Индии до XIII века. М., 1990.
27. Неру Дж. Открытие Индии. М., 1955.
28. Сафронма А.Л. История Шри Ланки в древности и средние века. М., 1987.
29. Синха Н., Банерджи А.Ч. История Индии. — М., 1954.
30. Таммита — Дельгода С. Индия. История страны. — М.-СПб.:Эксмо, Мидгард, 2010ю — 352с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

10. Східний світ. Київ.
11. Сходознавство. Київ.
12. Український історичний журнал. Київ.
13. Вестник древней истории. Москва.
14. Вопросы истории. Москва.
15. Вопросы истории Азии и Африки. Москва.
16. Палестинский сборник. Москва; Ленинград.
17. История и культура традиционной Японии. - М.: Российск. гос. гуманит. ун-т. - (Orientalia et Classica: труды Института восточных культур и античности).
18. Советское востоковедение. Москва.

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання: екзамен.

5. Засоби діагностики успішності навчання:

Форма поточного контролю — усне опитування, тестування на практичних заняттях, виконання індивідуальних завдань, виконання кредитних контрольних робіт, рефератів, творчі роботи, есе.

Форма підсумкового контролю — іспит з урахуванням суми балів набраних за кожний кредит.

Кожний кредит включає бал оцінки поточної роботи студента на семінарських заняттях. Рейтинговий бал за семінарські заняття встановлюється, як середнє арифметичне з усіх позитивних і негативних оцінок отриманих на усіх семінарських заняттях даного кредиту.

Виконання контрольних завдань (тестів) здійснюється за допомогою роздрукованих завдань, або в режимі комп'ютерної діагностики. Оцінювання контрольних завдань (тестів) проводиться за власною методикою з приведенням підсумку до встановленої в рейтинговій шкалі балів. Заходи з кредитного контролю проводяться по завершенню вивчення навчального матеріалу даного кредиту. Заходи з підсумкового контролю проводяться по завершенню вивчення всього навчального матеріалу:

Реферати підготовлені за заданою тематикою обговорюються та захищаються під час семінарських занять. Опорні конспекти захищаються під час останніх семінарських занять. Контурна карта здається викладачеві.

При згоді студента, до відомості обліку успішності може бути проставлена екзаменаційна оцінка на підставі поточного рейтингового балу. Студент може підвищувати оцінку “задовільно” або “добре”, яку він отримав за результатами поточного контролю, складанням семестрового екзамену.

Комплексна діагностика знань, умінь та навичок студентів з курсу «Історія країн Азії та Африки в середні віки» здійснюється на основі результатів проведення поточного і підсумкового контролю знань.

Об'єктом рейтингового оцінювання знань студентів є програмний матеріал дисципліни, засвоєння якого перевіряється під час контролю.

Завданням поточного контролю є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмного матеріалу, виконання практичних робіт, умінь самостійно опрацьовувати тести, складання конспекту, написання звіту, реферату, здатності публічно чи письмово представляти певний матеріал.

Завданням підсумкового контролю (екзамену) є підсумкова перевірка глибини засвоєння студентами програмного матеріалу дисципліни, логіки та взаємозв'язків між окремими її розділами, здатності творчого використання набутих знань, умінь сформулювати своє ставлення до певної проблеми, що впливає із змісту дисципліни тощо.

Критерії оцінювання:

А) при усних відповідях:

- повнота розкриття питання;
- логіка викладення, культура мови;
- впевненість, емоційність та аргументованість;
- використання основної та додаткової літератури (підручників, навчальних посібників, журналів, інших періодичних видань тощо);
- аналітичні міркування, умінь робити порівняння, висновки.

Б) при виконанні письмових завдань:

- повнота розкриття питання;
- цілісність, систематичність, логічна послідовність, умінь формулювати висновки;
- акуратність оформлення письмової роботи;
- підготовка матеріалу за допомогою комп'ютерної техніки, різних технічних засобів (плівок, слайдів, приладів, схем тощо).

Для визначення ступеню оволодіння навчальним матеріалом із подальшим його оцінюванням застосовуються наступні рівні досягнень студентів.

Високий рівень (відмінно). Студент вільно володіє навчальним матеріалом на підставі вивченої основної та додаткової літератури, аргументовано висловлює свої думки, проявляє творчий підхід до виконання індивідуальних та колективних завдань при самостійній роботі.

Достатній рівень (дуже добре). Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, аргументовано висловлює свої думки, але не має достатніх знань та вмінь для формулювання власних висновків.

Достатній рівень (добре). Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, але не має достатніх знань та вмінь для формулювання власних висновків, допускає несуттєві неточності.

Задовільний рівень (задовільно). Студент володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні або володіє частиною навчального матеріалу, уміє використовувати знання в стандартних ситуаціях.

Низький рівень (достатньо). Студент володіє навчальним матеріалом поверхнево й фрагментарно, допускає значні неточності.

Незадовільний рівень. Студент не володіє навчальним матеріалом.

3. Засоби діагностики навчальних досягнень студентів.

ПИТАННЯ ДО КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

контрольна робота 1

ВАРІАНТ 1	ВАРІАНТ 2
- Охарактеризуйте розвиток сходознавства в Україні. - Охарактеризуйте політичний розвиток Китаю в добу «темних віків». - Дайте характеристику політичного, соціального та економічного становища Китаю в добу правління династії Мін (XIV – XVII ст.). - В чому полягає сутність інституту сьогунату в середньовічній Японії. - Охарактеризуйте монгольське суспільство напередодні виникнення державності.	- В чому полягає сутність європоцентризму при дослідженні проблем всесвітньої історії? - Дайте характеристику становищу Китаю на межі давнини та середньовіччя. - Охарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику імператорів династії Тан. - Проаналізуйте причини виникнення самурайського стану. - Охарактеризуйте політичну діяльність Чингіз-хана.
ВАРІАНТ 3	ВАРІАНТ 4
- Охарактеризуйте особливості застосування формаційного та цивілізаційного підходів при дослідженні середньовічного Сходу. - В чому полягає сутність надільної системи в середньовічному Китаї? - В чому полягає історичне значення перевороту Тайка 645 р. - Охарактеризуйте історичний розвиток Японії в добу політичної роздрібненості (1467 – 1600 рр.). - Охарактеризуйте систему управління в імперії Чингізидів у XIII ст.	- Назвіть і охарактеризуйте цивілізаційні регіони середньовічного Сходу. - Охарактеризуйте розвиток провідних ідеологічних течій (буддизм, даосизм, конфуціанство) в Китаї в добу середньовіччя. - Дайте характеристику політичного, соціального та економічного становища Китаю в добу правління династії Сун (X – XIII ст.). - Охарактеризуйте роль самурайського стану в історії середньовічної Японії. - Охарактеризуйте відносини Золотої Орди та Русі у XIII – XIV ст..

контрольна робота 2

ВАРІАНТ 1	ВАРІАНТ 2
- Охарактеризуйте систему управління в Арабському халіфаті у VII – VIII ст. - В чому полягали причини політичного розпаду халіфату Абасидів. - В чому полягали причини занепаду Османської Туреччини на межі XVI – XVII ст.? - Дайте характеристику економічного розвитку Делійського султанату.	- Які наслідки мали арабські завоювання. - Дайте характеристику політичному становищу мусульманського світу у IX – X ст. - Охарактеризуйте становище Османської Туреччини в правління Сулеймана I Пишного. - Дайте загальну характеристику індійської цивілізації на межі давнини та середньовіччя.
ВАРІАНТ 3	ВАРІАНТ 4

1. Охарактеризуйте процес формування провідних течій ісламу: сунізму, шіїзму, харіджизму. 2. Дайте характеристику історичного розвитку держав Магрибу у X – XIII ст.. 3. Охарактеризуйте завойовницьку політику турок османів у XIV ст. 4. Дайте характеристику розвитку провідних релігій Індостану у ранньому середньовіччі (IV – X ст.).	1. Охарактеризуйте політичну та релігійну діяльність Мухаммада. 2. Охарактеризуйте шиїтський рух у мусульманському світі у IX – X ст. 3. Охарактеризуйте систему управління Османської імперії на завойованих землях Балканського півострову. 4. Охарактеризуйте політику султанів імперії Великих Моголів у XVI ст.
---	--

План лекційного заняття № 1

Тема: Вступ в «Історію країн Азії та Африки в середні віки».

Мета: Визначити предмет та об'єкт курсу. Розкрити основні етапи становлення та розвитку людства та цивілізацій середньовічного Сходу, проаналізувати їх економічні, соціальні, політичні та культурні особливості. Проаналізувати і узагальнити періодизацію східної середньовічної історії. Визначити цивілізації середньовічного Сходу.

Методи: порівняльний, морфологічний аналіз, метод історичної систематизації та типології. Принципи історизму та об'єктивності, комплексний підхід.

Дидактичні засоби навчання: Посібник «Історія країн Азії та Африки в середні віки». Хрестоматія. Підручники. Історичні карти та схеми, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали.

Література

1. Васильев Л.С. История Востока. – М. 1994. – Т. 1.
2. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. – М., 1987.
3. История стран Азии и Африки в средние века. – М., 1968.
4. История стран зарубежной Азии в средние века. – М., 1970.
5. Качановский Ю.В. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? Спор об общественном строе древнего и средневекового Востока, доколониальной Африки и доколумбовой Америки. М., 1971.
6. Рубель В.А. История средневосточного Востока. – К., 2002.

Структура лекційного заняття

1. Організаційна частина заняття – привітання, перевірка присутності студентів.
2. Повідомлення теми, мети та основних завдань заняття – досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:
 - визначити рівень наукової розробки теми;
 - розкрити предмет та об'єкт теми;
 - проаналізувати джерела та історіографію;
 - охарактеризувати періодизацію;
 - встановити причинно-наслідкові зв'язки.
3. Актуалізація опорних знань студентів і контроль актуального рівня знань – періодизація всесвітньої історії, визначення історичних джерел.
4. Мотивація навчальної діяльності студента – вивчення даної теми сприяє розумінню еволюції людського суспільства за добу середньовіччя.
5. Структурні елементи заняття, які забезпечують досягнення дидактичної і виховної мети. Їх зміст і послідовність – вступна частина, ключові слова, історіографія, основний зміст теми, висновки.
Вступ
 1. Проблеми історичного розвитку країн Азії та Африки в середні віки. Діхотомія Схід-Захід. Європоцентризм.
 2. Хронологічні межі курсу.
 3. Формаційний та цивілізаційний підходи щодо вивчення історії країн Азії та Африки. Азіатський спосіб виробництва.
 4. Цивілізації Сходу та географічні межі курсу.Висновки
6. Підведення підсумків заняття – узагальнюючий підсумок за темою, загальні висновки.
7. Домашнє завдання – тема семінарського заняття № 1 (конспект доповідей, виконання індивідуальних завдань):

Питання та завдання

1. В чому полягає сутність європоцентризму в історичній науці?
2. Охарактеризуйте географічні межі поняття Схід.
3. Охарактеризуйте хронологічні межі східного середньовіччя та дайте його періодизацію.
4. В чому полягають особливості застосування формаційного підходу щодо вивчення середньовічного Сходу? Чи існував феодализм на Сході?
5. Як характеризується середньовічний Схід через призму цивілізаційного підходу? Назвіть та охарактеризуйте цивілізаційні регіони Сходу.
6. Дайте характеристику поняттю «азіатський спосіб виробництва».
7. Охарактеризуйте розвиток сходознавства на Україні.

Конспект лекційного змісту

Проблеми історичного розвитку країн Азії та Африки в середні віки. Європоцентризм. Хронологічні східного середньовіччя межі. Формаційний та цивілізаційний підходи щодо вивчення історії країн Сходу. Азіатський спосіб виробництва. Цивілізації Сходу.

1. Проблеми історичного розвитку країн Азії та Африки в середні віки. Європоцентризм.

Історія країн Азії в середні віки є складовою частиною всесвітньої історії. Це комплексна наукова дисципліна, яка складається з різних галузей наукових знань, що спрямовані на вивчення країн і народів Сходу. Сходознавство давно стало традиційним елементом вищої історичної освіти, як в Україні, так і за кордоном. Новий імпульс у своєму розвитку українське сходознавство набуло наприкінці ХХ ст.. Молода українська держава потребувала у якісних змінах парадигми історичної освіти і науки. Було відроджено Інститут сходознавства у Києві, зусиллям якого відродилась сходознавча наукова публіцистика в Україні. На межі ХХ – ХХІ ст. в Україні та в країнах СНД було видано низку підручників нового покоління з історії середньовічного Сходу. Ці події сприяли оновленню змісту дисципліни. Сьогодні «Історія країн Азії в середні віки» - це дисципліна, викладання якої спирається на сучасні методологічні підходи, відкидаючи застарілі схеми, що дає можливість визначити спільне та особливе в розвитку народів Сходу, а також об'єктивно порівнювати Схід та Захід.

В історичній науці та сходознавстві давно склалась так звана дихотомія Схід-Захід, коріння якої сягають доби давнини. Давньогрецькі автори відмічали відмінність цінностей еллінів та їх східних сусідів. Зародження європейської цивілізації античного типу майже одночасно відносять до реформ Солона (VI ст. до н.е.). Саме тоді з'явилася соціальна структура, опорою якої стали: гіперболізоване панування приватної власності, громадянське суспільство (і сам інститут громадянства, на відміну від Сходу, де були лише піддані), ринковий характер економіки (з опорою на вільних громадян - приватних власників), законодавство, що враховувало не лише права, а й обов'язки громадянина тощо.

Традиційний Схід ніколи не знав панування приватної власності в господарстві (хоча приватна власність існувала, але вона ніколи не була тут основою економіки) й узагалі не знав поняття "громадянське суспільство". Якщо в центрі уваги в процесі розвитку європейської класичної цивілізації завжди був індивідуум, людина, її права та свободи, обов'язки і майно, життя й честь, то на Сході над усе стояли інтереси колективу і держави як найбільшого відомого людству соціально організованого колективу, волю якого висловлював старший, начальник, вождь, намісник і, нарешті, правитель як верхівка соціальної піраміди.

Схід як соціокультурне поняття охоплює собою цивілізації, основами яких виступали: абсолютний примат колективних, общинних, державних інтересів над індивідуальними, значне (а іноді й тотальне) одержавлення економічного життя та деспотичний характер влади, джерелом існування якої були не податки, що їх приватні власники сплачували державі для виконання нею суспільно необхідних функцій (захист кордонів, розробка законів, підтримка порядку в країні тощо), а рента державі як тотальному співвласнику всіх засобів виробництва в країні. Останнє кардинально відрізняло податкову систему на Заході від аналогічних поборів на Сході, де вони хоча й мали форму податків, а також частково використовувалися владою для виконання аналогічних суспільно необхідних функцій, але по суті залишилися державною власницькою рентою.

2.Хронологічні межі курсу.

Історики-марксист (прибічники формаційної теорії розвитку людства), як і інші історики-європоцентристи, майже одночасно відстоювали думку, що кінець давнини і початок середньовіччя в історії всього людства припадає на V ст. н. е., коли на далекому заході Євразії зазнала краху антична цивілізація з її громадянським суспільством, товарним рабством і досконалим римським правом, а на її місці почала формуватися сучасна етнополітична карта Європи. Але Західна Європа - це ще не все людство, і на Сході фазовий перехід від давнини до середньовіччя охоплює значно ширші хронологічні межі III - V ст. н. е.

Це були часи, коли суспільства Сходу (і не тільки Сходу) пережили величезну кількість якісних соціальних змін. На Близькому Сході взяли гору традиції східного деспотизму (Сасанідський Іран). На півдні Азії (в Індії) зазнав краху ідеологія та система цінностей буддизму, і на його руїнах визрівала "індуїстська революція". На Далекому Сході з урагану етнічних зіткнень народжувався середньовічний Китай та міцніли новостворені корейські царства.

Уперше в державотворчій процесі включилися слов'яни, германці, "Чорна Африка", Індокитай, Малайський архіпелаг, Японія, які перестали бути "дикуєю" периферією цивілізованого світу. Середньовічні китайці, тюрки, японці, індуси чи перси відрізнялися від давніх китайців, хуннів, "народу ва", давніх індійців чи еллінізованих парфян не менше, ніж італійці від римлян, а від європейців Високого середньовіччя. Ось чому саме III - V ст. стали для народів Азії та Африки, як і для всієї людської спільноти Старого Світу, початком середньовічної історії.

Щодо верхньої межі середньовічної епохи на Сході, то її хронологічне визначення також продовжує викликати чимало дискусій. Частина дослідників обстоюють думку, що середньовічна епоха на Сході завершилася наприкінці XV ст., прив'язуючи це до епохи Великих географічних відкриттів, західноєвропейського Ренесансу та зумовленого ними початку буржуазно-капіталістичної трансформації Заходу. Проте доктрина європоцентризму є малопродуктивною при дослідженні історії традиційного Сходу, на який великі європейські зрушення XV - XVI ст. майже не вплинули.

Не менше питань викликає марксистська концепція, яка датувала кінець середньовічної епохи на Сході початком... Англійської буржуазної революції (40-ві роки XVII ст.), яка не лише на Азію та Африку, а й на розвиток Європи не дуже вплинула.

Дехто з науковців пропонує вважати кінцем середньовічної епохи на Сході XIX ст., коли система колоніалізму, озброєна дешевими товарами капіталістичної машинної індустрії, здійснила кардинальну трансформацію традиційної внутрішньої структури Сходу, пристосовувавши її до нових реалій капіталістичного світового ринку, в якому східним народам залишили місце сировинного додатку до Європи. Але й ця, на перший погляд, аргументована й приваблива концепція, знову ж таки, базується на європейських реаліях: промисловій революції в Європі та її наслідках для Сходу.

Якщо ж обґрунтовувати концептуальні дослідження цивілізаційними зрушеннями саме східних суспільств, то лише кінець XVII - початок XVIII ст. не поступаються за масштабами перетворень на Сході III - V ст., і тому можуть хронологічно відповідати вимогам фазового переходу від середньовіччя до Нового часу в Афр-Азіатському регіоні. Саме тоді розпочалася масштабна внутрішня криза традиційних східних суспільств, базованих на гіпертрофованій ролі держави в економічному та соціальному житті й відсутності громадянського суспільства та пов'язаних із ним прав і свобод. Саме на рубежі XVII - XVIII ст. у смугу глибокої кризи вступили Туреччина, Іран, країни Судану, зазнали краху деспотичні імперії: "Великих Моголів" у Індії, південноафриканська Мономотапа, Індонезійська Матарам, втратили свою державність монголи та китайці (їх завоювали значно відсталіші маньчжури), а Японія, Корея, Тайланд та Ефіопія для збереження своїх традиційних порядків самоізолювалися від зовнішнього світу. Тоді ж масові колоніальні експансії розпочала на Сході Європа (африканське узбережжя Атлантики та Індійського океану, Індія, Шрі-Ланка, Індонезія, Малакка, Тайвань тощо). Все це свідчило про те, що традиційна східна структура вичерпала на тому етапі розвитку людства свої можливості, і саме її агонію можна вважати кінцем середньовіччя на Сході.

Отже, курс історії країн Азії та Африки середніх віків висвітлює історію формування та еволюції традиційних середньовічних цивілізацій Сходу від III ст. до кінця XVII ст.

3.Формаційний та цивілізаційний підходи щодо вивчення історії країн Азії та Африки. Азіатський спосіб виробництва.

З початку XIX ст. європейські підручники, наукові дослідження, енциклопедії та посібники називали середньовічний Афр-феодалізм. Цю схему накреслили ще до того, як дослідили сам предмет аналізу, бо лише відсутність достатніх знань про афро-азіатське середньовіччя могла породити такі висновки. Пізніше Ш.Л.Монтеск'є, Д.Дефо, Вольтер, А.Сміт, Г.В.Гегель, В.Вебер, навіть, частково, К.Маркс і Ф.Енгельс майже в один голос визнали несхожість Сходу й Заходу, неможливість оперувати західними соціологічними схемами на східному матеріалі. А.Тойнбі взагалі відкинув поняття єдиного всесвітньо-історичного розвитку, "роздробивши" людство на сукупність несхожих і самодостатніх цивілізацій (рахунок яким збільшував з кожною наступною працею). У дослідженнях професійних європейських сходознавців рубежу XIX - XX ст. вже навіть не згадується про "феодалізм Схід" або "феодалізм на Сході" з його пережитками.

В радянській науці перші дискусії щодо "азіатського способу виробництва" та "феодалізму Сходу" розпочалися в 1920-х роках. Їх учасники оперували переважно цитатами К.Маркса та Ф.Енгельса, але в 30-х роках дискусії припинилися. "Азіатиків" перевищували або знищили, а для розуміння історичного процесу, завдяки теоретичним обґрунтуванням акад. В.В.Струве, введено істматівську п'ятичленку ладів (первіснообщинний - рабовласницький - феодальний - капіталістичний - комуністичний, з першою фазою - соціалізмом), за межі якої виходити не рекомендувалося.

Дискусійною проблемою залишається наявність феодалізму на Сході. Соціально-економічною основою феодального ладу вважається інститут спадкової феодальної земельної власності, тобто власності станової (землю можуть володіти виключно представники повноправного панівного стану) та умовної (землю давали у спадкову власність за службу сюзеренові). На

середньовічному Сході тотальним власником або співвласником всіх земель виступала держава, а в останньому варіанті співволодіння фундаментальних станів обмежень на спільне з державою володіння землею, як правило, не існувало.

Візиткою класичного феодалізму в політиці завжди була феодальна політична роздробленість. На середньовічному Сході нормальним станом суспільства, політичним ладом, за якого всі потенції цивілізаційної структури східного типу виявлялися в повній мірі, залишалася централізована держава, що спиралася на повновладний бюрократичний апарат, а роздробленість сприймалася тимчасовим відхиленням від норми, хворобливим, регресивним, кризовим станом соціального організму.

Феодальний лад і східна цивілізація - абсолютно різні типи людського суспільства, причому типи фундаментально протилежні, несхожі, несумісні. Вони майже позбавлені соціально-економічних або державно-політичних потенцій для злиття, тож використання в науковому обігу словосполучення "феодальний Схід" є абсолютним архаїзмом.

4. Цивілізації Сходу та географічні межі курсу.

На відміну від західного типу цивілізації, Схід ніколи не був єдиною культурно-господарською спільнотою, а його фундаментальна несхожість із Заходом не повинна затушовувати мозаїчність східної структури, що мала кілька модифікацій. З іншого боку, строкатість Сходу не мала нічого спільного з еклектичною мішаниною. В епоху середньовіччя на безкраїх просторах Африки та Азії виділяються шість культурно-господарських суперцивілізацій, кожна з яких за масштабами, ментальними та ціннісними орієнтирами, етнокультурними та соціально-економічними особливостями створює певну цивілізаційну спільноту.

1) Східна Азія або Далекий Схід (Китай, Корея, Японія, певною мірою В'єтнам) - спільнота, яку умовно називають суперцивілізацією китайсько-конфуціанського типу.

2) Великий Степ – євразійських степів кочові культури.

3) Західна Азія (Іран, Ірак, Аравія, Західне Середземномор'я, Туреччина) та Північна Африка або Близький Схід - суперцивілізаційна спільнота, культурно-стрижневим фундаментом якої став арабо-персько-турецький ісламський світ.

4) Південна Азія (Індія, Шрі-Ланка) та Тибет - суперцивілізація буддійсько-індуїстського типу.

5) Південно-Східна Азія (Індокитай, Малакка, Малайський (Індонезійський) архіпелаг, Філіппіни) - синкретична спільнота змішаного походження, що виникла внаслідок культурно-цивілізаційного зіткнення буддійсько-індуїстської та китайсько-конфуціанської суперцивілізацій, ускладнена в епоху середньовіччя вторгненням ісламу.

6) "Чорна Африка" (Судан, Ефіопія, Екваторіальна та Південна Африка) - надзвичайно строкатий полікультурний ареал цивілізаційних вогнищ, до якого географічно примикає Мадагаскар. Визначальною рисою цієї спільноти було загальне тотальне культурно-господарське відставання у розвитку від інших регіонів як Сходу, так і Заходу.

План лекційного заняття № 2.

Тема: Далекий Схід у добу середньовіччя.

Мета: Визначити головні риси історико-культурного розвитку китайської цивілізації в середні віки. Проаналізувати політичні та соціально-економічні процеси на Далекому Сході у середні віки. Розкрити характерні риси культури далекосхідних країн у добу середньовіччя.

Методи: порівняльний метод, метод історичної систематизації та типології. Принципи історизму та об'єктивності, комплексний підхід.

Дидактичні засоби навчання: Посібник «Історія країн Азії та Африки в середні віки». Хрестоматія. Підручники. Історичні карти та схеми, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали.

Література

1. Алимов И.А., Ермаков М.Е., Мартынов А.С. Срединное государство. Введение в традиционную культуру Китая. – М., 1998.
2. Бокшанин А.А. Императорский Китай в начале XV века. М., 1976.
3. Боровкова Л.А. Восстание «красных войск» в Китае. – М., 1971.
4. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм в XVI – XVIII вв.: В 3 т. – М., 1988 – 1992. – Т.1 – 3.
5. Васильев Л.С. История Востока. – М. 1994. – Т. 1.
6. Воробьев М.В. Чжурчжени и государство Цзинь (X в. – 1234 г.): исторический очерк., М., 1975.
7. История Китая. – М., 1998.
8. Крюгер Р. Китай. История страны. – М.: Эксмо, СПб., 2008.
9. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос в средние века (VII – XII вв.). – М., 1984.
10. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос на пороге средних веков. – М., 1979.
11. Малявин В.В. Гибель древней империи. М., 1983.
12. Рубель В.А. История средневекового Востока. – К., 2002.
13. У Хань. Жизнеописание Чжу Юаньчжана. – М., 1980.

Структура лекційного заняття

1. Організаційна частина заняття – привітання, перевірка присутності студентів.

2. Повідомлення теми, мети та основних завдань заняття – досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:

- визначити рівень наукової розробки теми;
 - розкрити предмет та об'єкт теми;
 - проаналізувати джерела та історіографію;
 - охарактеризувати періодизацію;
 - встановити причинно-наслідкові зв'язки.
8. Актуалізація опорних знань студентів і контроль актуального рівня знань – характеристика історичного розвитку Китаю в давнині, визначення історичних джерел.
9. Мотивація навчальної діяльності студента – вивчення даної теми сприяє розумінню еволюції людського суспільства за добу середньовіччя.
10. Структурні елементи заняття, які забезпечують досягнення дидактичної і виховної мети. Їх зміст і послідовність – вступна частина, ключові слова, історіографія, основний зміст теми, висновки.

ВСТУП

1. Китай в епоху Троецарства.
2. Імперія Цін (280 - 316). Виникнення державної надільної системи. Китай в епоху “південних династій” і “варварських” держав.
3. Імперія Суй і Тан.
4. Імперія Сун. Китай під владою монголів.
5. Імперія Мін. Маньчжурське завоювання та його наслідки.
6. Проблема формування японської державності. Переворот Тайка.
7. Доба Нара. Доба Хейян. Правління Фудзівары.
8. Формування самурайського стану. Сьогунат Мінамото.
9. Японія у пізньому середньовіччі.

ВИСНОВКИ

11. Підведення підсумків заняття узагальнюючий підсумок за темою, загальні висновки.
12. Домашнє завдання – тема семінарів № 2. (конспект доповідей, виконання індивідуальних завдань):

Конспект лекційного змісту

Китай в добу Середньовіччя. Періодизація: Троецарство (220 - 280); доба династії Цін (280 – 311); доба Північних та Південних династій (311 - 589); доба династії Суй (589 - 618); доба династії Тан (618 - 907); доба П'яти царств та Десяти династій (907 - 979); доба династії Сун (960 - 1279); доба династії Юань (1271 - 1368), доба династії Мін (1368 - 1644). Особливості хронології.

Загибель Ханьської імперії. Доба «Троецарства». Імперія Цін. Реформа Сима Яня (280). Надільна система. Південний та Північний Китай у IV – VI ст. Культура Китаю доби «темних віків». Розповсюдження буддизму. Розвиток конфуціанства та даосизму. Об'єднання Китаю під владою династії Суй (589). Політика династії Суй.

Династія Тан. Лі Шимін (Тай-цзун) (626 - 649). У Цзетянь (У-Хоу) (683 - 705). Економічне піднесення, розвиток міського життя. Міжнародне положення імперії Тан. Криза надільної системи. Цзедуши. Реформа Ян Яня (780). Селянська війна під керівництвом Хуан Чао (874 - 884).

Політична роздробленість. Прихід до влади династії Сун (960). Економічний розвиток Китаю у XI – XII ст. Розвиток державного апарату (система іспитів). Реформи Ван Аньши (1069 - 1085). Неоконфуціанство. Зовнішньополітичні поразки (боротьба з киданями, чжурчженями та монголами).

Монгольське завоювання Китаю. Династія Юань. Боротьба китайців проти монгольських завоюників. Воцаріння династії Мін. Чжу Юаньчжан (Тай-цзу) (1368 - 1398). Економічний та суспільний розвиток Китаю у XV – XVII ст. Маньчжурське завоювання Китаю та початок правління династії Цинь.

Японія в добу Середньовіччя. Періодизація: Кофун (IV – VI ст.); Асука (592 - 710); Нара (710 - 794); Хейян (794 - 1185); Камакура (сьогунат Мінамото) (1185 - 1333); Намбокуте (північний та південний двори) (1336 - 1392), Муроматі (сьогунат Асікага) (1392 - 1573); Адзути - Момояма (1573 - 1603), Едо (сьогунат Токугава) (1603 - 1868). Особливості хронології.

Етногенез японців. Проблема формування японської державності. Правління клану Сога (587 - 645). Реформи Сетоку-тайсі (поч. VII ст.). Переворот Тайка (645). Закони «Тайхо ріцурьо» (701) та «Йоро ріцурьо» (718). Епоха Нара (710 - 784). Епоха Хейян. Правління Фудзівары (кон. VIII – XI ст.). Стиль життя та культура хейянської аристократії. Війни з айнами. Розпад надільної системи. Сьоен. Правління інсей (1068 - 1156).

Формування самурайського стану. Кодекс бусідо. Самурайські клани. Боротьба Тайра і Мінамото. Тайра Кійоморі (1118 - 1181). Сьогунат Мінамото (1185 - 1219).

Японія у XIII ст. Сіккени Ходзьо (1219 - 1333). Боротьба з монгольською навалою (1274, 1281). Доба південного та північного дворів (1336 - 1392). Сьогунат Асікага (1338 - 1573). Розпад системи сьонів. Ослаблення центральної влади. Війна Онін (1467 - 1477).

Політична роздільність в Японії. Доба Сенгоку здідай (1467 - 1573). Ікко-іккі. Селянський рух. Проникнення християнства та контакти з європейцями. Самурайські кланові князівства (Такеда, Уесугі, Го-Ходзьо). Боротьба за політичне об'єднання Японії. Ода Нобунага (1534 - 1582). Тойотомі Хідейосі (1536 - 1598). Токугава Ієясу (1543 - 1616). Сьогунат Токугава (1603 - 1868). Політичний, економічний та соціальний розвиток Японії у XVII ст. Закриття Японії.

Корея в добу середньовіччя. Періодизація: Тросцарство (рубж н.е. – 668 р.); Об'єднання Сілла (676 - 918); держава Корьо (918 - 1392); держава Чосон (1392 - 1910). Особливості хронології.

Природні умови Корейського півострова. Етногенез корейців. Формування провідних корейських держав добу Тросцарства (Когурьо, Пекче, Сілла). Особливості суспільно-політичного розвитку корейських держав. Розповсюдження буддизму, конфуціанства та даосизму. Відносини з Китаєм та Японією. Агресія Китаю добу правління Суй і Тан проти Когурьо та Пекче (VII ст.). Об'єднання Корейського півострову під владою Сілла (676).

Розвиток Корейської державності в добу Об'єднанної Сілла. Централізація державного апарату. Суспільні відносини. Становий поділ суспільства. Укріплення позицій буддизму. Кризові явища в суспільно-політичному житті наприкінці VIII – IX ст. Розпад Об'єднанної Сілла.

Об'єднання корейських земель у складі держави Корьо. Відновлення централізованої системи управління. Боротьба з киданями (імперія Ляо). Суспільна криза XII ст. та встановлення диктатури рода Чхве (1198 – 1258). Зростання великого землеволодіння. Монгольське панування (1273 - 1356). Земельні реформи Лі Сонге (1388 - 1391). Падіння держави Корьо (1392).

Держава Чосон. Відновлення централізованої системи управління. Зростання впливу чиновництва (янбанів). Зростання впливу неоконфуціанства (саріми). Імджинська війна (1592 - 1598) та відносини з маньчжурами.

В'єтнам в добу середньовіччя. Періодизація: доба північного панування (- 938), доба династії Нго (938 - 965); доба династії Дінх (965 - 980); доба династії ранніх Ле (980 - 1009), доба династії пізніх Лі (1009 - 1225), доба династії Чан (1225 - 1400); доба династії Хо (1400 - 1407); китайська окупація (1407 - 1428); доба династії Пізніх Лі (1428 - 1788).

Етногенез в'єтнамців. Боротьба проти китайського панування (II ст. до н.е. - 938). Ранні Лі (держави Вансуан). Битва на р. Батьданг (938). Державотворчі процеси у X ст. Внутрішня та зовнішня політика династії Пізніх Лі в XI – XII ст. Суспільно-політична криза на межі XII-XIII ст.. Політика династії Чань. Боротьба з монгольською агресією.

Діяльність Хо Кюї Лі (грошова реформа, одержавлення землеволодіння, введення паперових грошей). Держава Дайнгу (династія Хо) (1400 - 1407). Боротьба з китайською окупацією (1407 - 1428).

Держава Дайв'єт (династія Пізніх Ле). Укріплення централізованого управління. Успішні зовнішні війни проти Тямпи та лаоських держав (II половина XV ст.). Криза перенаселення (початок XVI ст.). Міжусобні війни між родинами Маків, Нгуєнів та Чінів (XVI – XVII ст.) та політичний розпад Дайв'єту.

Китай в епоху Тросцарства. У травні 189 р. помер імператор Лін-ді. На престол служителя гарему посадили його малолітнього сина Шао-ді. Гвардія покінула з владою гаремників, але за попередніми планами змовників до столиці прибула регулярна армія на чолі з Дун Чжо, який посадив на трон свого ставленника Сянь-ді.

У 190 р. Дун Чжо наказав спалити Лоян, а столицю перенести в Чан'ань (сучасний Сіань), куди батогами перегнали всіх лоянців, але в 193 р. генерала Дун Чжо заколов власний охоронець, і в 195 р. імператорський двір спробував повернутися назад, та Лоян як міста вже не існувало.

Перебуваючи у відчайдушному становищі, імператорський двір звернувся за допомогою до Цао Цао. Таким чином Цао Цао із дрібного регіонального ватажка він перетворився на представника законної влади, а всі інші раптом стали бунтівниками. Цао Цао по черзі розгромив всіх своїх конкурентів, а коли в 202 р. помер з горя Юань Шао, Цао Цао став диктатором.

Та Цао Цао підкорились лише північні райони Китаю. Лю Бей - контролював південно-західну окраїну Китаю, на землях якої пізніше заснував царство Шу. В південно-східних районах країни лідером Сунь Цюань. Володіння Сунь Цюаня стали пізніше імперією У.

Відчутними були зовнішньополітичні успіхи Цао Цао. Об'єднавши весь Північний Китай, він успішно відбив напади “північних варварів” (кочовиків Великого Степу), погромив також західних цянів (предків тангутів).

І тоді Цао Цао наважився на південний похід. Південні китайці вважалися непоганими мореплавцями, а північні - лише сухопутними вояками, тому коли флот Цао Цао у 208 р. наблизився по Янцзи до “Червоної Скелі” (Чібі, провінція Хубей), воїни У спалили його кораблі брандерами. Залишки “північного війська” в паніці розбіглися. Невдовзі (у 220 р.) й сам 66-річний Цао Цао помер у кривавому кошмарі.

У тому ж 220 р. син покійного диктатора Цао Пей завершив ліквідацію ханьської династії - скинув Сянь-ді з престолу й оголосив себе імператором новоствореної імперії Вей (весь північний Китай) із столицею в Лояні. Через кілька місяців звістка про цю подію надійшла до Лю Бея. Як родич ханьського імператорського дому, він проголосив себе (у 221 р.) імператором Хань-Шу. Трохи пізніше (у 229 р.) й Сунь Цюань проголосив себе імператором У.

Найрозвинутішим і наймогутнішим із трьох царств було Вей, територія якого охоплювала корінні землі долини Хуанхе. Проте вейському господарству хронічно не вистачало робочих рук.

Обидва південні царства переживали ще більшу скруту, ніж далекий від процвітання Вей. Процес “ханьської” колонізації долини Янцзи лише розпочався, і китайців тут було мало, а місцеві народи мань, юе та лоло вороже ставилися до пришельців.

Видатну роль в історії царства Шу-Хань відіграв славетний воєначальник і талановитий політик Чжуге Лян. Він зменшив податки (що сприяло зміцненню податкової дисципліни, економічному піднесенню й нормалізації фінансів), реорганізував армію (запровадив систему військових поселень), державним втручанням зменшив лихварський процент, сприяв освоєнню нових орних земель, щедро надаючи їх власникам податкові пільги.

Проте господарські потреби єдиного іригаційно-землеробського комплексу, ментально-психологічне відчуття загальнокитайської етнічної єдності, політичні традиції спільної державності, а також загроза іноземних навал нагально вимагали відновлення загальнокитайської державної єдності. За своїми потенційними можливостями (велика територія, етнічна однорідність підданих, глибокі традиції державності) царство Вей значно переважало своїх південних конкурентів, але їхню агонію гальмували чвари всередині вейської верхівки.

У 226 р. захворів і раптово помер Цао Пей, а його наступник Цао Жуй вирішив здивувати світ блискучою столицею, для чого зігнав десятки тисяч підданих до Лояну на будівництво величезних храмів і палаців. У 239 р. Цао Жуй помер від нервового приступу. Його спадкоємцем став 8-річний син Цао Фан, але реальну владу в державі захопив регент з роду Сима. У 265 р. Сима Янь скинув безвладного імператора Вей і оголосив себе “Сином Неба”, назвавши свою династію Цзінь (265 - 316). У 280 р. епоха Тросцарства скінчилася, єдиним володарем Китаю став Сима Янь - засновник імперії Цзінь, першої всекитайської середньовічної держави.

Імперія Цзінь (280 - 316). Виникнення державної надільної системи. Епоха селянських бунтів та усобиць Тросцарства завершилася, але її наслідки були жахливими. Населення країни зменшилося з 60 млн до 7,7 млн чол., повний розвал і занепад переживала економіка. Саме в ці часи в сільському господарстві почали використовувати важкий плуг, сівалку, водяний млин і схожий на велосипед водопідйомний пристрій для зрошення полів.

У 280 р. Сима Янь своїм указом увів в імперії державну надільну систему, основу якої становила загальнодержавна власність на землю. Кожен селянський двір отримав із державного земельного фонду наділ, із розрахунку 120 му (8 га) на одного дорослого

чоловіка (від 16 до 60 років), за користування яким сплачував державі зерновий податок (до 45 % врожаю), поставляв ремісничі вироби (переважно шовк) і виконував 20-денну трудову повинність на користь держави (будівництво шляхів, фортець, мостів тощо). Селянські двори об'єднувались у 5-, 25- і 125-дворки, основані на круговій поруці за розмір сплачених податків і кількість відроблених днів. Щорічно здійснювався передел земель згідно із змінами у складі сім'ї.

Створення централізованого, одержавленого планового командно-адміністративного господарства стабілізувало економічну ситуацію. За часів Цзіньської імперії населення країни збільшилось з 7,7 млн до 16,2 млн чол. Але відродження виявилось короткотривалим і відносним, а політичні негаразди швидко покляли йому край.

Уже за царювання Сима Яня проявилися перші ознаки цзіньського занепаду, хоча, незважаючи на схильність засновника династії до алкоголізму, імперія напочатку досить успішно вирішувала свої проблеми: дала відсіч кочовикам, відновила дипломатичні контакти з Ферганою, Хорезмом і навіть Римом. Однак у 290 р. Сима Янь помер, і престол заступив слабкий і боязливий принц Чун (храмове ім'я Хуей-ді*Китайські імператори мали кілька імен. Перше ("молочне") отримували після народження; друге (мін) - при повнолітті (як доросла людина), але воно після коронації ставало табу. На час правління кожен "Син Неба" обирав собі гасло, під яким намагався правити ("Вічна радість", "Великі звершення" тощо) і яке ставало його офіційним ім'ям на час царювання. Після смерті кожен імператор отримував посмертне (храмове) ім'я, під яким фігурував у династичних хроніках. У європейських працях переважно використовуються друге ім'я (мін) або, якщо говорити про мінських чи цинських імператорів - ім'я-гасло. В китайській історіографії тих самих імператорів переважно за традицією називають храмовим (посмертним) іменем.>). Реальну владу спочатку мав Ян Цзюнь (брат імператриці-матері), але лише Сима Янь зміг утримати залізними руками родину в покорі, а після його смерті родичі перегризлися між собою.

Запеклу боротьбу за владу повела енергійна й жорстока дружина Хуей-ді імператриця Цзя, жертвою інтриг якої у 291 р. став Ян Цзюнь. У 300 р. вона заморила голодом імператрицю-матір і отруїла спадкоємця престолу Сима Юя. Все це спричинило "заколот восьми князів", які за розпусту, звірства і хабарництво прирекли Цзя на голодну смерть.

Міжособні чвари водночас призвели до руйнації економіки, на півночі Китаю виник жахливий голод і людоджерство, що спричинило масовий відтік населення на південь, у долину Янцзи. Країна переживала велику скруту, і саме в цей момент на Китай посунули хунни.

На початку III ст. у Степу завершилася боротьба за гегемонію між тюркомовними хуннами і монголомовами сяньбіями. Сяньбі перемогли, але, розселившись на великих просторах, розпалися на кілька племінних союзів (власне сяньбі, табгач, тогон, муян тощо). Усі вони ворогували між собою і водночас мріяли про китайські багатства.

Розвал сяньбіської єдності сприяв відродженню політичних замірів хуннів. Поряд з ними утворився ще один етнос - кули (цзелю), основу яких склали колишні хуннські раби, що звільнилися під час розвалу хуннського суспільства. З часом до них приєдналися опальні чиновники, політичні емігранти, колишні невільники та злочинці й просто невдоволені цзіньськими порядками мешканці "Піднебесної". Спільність соціального походження згуртувала цих людей в монолітний етнос, який розмовляв хуннською мовою і гордо носив своє ім'я кул ("раб").

Імперія Цзінь, якій хронічно не вистачало робочих рук, миролюбством не страждала й часто організовувала великі походи на північ за полоненими. перетворювали на рабів, сковуючи, аби познущатися, попарно хунна й кула, та коли настав час, хунни сповна відплатили своїм кривдникам.

В умовах голоду й усобиць один із представників імператорського роду Сима Ін покидав хуннів собі на допомогу, і 27 тис. кочовиків на чолі з Лю Юанем (який вважав себе нащадком родичів ханських імператорів) влаштували в Китаї погром і різанину, захопили 311 р. Лоян, а 312 р. - Чан'ань. Нікчемний імператор (Хуей-ді) вперше в історії Китаю потрапив у полон до "варварів".

Китайці змушені були шукати підтримки в хуннських супротивників - північних сяньбіїв (табгачів), лідер яких Тоба Ілу кинув у 312 р. 200 тис. своїх вершників на хуннів. Битву хунни програли, і протягом 100 лі (45 км) сяньбіїські вершники гнали й рубали втікачів, щедро поливши китайську землю хуннською кров'ю. Але 315 р. Тоба Ілу загинув від руки свого сина, того зарізав кузен, почалися чвари, а 316 р. хунни уклали союз із кулами, вигнали табгачів і знову взяли Чан'ань. У полон потрапив ще один цзіньський імператор (Мін-ді).

Північний Китай потрапив під владу кочовиків, а цзіньський князь Сима Жуй утік до м.Цзянькан (сучасний Нанкін), де заснував у долині Янцзи династію Східна (Пізня) Цзінь (317 - 420).

Перша загальнокитайська середньовічна імперія впала, а корінні землі "Серединної держави" на два з половиною століття потрапили під владу "варварів".

Китай в епоху "південних династій" і "варварських" держав. Здобувши перемогу, хунни й кули одразу ж розпочали війну між собою за родючі землі Хуанхе. Перемогу здобули кули, які 330 р. назвали свою державу Чжао.

Ворогуванням "варварів" вирішила скористатися Східна Цзінь, і 334 р. її армія рушила у "великий північний похід", але китайців у долині Янцзи було ще мало, тому більшість південноцзіньської армії становили мань, юе та лоло, які різали, грабували та знущалися над китайськими селянами Півночі не менше "варварів". Втративши підтримку місцевого населення, цзіньська армія була швидко розбита.

Синкретична хунно-кульська імперія Чжао вистояла. Ідеологічну підтримку вона знайшла в буддизмі, адже своєї доктрини, що могла б позмагатися з конфуціанством, степняки не виробили. А монахи-буддисти (індійці та согдійці) не були китайцями (отже, не ворогували з кочовиками) й водночас не поступалися конфуціанцям вишуканістю аргументів. Буддисти отримали в Чжао податкові пільги, зате місцеве населення визискували нещадно. Так, 400 тис. селян зігнали на відбудову Лояну й Чан'аня, а 3/5 дорослих чоловіків окупанти мобілізували в армію.

У свою чергу в долині Янцзи вибухнув конфлікт між переселенцями й аборигенним населенням Південного Китаю. "Північні" аристократи родів Ван, Се, Юань та Лу боролися за владу з родами "південних" вельмож (Чжу, Чжан, Гу, Лу), а серед місцевих селян ще жили бунтівні традиції "жовтих пов'язок".

Марнотратство та розкоші хунно-кульської знаті довели китайців до відчаю і в 350 р. вони повстали, скинувши владу кочовиків, але в 353 р. Північний Китай знову захопили сяньбі (муїони), потім племена ді (давніх тангутів), тибетці, жужані... Майже 20 династій різного етнічного походження володіли долиною Хуанхе, і лише на рубежі IV - V ст. північносяньбіїські племена табгачів спромоглися закріпити свою владу.

Останнім bastіоном китайської цивілізації залишалася долина Янцзи, куди іммігрувало з півночі близько 1 млн китайців (1/8 всіх мешканців долини Хуанхе). Кожен шостий мешканець півдня Китаю відтепер був переселенцем.

Тотальна "китаїзація" відбувалася не без ускладнень. Податки розорювали виробників: навіть з тих, хто продавав у рабство свою дружину чи дітей, власті брали 4% комісійних. Боротьба "південних" з "північними", повстання наелектризованих даосами селян, масові міграції та війни з "південними варварами" отруювали життя, але іншого шляху не було, і китайці почали обживатись на цих землях.

Як завжди у кризові періоди розквітла торгівля, особливо морем, що сприяло розвитку суднобудівництва та мореплавства. Справжня революція відбулася в металургії: з'явилася багаторазове плавлення та пудлінгування заліза, коли масовий піддуд здійснюється за допомогою водяного колеса. Землероби у диких джунглях Янцзи повернулися до старих методів підсично-вогневого рільництва і перестали цікавитися політикою, а в столиціному Цзянькані почергово мінялися правлячі династії.

У 420 р. Лю Юй задушив останнього східноцзіньського імператора й заснував свою династію Сун (420 - 479). Після смерті Лю Юя його діти в боротьбі за владу вирізали один одного, і династію Сун змінила Ци (479 - 502). Потім до влади прорвалися ідеологи буддійсько-конфуціанського синкретизму - династія Лян (502 - 557). У 504 р. буддизм оголосили в Лян державною релігією і відкрили

на півдні Китаю майже 3 тис. буддійських храмів, а 557 р. на “політичний Олімп” зійшли “південні”, династія яких називалася Чень (557 - 589). Рештки “північних” вельмож втекли до Центрального Китаю, де утворили державу Пізня Лян (до 587 р.).

Та попри всі незгоди, динамічний розвиток урожайного рисівництва забезпечив населенню долини Янцзи прожитковий рівень, життя поступово стабілізувалося, про що переконливо свідчили досягнення китайської культури.

На ці бурхливі часи припадає зародження середньовічного китайського живопису, засновниками якого вважають Гу Кайчжі (IV ст.) та Се Хе (V ст.). Справжнім мистецтвом стала в IV ст. китайська каліграфія, неперевершеним майстром якої визнано Ван Січжі (IV ст.), а в галузі поезії обeszмертив своє ім'я поет-філософ Тао Юаньмін (365 - 427). Високим залишався рівень китайської науки, чому сприяли престижність освіти в народі та певна підтримка науковців державою. Видатний математик Цзу Чунчжі (V ст.) вперше у світі обчислив значення числа <Epi> до 7-го знака після коми, а в галузі агрономії зажив слави енциклопедист Цзя Сисе (V - VI ст.).

А в долині Хуанхе владу 398 р. виборили табгачі, заснувавши в Північному Китаї імперію Північна Вей (398 - 534), у якій панівним етносом стали сяньбійці, а кількісно переважали китайці. Очолила державу династія Тоба, яка взяла курс на тотальну буддизацію імперії.

Буддизм процвітав. У 383 - 413 рр. його проповідував у Китаї славний індійський філософ Кумараджива (344 - 413). Тоді ж паломництво до Індії здійснив китайський перекладач сутр Фа Сянь. Під враженням цієї подорожі він написав свої відомі “Записки про буддійські царства” (“Фо го цзи”). Світовим шедевром буддійського культового зодчества є печерні храми Дуньхуану (на заході країни), прикрашені вишуканими фресками й скульптурами. На початку V ст. в імперії функціонувало 6500 буддійських храмів, в яких налічувалось 77 тис. монахів.

Проте як ідеологічна система буддизм підрубав основи воєнізованої окупаційної влади степовиків, бо перетворював загартованих воїнів на полум'яних аскетів і самітників, вириваючи із армійських рядів людей вкрай потрібних для забезпечення військового панування над численнішими китайцями. Тому 446 р. буддизм у Північній Вей був заборонений, але це змусило табгачів звернутися до конфуціанства, оскільки власної державницько-ідеологічної системи їм бракувало. Це спричинило тотальну китаїзацію пришельців, забування степових традицій і, в перспективі, крах табгачської імперії: указом 495 р. сяньбійська мова, одяг, коса (національна зачіска), навіть шлюби табгачів з табгачками й поховання в рідних степах заборонилися. Замість цього вводилося все китайське: навіть табгачські імена замінили китайськими, а імперію перейменували на Юань.

Вистояв лише буддизм, чому сприяв прихід у 520 р. до Китаю (із Індії) патріарха буддійської школи дх'ана (“споглядання”) Бодхидхарми (в Китаї його секта дістала назву чань-буддизму). В імперії Юань-Вей налічувалося до 2 млн буддійських монахів (з них близько 3 тис. у столичному Лояні).

Табгачі перейняли китайську мову, одяг, звичаї, та від цього ворожа окупація не перестала бути ворожою, і 531 р. китайці повстали. Юань-Вей розпалася на дві держави, на руїнах яких відродилися китайські династії: Північні Чжоу (557 р.) та Ци (550 р.), а більшість табгачів настільки окитаїлися, що залишилися жити в долині Хуанхе як піддані другого сорту.

В Китаї наступило “Чотирицарство” (на півдні правили династії Чень та Пізня Лян), але возз'єднання “Серединної держави” було вже не за горами.

Імперія Суй. Першою активні бойові дії почала держава Північне Чжоу, яка 557 р. захопила Північну Ци, знову об'єднавши долину Хуанхе, але 581 р. в ній відбувся переворот і до влади прийшли заповзятливі китайські націоналісти - династія Суй (581 - 618), засновником якої був “залізний войовник” Ян Цзянь (храмове ім'я Вень-ді).

Він був “гнівливим, недовірливим і не любив книг, діяв хитрістю, ...вмів примусити боятися себе, і його накази виконувалися швидко й беззастережно, державними справами він займався з ранку до вечора без ознак утоми”.

Найнебезпечнішим ворогом тогочасного Китаю був могутній каганат тюркютів (давніх тюрків), що утворився в середині VI ст., підкорив Степ від Чорного моря до Тихого океану, і якому роздроблений Китай платив обтяжливую данину (оформлену як “добровільні подарунки”). Тому програма Ян Цзяня була простою: не платити данину тюркютам, що дало б можливість зменшити податки в Китаї, а суворими законами встановити в країні порядок з ранку до вечора на базі панування конфуціанської ідеології.

Такий перебіг подій не влаштував тюркського кагана (“великого хана”), і 582 р. тюркюти вдерлись на “Центральну рівнину”. Китайцям поталанило чудом відбитись, але сил для масштабної війни зі Степом Ян Цзянь ще не мав, тому в бій вступила китайська дипломатія. До ставки кагана відправили китайського посла-вивідувача Чжан Суньшена, який, граючи на свавіллі та владних пориваннях, додавши до цього підкуп і наклепи, зумів пересварити тюркотських ханів. У 584 р. в каганаті почалися усобиці, а Ян Цзянь, скориставшись ситуацією, до 589 р. завершив завоювання Південного Китаю, возз'єднав країну та здійснив важливі політико-економічні реформи.

У 589 р. державна єдність імперії, втрачена в 316 р., була відновлена. Знову почала функціонувати централізована державна система, і планова одержавлена економіка забезпечила стабільність господарства. Втричі зросла кількість оброблюваних земель, а населення Китаю перевищило 45 млн. Для стабілізації продуктивних цін в імперії створили систему державних комор, в яких зберігалося зерно на випадок неврожаю. Для відродження ремесел і торгівлі власті скасували соляну й винну монополії, уніфікували грошову систему та систему мір і стандартів. Державною ідеологією імперії стало ханське конфуціанство, на базі якого функціонував розгалужений бюрократичний апарат, розквітли освіта і наука.

Кун Інда (574 - 648) завершив кодифікацію канонічного конфуціанського П'ятикнижжя, а Ци Хуайвень розробив спосіб виплавки сталі. Лу Фань у 601 р. склав класичний фонетичний словник середньокитайської мови. Безцінним пам'ятником суйської архітектури став перший у світі кам'яний одноарочний міст через р. Сюхе (провінція Хебей) висотою 7 м і довжиною прогону арки 37,5 м (автор мосту Лі Чун).

Та незважаючи на такі безперечні досягнення, ситуація в імперії Суй виявилась далеко не безхмарною. Одержавлена планова економіка при всіх її плюсах (прогнозованість, простота управління, підконтрольність владі за умов соціальних катаклізмів та воєн) мала суттєві мінуси, серед них найважливіший - надзвичайна розгалуженість управлінського апарату, утримання якого примушувало знов і знов підвищувати податки. “Чинowników надзвичайно багато, видатки на їхнє утримання з кожним днем збільшуються, ...народу мало, чиновників багато; ...на десять овець припадає дев'ять пастухів”¹³. А в каганаті 593 р. усобиці скінчилися, тому коли 594 р. Китай уразила посуха й розпочався голод, Ян Цзянь не наважився відкрити державні зернові комори, які зберігав на випадок війни. Люди їли бобові лушпайки та полу, але зерносковища, що лопилися від запасів, залишилися під замком.

Імперія знову кинула в бій Чжан Суньшена, і коли 597 р. спалахнула нова тюркото-суйська війна, в тилу кагана розпочала активні дії відновлена партія тюрків-китаєфілів.

Певні реформи були здійснені в суйській армії. Прикордонний офіцер Лі Юань (сам напівтюрк) першим привчив своїх вояків жити в юртах, їсти м'ясо та молоко, а на ловах навчив їх мистецтву кінного бою. Досвід Лі Юаня поширили, і суїці дістали можливість на рівних битися з закутою в лати важкою кіннотою тюркютів. У 597 р. суйські генерали Гао Фань і Ян Со розбили кочовиків, після чого каганат розпався на Західний та Східний.

Китаю більше не загрожували набіги степовиків, але Ян Цзянь на цьому не заспокоївся і пішов проторенням шляхом ханських імператорів. Від оборони Китай знову перейшов до агресії, одним з напрямів якої стала Корея, що переживала тоді свою епоху “трьох царств” (Когурьо, Сілла, Пекче). Похід 598 р. проти північнокорейського царства Когурьо був невдалим, але Ян Цзянь з поразкою не змирився і... раптово помер у 604 р. Імператором став його син Ян Гуан (Ян-ді) - один з найодіозніших сатрапів в історії, якого нерідко звинувачують у причетності до несподіваної смерті батька.

За часів правління Ян Гуана деспотичний імперсько-націоналістичний характер суйської державності досягнув апогею. Деякі масштабні почини тирана були корисними. Понад мільйон чоловік кинули на модернізацію Великого Китайського муру, що посилювало оборонні можливості держави. 5 млн нещасних прорили Великий Китайський канал: ця грандіозна гідротехнічна споруда довжиною 2,5 тис. км поєднала долини Хуанхе та Янцзи і мала величезне економічне та воєнно-стратегічне значення, але 2 млн підданих залишилися

назавжди на цьому грандіозному будівельному кладовищі. Решта імператорських витівок межувала з безумством і садизмом одночасно.

2 млн будівельників звели для Ян Гуана нову столицю (Лоян), куди імператор переселив 10 тис. найбагатших сімей з Чан'яня. Для імператорських утіх архітектор Ю Сяншен побудував "Терем мрій" - палац-лабіринт, де "Сина Неба" улажляли 18 тис. музикантів і тисячі гаремних красунь".

Найбільших невдач Ян Гуан зазнав у зовнішній політиці.

Спочатку імперія таланито, бо її союзником став Східний тюркський каганат, де перемогла партія китаєфілів (її позиції підкріплювали китайське золото, чай, шовк і зерно). В 608 - 609 рр. тюрки завоювали для Ян Гуана 30 центральноазійських князівств "Західного краю" (зокрема, Тогон, Турфан і Хамі). В 610 р. генерал Чен Лін здійснив вдалий набіг на Люцю (Тайвань), але на Когурьо суйська війська машина поламала собі зуби.

В 612 р. імператор, особисто очоливши гігантську армію в 1 млн 130 тис. вояків, рушив на Когурьо (все населення якого не перевищувало 700 тис.). Ще мільйон чоловік обслуговував обоз "Непереможного війська". Глибина порядків суйців сягала 900 лі (450 км). Але відсутність таланту полководця у Ян Гуана, героїзм та самовідданість когурьосців і неабиякий військовий хист корейського стратега Ільчі Мундока звели нанівещь зусилля агресорів. Залишивши на полях Кореї 300 тис. трупів, суйці змушені були відступити. Ця невдача наблизилася крах держави Ян Гуана.

Безумства імператора, й особливо воснні авантюри, дорого обходилися державі. Податки доводили людей до самопродажу в рабство, епідемії косили цілі повіті, а Ян Гуан відновив у 607 р. державні монополії (що призвело до різкого підвищення цін), посварився із тюрками й, побоюючись підданих, заборонив їм у 609 р. мати залізні знаряддя праці. Якщо ж пригадати, що Південний Китай був Ян Цзянем завойований, міцність трону виявилася ще непевнішою. І врешті-решт обурення діями імператора дало про себе знати.

В 610 р. послідовники Майтрейї (будди майбутнього) збунтували Лоян. вирізали, але 613 р. в армії повстали дезертири з кличем: "Не підемо вмирати до Ляодуну" (тобто до Кореї). А коли з упертістю, гідною кращого застосування, імператор ще двічі кидав свої армії на Когурьо, в тилу у нього "заколотники, як бджолиний рій піднялись"¹⁴, а з півночі хлинули тюркюти.

Терор карателів був нечуваним навіть для Китаю: полководець Ван Шичун, який упокорював Південний Китай, пообіцявши амністію тим, хто складе зброю, закопав живцем 300 тис. (!) полонених. Ще 30 тис. вирізали навколо Лояну, але повстання не вщухали, бо замордовані поборами люди їли кору дерев, листя та рисову соломку. Весь Китай повстав проти сатрапа, якого в 617 р. задушили свої ж царедворці.

Династія Суй впала, а на зміну ідеям китайсько-конфуціанського націоналізму прийшла ідеологія китайсько-степоного синтезу, виразником якої виступила наймогутніша династія китайського середньовіччя - Тан (618 - 907).

Імперія Тан. Засновником третьої всекитайської імперії доби середньовіччя був Лі Юань - уже на той час відомий полководець, намісник Тайюаня. Він був далеко не єдиним, хто збунтувався проти самодура й сатрапа Ян Гуана. Скориставшись тим, що зляканий імператор покинув столицю і втік у Цзянду, поринувши з горя у запій і розпусту, Лі Юань у 617 р. захопив Чан'янь і посадив на суйський престол свою маріонетку Ян Ю (Гун-ді). Відтепер він став не заколотником, а захисником незаконного, але "доброго" "Сина Неба" Ян Ю, проти законного, але "злого" Ян Гуана. А коли до Чан'яня надійшла звістка, що Ян-ді задушили замордовані сатрапом підлеглі, Лі Юань 18 червня 618 р. оголосив себе імператором, назвавши свою династію Тан.

Новий імператор стратив найодіозніших вельмож суйського режиму, оголосив у країні амністію, відкрив державні комори (чим припинив голод) і скасував жорстокі суйські закони, залишивши смертну кару лише за вбивство, пограбнок, зраду та бунт. Не дивно, що авторитет Лі Юаня (Гао-цзу) неймовірно зріс, і до 624 р. весь Китай підкорився новому правителю, "агітаторами" якого, окрім удалих реформ, стали 16 кінних корпусів ілохе ("молодців"), навчених методам кочової війни. Танів на цьому етапі підтримали навіть тюркюти, які вбачали в Лі Юані руйнівника ненависної суйської державності.

Нова династія міцно закріпилася на троні, але всередині країни залишилося відкритим питання про шляхи подальшого розвитку Китаю. Існували дві партії. Перша, яку очолив старший син імператора, спадкоємець престолу Лі Гяньчен, мріяла про повернення до суйських порядків і відродження бюрократично-конфуціанської державності. Під її тиском Лі Юань видав у 626 р. указ про обмеження буддизму та даосизму, секуляризацію храмового майна й повернення монахів до податного стану. Але сумний досвід суйської імперії яскраво засвідчував безвихідь такого шляху, і другий син імператора Лі Шимін запропонував курс на світову синкретичну імперію, гаслом якої мало стати не завоювання Степу, а синтез Китаю зі Степом. Хай кочовики пасуть отари і служать у кінноті, китайці - обробляють землю і служать у піхоті, горці - роблять і те й інше, хай усі моляться своїм богам, аби виконували закони, платили податки та не бунтували, визнаючи владу "Сина Неба". Опорою цього курсу стали табгачі - окитаєні нащадки степовиків, які сприйняли китайську мову, були підданими імператору, але не забули кочової традиції: жили в юртах, пасли худобу, пили молоко й кумис, їли з ножа, а воювали на конях. Для більшості китайців цей шлях здавався одіозним, бо вимагав визнати, що "варвари" - нормальні люди, а їхній спосіб життя не гірший від китайського, проте наслідки суйської державності були такими жахливими (населення Китаю скоротилося на 2/3), що в прихильників імперського варіанту з'явився шанс.

Лі Шимін боявся, й навіть спробували отруїти, але він чудом вижив і власноручно застрелив старшого брата, після чого Лі Юань призначив Лі Шиміня наслідником престолу, скасував закон про заборону буддизму й даосизму, а 4 вересня 626 р. зрікся престолу. На трон зійшов Лі Шимін (Тай-цзун, 626 - 649).

Посилення Китаю викликало занепокоєння тюркютів, але Лі Шимін був справді геніальним полководцем і політиком. Танська дипломатія інспірувала в степах повстання поневолених тюркютами народів (уйгурів, бугу, байирку, тонгра), а в 628 - 630 рр. Тай-цзун кинув на супротивника шість армій. Східнотюркський каганат, ослаблений війнами з повстанцями, упав під копитами танської кінноти табгачів, а степовики-нетюркюти визнали владу Китаю, і гордий Степ (навіть залишки тюркютів) за шовк, зерно і печиво погодився служити Танам.

Здійснюючи політику "довгого повода", Лі Шимін став хазяїном Степу: Китай отримав кінноту й мир, кочовики - продукти землеробства, а 1,2 млн "варварів" стали рівноправними підданими "Сина Неба". Імператор заборонив доноси (на яких добре знали китайські грамотії-чиновники, зате були безсилими кочовики), оточив себе, окрім китайських радників (Вей Чжена, Фан Сюаньліна, Ван Гуя), відданими степовиками, серед яких виділялись похмурий однорукий уйгур Кібі Хелі та тюркютський царевич Ашина Шені. Саме в цей час було складено китайсько-тюркський словник, а в столичному Чан'ані (де постійно проживали тисячі тюрків і табгачів) взагалі пішла мода на все тюркське: одяг, музику, їжу, юрті (!). Китай знову відкрився світові: в 627 - 645 рр. буддист-пілігрим Сюань-цзан (Сюань Чжуан) відвідав Середню Азію та Індію. Свої враження він виклав у "Записках про країни Заходу" ("Си юй цзи"). В 671 - 695 рр. ще один буддистський монах І Цзін здійснив морську подорож до Індії (з відвідуванням Суматри й Непалу). Через "Великий шовковий шлях" китайці познайомилися з цукром.

Китай вступив у пору процвітання та нестримної територіальної експансії, але на нових ідейних засадах і руками переважно "напівварварів"-табгачів і "варварів"-степовиків, матеріальний добробут яких теж збільшився. В імперії прийняли новий кодекс законів ("Тан люй шу"), гуманніший від суйського, але то для китайців, а кочовикам залишили всі їхні традиції в обмін на право вмирати за імперію.

У 635 р. Танам підкорився Тогон, потім імперія силами кібі та тюркютів під керівництвом китайських генералів захопила Гаочан - один із вузлових центрів "Великого шовкового шляху". Щоправда, в 641 р. проти Тай-цзуна збунтувалися тюркомовні сяньто (200 тис.), та імперія розчавила їх. Невдалим для Танів виявився похід на Когурьо (645 р.), але для північнокорейського царства це була "піррова перемога", яка підірвала могутність держави Когурьо. А далі 100-тисячне танське військо захопило 70 міст Центральної та Середньої Азії, включаючи Бухару.

Тан стала “світовою імперією”. Вона контролювала половину “Великого шовкового шляху”, а державна надільна система, плановість господарства забезпечили економічне піднесення. Високий рівень сільського господарства давав можливість вирощувати до 900 кг зерна на людину на рік (!). Степ давав вдосталь молока, м'яса та шкір, виробники чаю, солі й металів завалили країну продукцією, а в галузі ремесел технологічним відкриттям світового масштабу стала поява фарфору. Такою залишив нащадкам імперію Лі Шимін, коли 10 липня 649 р. переселився в кращій світ. Його гробниця поблизу Чан'аня, прикрашена неперевершеними пластичними горельєфами, стала шедевром танської архітектури. На престол сів його син Лі Чжи (Гао-цзун). Він не мав талантів свого батька, але імпульс, отриманий танською державою за часів Тай-цзуна, був таким сильним, що протягом багатьох років імперія ще по інерції йшла від перемоги до перемоги.

Непереможне танське військо, що складалося з китайської піхоти й кінноти табгачів, східних тюркютів та уйгурів, на чолі з генералом Су Дінфаном завоювало в 655 - 657 рр. Західнотюркський каганат, а потім Танам підкорилися Куча, Кашгар, Хотан, Самарканд, Фергана, Шахрізб, танці вийшли на береги Каспію. Ситуація ж у Корей ускладнилася. Лобові походи на Когурьо (649, 650, 651 рр.) знову не принесли успіху. Щоб виправити становище, туди перевели із Заходу славетного Су Дінфана.

Операція, яку провів цей полководець, не мала аналогів у попередній китайській історії: в 660 р. він переправив на кораблях через Жовте море 135-тисячне військо, десантувавши його напроти Пекче, а коли на допомогу Танам прийшла 50-тисячна сілланська армія Кім Юсіна, Пекче перестало існувати.

В події спробувала втрутитися Японія, але японський флот з 32-тисячним десантом виявився неспроможним воювати з могутнім Китаєм. Танці завдали в 662 р. цілковитої поразки “зухвалим східним варварам” на р. Пеккан, потопивши майже 400 японських кораблів. У 668 р. об'єднана тансько-сілланська армія під командуванням Лі Шицзі та Кім Юсіна завоювала ослаблене внутрішніми усобицями Когурьо. Єдиною державою, яка не лише витримала танський тиск, а й сама перейшла до територіальної експансії в регіоні, був Тибет. Що ж до Корейської півострова, то китайці насадили на колишніх землях Когурьо й Пекче свою адміністрацію.

Це не влаштовувало Сілли, що мріяла об'єднати всю Корею під своїм скіпетром. Скориставшись тим, що кращі танські армії та генерали зосередилися на тибетському фронті, Сілла у війні 670 - 675 рр. витіснила танців з Корей, захопивши весь півострів. Корея, об'єднана сілланцями, стала незалежною державою (що визнали Тани 735 р., узаконивши кордон по р. Тедонган).

У цілому танські загарбницькі війни були успішними, державно-політичний та економічний механізм імперії, керований “Сином Неба”, якому допомагали два канцлери, вісім міністрів і майже 1 млн чиновників (серед них 3,5 тис. вчених-математиків), працював як добре налагоджений механізм, але небезпечний для династії ворог з'явився в особі красуні У Цзетянь (У Чжао).

Ця жінка встигла побувати наложницею Лі Шиміна, коханкою, а потім наложницею його сина Лі Чжі, а в 654 р. Гао-цзун, зачарований її красою, проголосив У Цзетянь імператрицею. Вона відразу ж розпорядилася знищити весь імператорський гарем (щоб позбавитися конкуренток). Несчасних красунь четвертували або втопили у вині.

У Цзетянь (У-Хоу) стала страхітливим лідером відродженої “націоналістичної партії” при дворі, ворогом ідеалів синкретичної танської імперії. Через її інтриги більшість славетних генералів і політиків (творців “світової імперії” Тан) закінчили життя на дибі або в засланнях, а після смерті чоловіка (683 р.) У-Хоу стала правити єдиновладно, тримаючи в кулаці своїх синів-імператорів. Реальним співправителем імператриці став її фаворит Чжан Ічжи, визнаний надалі символом чоловічої краси в Китаї.

Імперія Тан похитнулася. Всі некитайці знову стали “варварами”, чужинцями, їхню кров, проливу за імперію, забули, а славетних полководців вигнали або знищили. Тюркам це категорично не сподобалося, і вони 679 р. повстали, відродивши каганат. Степ знову перетворився на ворожу Китаю силу. Ідейний догматизм конфуціанців обернув нерідних, але чесних союзників, на запеклих супротивників. У Цзетянь цього здалося замало. 690 р. вона скасувала династію Тан, присвоїла собі титул “Син Неба” (начепивши для впевненості накладну бороду) і назвала свою династію Чжоу (690 - 705).

Новину про загибель “напівварварської” табгачської династії Тан більшість “національно” свідомих китайців прийняла з радістю. Знову основою ідеології стало конфуціанство, але монахи-буддисти, вчасно зорієнтувавшись, написали трактат, де йшлося, що У Цзетянь - дочка Будди, й вирубали статую Будди з її обличчям. За це потішена імператриця наказала збудувати буддійські храми у кожному місті країни.

Лише після смерті престарілої кривавої диктаторши (705 р.) її син Лі Сянь (Чжун-цзун) відновив династію, повернувши їй стару назву Тан, але це була вже тінь могутньої попередниці. Щоправда, продовжувалося економічне й культурне піднесення.

Перша половина VIII ст. була “золотим віком” танської культури, господарства й науки. “Хлібороби успішно працювали, гори по всьому Китаю зорали, сохи й плуги були в достатку. Продовольства запасли на кілька років. Неможливо було визначити кількість зерна, що зберігалося у величезних коморах”¹⁵. Поряд із “класичними” культурами створювалися плантації чайних кущів, цукрової тростини, бавовнику, дубового шовкопряду, кавунів, винограду. Вчетверо зросло населення країни (досягнувши 53 млн).

Про рівень міжнародних контактів імперії танці хвалькувато писали: “Сілла хвалу нам посилає на витканій парчі; з Індії ми отримуємо птахів, що володіють людською мовою; з Ірану - змій, що ловлять пацюків; а Візантія посилає нам у дарунок собак, яких запрягають замість коней; ... перлини, що сяють уночі, нам посилає Ліньї (В'єтнам), уславлених коней дарують нам курики; добірні страви отримуємо з Непалу”¹⁶. Через “Великий шовковий шлях” Китай отримував фарбу для брів, килими й самоцвіти з Сирії, корали Червоного моря, індійські та єгипетські тканини, перські прикраси, наркотики з Малої Азії. М'ясо, шкіри та хутра надходили із Великого Степу, а морем ішли японські мечі, унікальні представники тваринного світу Індокитаю, література з Індії. Що ж до експорту, то основним китайським товаром залишався шовк, який окрім краси має також гігієнічні якості. Шовку бояться комахи, які в умовах загальної антисанітарії досить-таки дошкуляли людям тогочасного світу. Звичайно, шовк коштував шалені гроші, але він мав великий попит і залишався основою китайського експорту навіть після того, як у VI ст. тасмниці його виготовлення завдяки “промислового шпонажу” розкрила Візантія.

В одному Чан'ані діяли 200 торговельних рядів. Серед портових міст виділявся Гуанчжоу, в якому мешкало 120 - 200 тис. іноземних купців. Танські кораблі (з екіпажами до 700 моряків) ходили в Індію, Персію, Арабський халіфат, Корею, Японію, Південно-Східну Азію, потіснивши на океанічних маршрутах індійців, індонезійців, персів та арабів.

Фундаментальною базою науки стали колосальні бібліотеки (лише Центральне імператорське книгозховище налічувало 90 тис. сувоїв). Сотнями створювались історичні твори, серед яких виділяються “Суй шу” (історія династії Суй) Кун Сіда та твір Лю Чжицзі “Проникнення в історію”, в якому автор вперше дав вичерпний історіографічний аналіз праць своїх попередників. Поряд із рукописними книгами з'явилися ксилографічні видання, в Чан'ані почала виходити перша в світі газета.

Візиткою танської архітектури став столичний Чан'ань - прямокутний, майже квадратний у плані, геометрично бездоганно поділений вулицями на симетричні квартали й оточений кріпосним муром із червоної цегли.

Танський живопис прославили батько і син Лі - Сисюнь (651 - 716) та Чжаодао (670 - 730) - засновники нового графічного стилю, коли зображення отримували розмірами туші; майстер монохромного пейзажу, художник і поет Ван Вей (699 - 759), творці неперевершених шедеврів портретного і жанрового живопису Чжан Сюань (713 - 742) та Хань Хуан (723 - 787), автор монохромних сувоїв на буддійські мотиви У Даоци (700 - 760) і перший в Китаї художник-аніміліст Хань Гань (720 - 760).

Найяскравіші постаті танської культури пов'язані з поезією. Як наголошувалося в Китаї пізніше: “Проза має бути такою, як за Цинь і Хань, поезія - як у період розквіту Тан”¹⁷. Серед поетів першої половини VIII ст. височать фігури співця природи й дружби Мен Хаожаня (689 - 740); лірика Ван Вей, котрий шукав гармонію в природі; Лі Бо (701 - 762) - гордовитого гуляки, який заради вина й волі жив бурлакою, зате був вільним у своїй творчості; Ду Фу (712 - 770) - творця громадянської лірики, першого “критичного реаліста” серед класиків китайської поезії.

Поряд з літературою бурхливо розвивалася танська музика. В країні функціонували п'ять музичних навчальних закладів, у придворних оркестрах налічувалося до 1500 виконавців, а інструментарій китайської класичної музики налічував понад 100 різновидів (більше, ніж у сучасних симфонічних оркестрах). Серед відомих танських музикантів зірками першої величини стали Сюй Хейци, Хе Маньцзи, Лі Гуйнянь, Дуань Шаньбень.

Імперія здавалась непохитною, “доу рису на ринку можна було купити всього за 30 монет”¹⁸, а про “Сина Неба” Лі Лункі (Сюань-цзун, 712 - 756) писали, що він мав “високу і гордовиту поставу... У ньому все було прекрасним” - неабиякий літературний талант, військові здібності¹⁹. Дбав імператор і про злук південних та північних районів у єдину нерозривну спільноту, для чого наказав вирощувати в долині Хуанхе типово південну культуру - апельсин. Та державу роз'їдала іржа внутрішніх руйнівних процесів.

Розпочався, передовсім, розклад державної системи землекористування й тісно пов'язаних з нею планової економіки, централізованої бюрократичної державності, а згодом - утрата авторитету династії.

Китай завжди відчував дефіцит родючих земель, а “науково обґрунтована” система, коли кожній селянській родині чиновники давали вказівки про час посівів, запланований урожай, відповідну кількість податків, навіть місця садіння певних культур та їхній сівобмін, у комплексі з рентою (здебільшого тканинами) з жінок і відробітковою та військовою повинністю для чоловіків, не сприяла інтенсивному освоєнню нових земель. Охочих каторжно працювати на державній (а не на своїй) землі було небагато, а збільшення населення звало нанівещ легітимні нормативи земельних сімейних ділянок. Жорстко централізоване планове господарство опинилося в глибокій кризі. В пошуках виходу з цього скрутного становища уряд оголосив, що піднята цілина вважатиметься приватною власністю того, хто її обробив. Це зламало монополію держави на земельну власність.

Іншим чинником розвалу тотальної державної землевласності стали протизаконні дії місцевих чиновників: за хабар чи для самих себе бюрократи видавали оброблені ділянки за покинуті й занедбані, потім “засвідчували” на папері фіктивне освоєння цих земель і, нарешті, оформляли приватизацію. “Прихватовані” мастки називали по-різному: бешу (“заміський будинок”), бее (“миза”), шаньчжуан (“будинок у горах”), але суть скрізь була одна: “Це були часи найвищого розквіту Танської імперії. Та хоч надільна система й існувала, але з періоду Кайюань-Тяньбао (713 - 755) закони послабили і збільшилося зло скупчення земель”²⁰. До середини VIII ст. кількість земель, з яких держава перестала отримувати доходи, сягнула половини земельного фонду Китаю, але сума податків з кожної провінції залишилася жорстко фіксованою, і, якщо кількість державних земель зменшувалася (на користь приватних), влада компенсувала нестачу, збільшуючи побори з тих, хто залишився в межах планової економіки. Подвійний податковий тягар спонукав селян до масових утеч від державної юрисдикції та переходу під покровительство “сильних домі” - і це остаточно зруйнувало планове господарство.

Іншою фундаментальною причиною розвалу імперії стали етнічні конфлікти. Табгачська “напівварварська” династія Тан залишилася чужою для більшості китайців. Доки імперія йшла від перемоги до перемоги, а високий життєвий рівень гасив ентузіазм невдоволених, влада відчувала себе спокійно. Розвал економіки викликав ремеслування, і династія пішла на поступки конфуціанським ортодоксам, що стало смертним вироком для строкатої танської імперії.

У 714 р. вийшов указ про заборону буддизму. В 739 р. Конфуцію посмертно дарували титул принца і збільшили пишність поминальної церемонії на його честь. Тоді ж для отримання службового чину ввели обов'язкові екзамени. Претенденти мали здавати літературно-філософську класику, конфуціанський канон та ієрогліфіку. Це стало нездоланною перешкодою до владних посад для некитайців. У 754 р. відкрили чиновничу Академію (Ханьлінь), а головою уряду став ярий конфуціанець Лі Лінфу.

В 742 р. Тани силою зброї та дипломатії знищили Другий Тюркський каганат, але імперія втратила контроль над Степом: там утворився могутній Уйгурський каганат (747 - 847), ворожий Китаю. Кидані розбили Танів у Маньчжурії, давно забули про китайське панування в Корей, а Тибет методично витискав танців з Центральної Азії.

І тут Танам пригадали все: і “варварське” походження, і схильність до буддизму, і моду на тюркський одяг, і танки голих індійських та согдійських танцюристок на офіційних імператорських приййомах, що шокувало правовірних конфуціанців. До того ж, саме в цей час на заході активізувались араби-мусульмани, які творили тоді свою “світову імперію” - халіфат. У 751 р. величезна танська різноплемінна армія на чолі з велетнем-корейцем Гао Сяньчжи спробувала відвоювати Центральну Азію, але була розбита на р. Талас арабським військом Зіяд ібн Саліха.

Грандіозна різанина тривала п'ять днів. Утрати обох сторін сягали десятків тисяч убитими та пораненими. Долю битви вирішили алтайські тюрки-карлуки, які на п'ятий день перейшли на бік арабів і завдали удару по танцях з тилу.

Вирішального удару по імперії у старому її вигляді завдав цзедуши (“намісник прикордонного військово-адміністративного округу”) Ань Лушань - син тюрка та согдійської княжни-шаманки. Він відзначався світлим розумом, спритністю в промовах, музичним хистом і знанням наук, “умів догодити імператору (Сюань-цзуну), і той його любив”²¹, тому призначив цзедуши трьох (!) намісництв. Під рукою Ань Лушаня опинилося 150 - 200-тисячне військо, основу якого становили “варвари”-найманці (насамперед войовничі монгололомовні кидані).

Безпосередньою причиною антитанського заколоту стали негаразди в політичній верхівці імперії. Сюань-цзун був велелюбною людиною, але всіх у його гаремі затьмарила красуня Ян Юйхуань. Зачарований її красою, підстаркуватий “Син Неба” зробив Ян “дорогоцінною наложницею” (гуйфей). Всі вищі чиновничі посади при дворі посіли родичі Ян-гуйфей, а її старший кузен Ян Сянь (Ян Гочжун) став 752 р. Першим міністром імперії.

Правління кліки Ян завело в безвихідь державний механізм імперії. Марнотратство сановників і політичні інтриги свнухів не мали меж. Яни контролювали всі державні фінанси та вершили цензуру, а чесні чиновники, щоб прогодуватись, змушені були власноручно обробляти землю (в Китаї VIII ст. таке суміщення шокувало). Хабарництво роз'їло державний апарат, “звання й титули продаються, і стати великим чиновником можна, лише якщо у вас є гроші”²². Особливо невдоволеним таким розвитком подій був генералітет імперії, переважно некитайський за походженням. Тому, коли Ань Лушань у 755 р. повстав, жодна із шести танських армій, розміщених навколо столиці, не виступила на придушення заколоту, а розніжених гвардійців головорізи Ань Лушаня розбили вщент. У 756 р. заколотники захопили Чан'ань, вирізвавши мало не всіх його мешканців. Сюань-цзун з фавориткою втекли до Південно-Західного Китаю (область Шу), де ненависну всім Ян-гуйфей задушили, Ян Гочжуна стратили, весь рід Янів вирізали, а Сюань-цзуна примусили зректися престолу. “Сином Неба” став Лі Хен (Су-цзун, 756 - 761), а військовим міністром - командувач танських військ на тибетському фронті, досвідчений генерал Го Цзі.

Тани провели в Китаї тотальну мобілізацію, на вербувавши на півдні десятки тисяч напівдиких манів, грішми й дозволом безкарного пограбунку привернули на свій бік тюркомовних шато та могутніх уйгурів, тибетців, хотанців і навіть “даши в чорних сорочках” (арабів). Серед заколотників, навпаки, почались чвари.

Ань Лушань раптово осліп (гіпертонічний криз) і з горя, “ставши нервовим”, знищив кількох своїх соратників, за що в 757 р. його зарізали наблизені. Заколотників очолив Ши Симін, якого в 761 р. убив власний син.

Все це дало можливість Танам у 763 р. придушити смуту, але вони залишилися без війська, а їхня економічна опора (державна надільна система) перестала існувати. Якщо до заколоту під податковим контролем уряду перебувало ще 9 млн дворів, то після смуту їх залишилось лише 2 млн. Податки зросли на 90 %. Необхідні були радикальні реформи, які здійснив у 780 р. новий Перший міністр Ян Янь.

Визнано крах надільної системи, замість тріади повинностей власті ввели єдиний державний податок (ренту) для всіх землевласників, яких за якістю та кількістю їхніх земель поділили на дев'ять розрядів. Але на практиці, до поборів чиновника-приватизатора додалися державні податки, й трудівникові залишалось менше 50 % врожаю, що в умовах тогочасного Китаю прирікало його на голод. Лише виняткова працьовитість і терплячість китайців дозволила їм ще деякий час зберігати виробництво та розвивати культуру.

Китайську поезію того часу збагачили своїми творами філософ-пейзажист і правдолюб Бо Цзюї (772 - 846), а також знавець, шанувальник та відроджувач канонів давнини (не лише в поезії, а й у філософії) Хань Юй (768 - 824).

Проте відчуття дискомфорту у підданих наростало. У багатьох викликав обурення черговий антибуддистський указ 845 р., а на початку 70-х років IX ст. в Китаї почалася страшенна посуха, яка призвела до економічного краху. “З полів нема що збирати, всюди голод і запустіння, люди втратили опору... Окружна та повітова влада наказують негайно сплатити податки і як тільки що - карають... Люди вирубують дерева, кидають хати, продають жінок і дітей”²³. У 874 р. розрізнені селянські бунти переросли у велику селянську війну.

Повстання розпочалось на Північному Сході країни, а очолили його колишні контрабандисти-солеторговці Ван Сяньчжи та Хуан Чао. Соціальна програма повсталих була простою і водночас жажливою: не ставлячи під сумнів імператорську систему правління, селяни, при підтримці частини кримінальних елементів, знищували чиновників, а заодно й міста, як осередки “несправедливої” місцевої влади, куди безпосередньо надходили їхні податки й повинності.

Кілька років Ван Сяньчжи та Хуан Чао конфліктували між собою за право очолити повстання, але 878 р. Ван Сяньчжи був оточений танцями й загинув. Єдиним лідером селян залишився Хуан Чао.

Надзвичайно честолюбивий, Хуан Чао за молодих літ мріяв про кар'єру чиновника, але провалився на іспитах. Пізніше він став впливовою фігурою кримінального світу, а під час селянської війни одним із її вождів. Він був високою, фізично сильною людиною, знався в ієрогліфіці та військовій справі, вирізнявся красномовством і винятковою жорстокістю.

Розоривши весь схід імперії, повстанці 879 р. захопили на півдні Гуанчжоу - найбільший океанічний порт тогочасного Китаю, - де вирізали 120 тис. іноземних купців, надовго перервавши морську торгівлю країни з державами Південної та Південно-Східної Азії і Близького Сходу. Кількість “бунтівників” сягнула 500 тис., і хоча в армії Хуан Чао спалахнула епідемія малярії, 880 р. вона захопила Лоян, а наступного року Чан'ань. Солдати Хуан Чао вчинили жорстоку розправу над мешканцями столиці. “Людей вбивали на місці, не жаліючи ані старого, ані малого, - кров текла рікою”²⁴. “Населення тікало в гори. Багато загинуло від снігопаду, і заклали трупи заповнили околиці”²⁵. Імператора Лі Сюаня (Сі-цзун, 874 - 888) вивезли із зруйнованої столиці, на попелищі якої Хуан Чао проголосив себе “Сином Неба”, засновником нової династії - Великої Ци (Да Ци).

Це суперечило початковим гаслам війни, і частина повстанців, яка мріяла про знищення бюрократів і міст, а не династії, покинула Хуан Чао, а ті, що залишилися (менш 30 % війська), остаточно перетворилися на банду мародерів і насильників. Сили Танів, які знову запросили на допомогу тюрків шато, й навіть частина колишніх повстанців на чолі з Чжу Венем (він перейшов на бік урядових військ, за що отримав від імператора титул “Цюань-чжун” - “Двічі вірний”) тіснили Хуан Чао й 883 р. змусили його покинути Чан'ань. У 884 р. повстання було остаточно придушено. Сам Хуан Чао, як повідомляли автори офіційних хронік, загинув, за іншою версією він сховався у буддистському монастирі, де закінчив життя монахом.

Наслідки селянської війни 874 - 884 рр. були жахливими. Економіка розвалилася остаточно, безліч міст і культурних пам'яток були зруйновані, мільйони людей загинули під час бойових дій, від голоду та епідемій, в державі не стало законів, і вона розпалася: на місця влади захопили місцеві цзедуши, а при дворі знову хазяйнували євнухи. Імперію добив “двічі вірний” Чжу Вень, який у 907 р. зайняв Чан'ань, вирізав євнухів, скинув останнього танського імператора й оголосив себе “Сином Неба” (династія Пізня Лян, 907 - 923).

Наступні півстоліття класична китайська історіографія назвала “епохою п'яти династій та десяти царств”. Чжу Веня зарізав власний син, потім у долині Хуанхе змінювали одна одну п'ять династій (у тому числі й народу шато), на півдні гризлися між собою кланові держави й продовжували бунтувати селяни. Саме в цей час на північ від Китаю на початку X ст. утворилася могутня імперія монголономних киданів (держава Ляо), які захопили частину китайських земель і перетворили північнокитайських царів на своїх данників. Економічні й політичні інтереси, відчуття етнокультурної єдності вимагали від китайців возз'єднання країни, але шлях до нього виявився непростим.

Імперія Сун. У 951 р. в Північному Китаї було ліквідовано панування кочової знаті шато. Владу знову захопила північнокитайська династія Пізня Чжоу (951 - 960), яка, спираючись на доктрину “націоналізму” та конфуціанської державності, взяла в 954 р. курс на возз'єднання Китаю. Для забезпечення внутрішньої стабільності була реорганізована армія (вона стала найманою), у десять разів скорочено кількість буддистських монастирів, а в фінансах і діловодстві наведено порядок шляхом жорстких репресій проти хапуг і нерадивих чиновників. Але імператорам цієї династії не судилося довести справу до кінця.

У 959 р. пізньочжоуське військо на чолі з імператором Чай Жуном (Шень-цзун) розпочало великий похід на киданів, але в дорозі “Син Неба” раптово помер, чим скористався командир імператорської гвардії Чжао Куан'їн, який проголосив себе імператором нової династії Сун (960 - 1279), а замість воєн з киданями висунув гасло: “Спочатку Південь, потім Північ”. Столицю нової імперії перенесли в Бяньцзін (сучасний Кайфін).

Чжао Куан'їн (Тай-цзу, 960 - 975) довів до логічного завершення перспективні починання своїх попередників, взявши курс на абсолютну централізацію влади, жорстку фінансову й судову регламентацію та повну професіоналізацію війська, яке з цього часу перейшло на державне утримання і повністю контролювалося імператором. Вдалі реформи швидко дали плоди, і в 979 р. Суни завершили воєнними засобами возз'єднання імперії.

Імперія міцніла, але конфуціанський догматизм і національна пихатість призвели до того, що Китай у своїй зовнішній політиці спирався лише на власні сили, яких явно не вистачало. Війни з імперією Ляо 979 й 986 рр. виявилися невдалими. В 1004 р. кидані оточили Бяньцзін і примусили Сунів укласти з ними ганебний для Китаю мир, згідно з яким він мав сплачувати “варварам” досить обтяжливу данину (300 тис. зливків срібла, 200 тис. відрізів шовку на рік). Невдало завершилися також війни з тангутами, яким імперія платила надалі 100 тис. зливків срібла та 100 тис. відрізів шовку на рік, але в галузі економіки та культури сунський Китай вражав світ.

Руйнівні наслідки воєн у старих господарських регіонах країни змушували людей освоювати нові землі на Південному Сході Китаю. Після завершення усобиць це дало можливість різко збільшити фонд оброблюваних земель у країні, причому 64 % всіх посівів Китаю тепер знаходилося в долині Янцзи. Почалося культивування нових сортів проса, пшениці, сої, а коли із Тямпи (Центральний В'єтнам) до Китаю завезли новий, високоврожайний сорт рису, і держава швидко й централізовано запровадила його де тільки можна, селяни завалили країну продукцією.

Талановитий винахідник Юань Чжень розробив нову конструкцію плуга, завдяки чому селянин міг сам, без допомоги тяглових тварин, зорати поле. Кількість тяглової худоби можна було скоротити, а за рахунок “зеконмененого” таким чином зерна збільшити обсяг “додаткової продукції” на селі. Збільшенню урожайності сприяла також реконструкція та розширення (за державний кошт) іригаційної мережі в долині Хуанхе та на південь від Янцзи.

Лавиноподібне збільшення сільськогосподарської продукції і відсутність великих воєн сприяли зростанню міст, розвитку ремесел і торгівлі. Завдяки впровадженню коксу вчеперо збільшилося виробництво заліза - до 150 тис. т на рік (це більше, ніж в Англії доби першої промислової революції кінця XVIII ст.), що дало можливість наситити якісними знаряддями праці господарство і озброїти величезну сунську армію (яка на час заснування династії налічувала до 400 тис. воєнів, а в середині XI ст. - майже 1,3 млн добре озброєних бійців-професіоналів). У країні функціонувало 28 фарфоробних підприємств (з центром у м. Цзіндечжень).

Розквітла заморська торгівля, чому сприяв винахід на початку XII ст. компаса. Сунська імперія торгувала з 50 країнами, і доходи від митних зборів (10 - 13 % вартості товару) збільшилися вдвіть, що дало можливість стабілізувати державні фінанси. В господарстві з'явилася регіональна спеціалізація і майстерні з використанням найманої праці (особливо у виробництві залізної монети, зброї та вина).

Дивом архітектури були сунські міста. Китайські зодчі, продовжуючи танську традицію, дотримувалися повної симетрії при плануванні вулиць. У містах Учан, Фучжоу, Цюаньчжоу, Гуанчжоу, Лін'ань (Ханчжоу) налічувалося більш як 1 млн мешканців, а в столичному Бяньцзіні проживало 1,4 - 1,7 млн городян.

Бурхливий розвиток товарно-грошових відносин сприяв переходу до залізних (замість мідних) монет - їх випустили 200 млрд штук загальною вагою 750 тис. т, і вони стали світовою вільноконвертованою валютою. Археологи знаходять ці монети в Малайї, Південній Індії, на Близькому Сході, навіть у Східній Африці.

“Сунський економічний бум” сприяв розвитку науки та культури. В епоху Сун вийшли в світ 2200 історичних творів, популяризації яких сприяв винахід Бі Шеном у 40-х роках XI ст. книгодрукування. Найвідомішими істориками того часу були Оуян Сю (1007 - 1072) - автор “Сін Таншу” (“Нової танської історії”) та Сима Гуан (XI ст.). Сунську філософію прославили творці неоконфуціанства брати Чен [Хао (1032 - 1085) та І (1033 - 1107)], Чжу Сі (1130 - 1200), за ім'ям якого цю філософську течію називають ще чжусіанством. Даоси-алхіміки IX ст. винайшли випадково порох (шукали еліксир безсмертя), який почали використовувати для феєрверків, а пізніше й у військовій справі. В літературі з'явилася художня проза, а в сунській поезії зажив слави Су Ши (1037 - 1101) - поет-енциклопедист, який чимало часу провів у камері смертників і чудом врятувався, писав у багатьох жанрах і ще за життя став класиком (незадовго до смерті був реабілітований і удостоєний найвищих державних почесностей). Сунську фізику та біологію прославив геолог світового рівня Шень Ко, сунський живопис - унікальний пейзажист Го Сі (1020 - 1090).

Але за все доводилося платити. Безконтрольний тиск людини на природу в умовах економічного буму виснажив природні ресурси Китаю, і на початку II тис. н.е. “Серединна держава” пережила другу в її історії екологічну катастрофу з усіма негативними наслідками: посухами, повіннями, неврожаннями, хворобами й масовими жертвами. Зросло виробництво, але його наслідком було нечуване збагачення верхівки суспільства і зuboжіння основної маси населення. Працював класичний принцип традиційної східної структури: кожен має стільки, скільки йому належить, а не скільки він заробив. Протягом XI ст. податки в Китаї зросли удеснятеро, що призвело до згорання виробництва та зниження інтенсивності праці. Дріб'язкова регламентація, тотальний бюрократичний контроль і прогресуючий державно-податковий тягар не давали дихнути виробникам і купцям, гальмували запровадження технологічних новинок. У країні процвітали лихварство, спекуляція, злочинність, хабарництво. Катастрофічно зростала інфляція, наростала атмосфера загального невдоволення.

Кожного століття штат чиновників збільшувався у два рази, на колосальну армію (до 1,6 млн вояків) витрачалося від 2/3 до 5/6 державного бюджету, який в XI ст. став хронічно дефіцитним. Спробою подолання кризової ситуації була серія реформаційних акцій XI ст., вінцем яких стали реформи Ван Аньши (1021 - 1086). Розпочаті 1069 р., вони дістали назву “нових законів”.

Ван Аньши народився в сім'ї високопоставленого чиновника, відзначався унікальними здібностями та неабиякою працьовитістю. Невпинне навчання в дитинстві та юнацтві підірвали його здоров'я, проте коли йому виповнився 21 рік (!), Ван Аньши призначили начальником повіту, в 1069 р. - віце-прем'єром, а наступного року - Першим міністром імперії. На керівних посадах Ван Аньши проявив себе жорстоким і владним царедворцем (на нього навіть склали памфлет - “Трактат про підлих міністрів”). Проте всі свої здібності й широкі повноваження Перший міністр намагався використати на благо держави, а коли ставало зовсім кепсько на душі - писав вірші.

Метою реформ було наведення елементарного порядку в державі, оздоровлення економіки, зміцнення військового потенціалу імперії та розширення соціальної підтримки влади серед підданих.

В адміністративній сфері згідно з “новими законами” збільшили зарплату дрібним чиновникам. Економічні заходи передбачали перепис земель, ліквідацію вільного ринку та введення фіксованих державних цін на всі товари, впровадження дешевого державного кредитування для виробників (40 % річних замість 300 % у приватних лихварів). Усі податкові пільги, якими користувалася соціальна верхівка суспільства, були ліквідовані, а додаткові кошти, що їх отримала державна скарбниця, виділили на освоєння цілинних земель. На них поселили безземельних селян, чим збільшили кількість державних платників податків. Реформи зачепили й військо: замість найманої армії, утримання якої вимагало величезних коштів, ввели дешеве системне вербування наборів, перетворивши військо на загальнокитайське ополчення. Від претендентів на чиновницькі посади під час державних екзаменів стали вимагати практичних знань, а не зазубрювання філософських трактатів. Це відкрило шлях на державну службу для соціальних низів. Нарешті, жакливім терором і показовими репресіями власті придушили хабарництво й бандитизм, зміцнили виконавську дисципліну. Гарантом реформ виступив імператор Чжао Сюй (Шень-цзун, 1067 - 1085).

“Нові закони” дістали неоднозначну оцінку в китайському суспільстві. Лихварі втратили свої проценти, фіксовані ціни викликали тотальний дефіцит товарів, занепала торгівля, а з нею - ремесла й аграрний сектор, що підірвало фінансову систему (зменшилася кількість податків). Верхівка втратила значну частину прибутків, а заплутана система законів зробила майже неможливим вирішення будь-якої проблеми. Раніше діяв закон хабара, тепер хабарництво зліквідували, але нової системи вирішення поточних справ для підданих реформатори не створили. Непрофесійна армія швидко втратила боєздатність. Життя стало нестерпним для всіх категорій населення, тож коли 1085 р. імператор Чжао Сюй помер, Ван Аньши дали відставку, а політику “нових законів” згорнули. Китай повернувся до прогнилих старих порядків. Катастрофічно погіршилися й зовнішньополітичне становище імперії: на початку XII ст. під ударами чжурчженів (тунгусомовних предків маньчжурів) упала киданська імперія Ляо.

Протоманьчжурі утворили свою державу “Золоту” імперію Цзінь у 1115 р., і спочатку Суні, які вважали своїм основним ворогом киданів, діли з чжурчженями як союзники, спільно руйнуючи “Залізну” імперію Ляо. Та коли в 1125 р. киданська держава була знищена, китайці зрозуміли свою помилку: замість ворожої, але не дуже активної імперії Ляо над північними кордонами Сунської держави нависла могутня й агресивна молода імперія чжурчженів. Фантастичні багатства Китаю вабили чжурчженьських мисливців і рибалок, а Суні своєю пихатістю та порушенням попередньо укладених угод дали чудовий привід до вторгнення: наприкінці 1125 р. чжурчжені вдерлися в Китай.

Реформована сунська армія (народне ополчення) виявилася абсолютно неспроможною боронити вітчизну від агресорів. На початку 1127 р. чжурчжені захопили сунську столицю Бяньцзінь, а здеморалізовані недобитки сунських військ погопили собі голови, переодягнулися в чорні чжурчженьські халати й почали грабувати столичних мешканців разом із агресорами. Імператор Чжао Хен (Цинь-цзун) потрапив у полон до чжурчженів, а з міста цзіньці взяли фантастичну контрибуцію: 10 млн відрізів шовку, 1 млн злиwkів золота, 10 млн злиwkів срібла. З міста було вивезено сотні лікарів, музикантів, астрологів, євнухів та ін. Вся північна частина Китаю до річки Хуанхе (1/3 країни) була окупована “варварами”. З усієї імператорської родини пощастило врятуватися лише синові попереднього “Сина Неба” Чжао Гоу (принц Кан). Він урятувався від загибелі династію, ставши імператором у 1127 р. (храмове ім'я Гао-цзун, 1127 - 1162). Почався другий етап правління сунської династії, який називають епохою Південної Сун (1127 - 1279). Столицею “урізаної” імперії став Лін'ань (Ханчжоу).

Подальші бойові дії продовжувалися з перемінним успіхом. Завдяки титанічним зусиллям сунських військ, очолюваних Юе Фесем, удалося зупинити просування цзіньців на р. Хуайхе, після чого безперервні війни точилися до 1142 р. Восени та взимку активніші дії звикли до холодів чжурчжені. Тоді ж у Китаї визрів урожай, що полегшувало цзіньцям забезпечення їхніх військ у поході фуражем і харчами. А навесні, коли чжурчженьські коні були виснажені зимуванням, та влітку, коли розмі'явав рибний клей, яким чжурчжені кріпили свої луки, наступальні операції проводили Суні.

Особливо прославився в цих війнах виходець із селян, сунський полководець Юе Фей (1103 - 1141). Основою його успіхів, крім безперечно таланту полководця, була активна підтримка місцевого населення, яку забезпечив принцип, уведений Юе Фесем в його армії: “Краще загинути від морозу, ніж руйнувати будинки, краще померти від голоду, ніж грабувати”¹.

Військо Юе Фея розбило щент армії кількох проізниських маріонеточних царків Північного Китаю, відтіснило чжурчженів і дійшло до берегів Хуанхе, але економіка Південносунської держави не витримала тривалої виснажливої війни, країну заповнили біженці, а податки на селян сягнули 70 % урожаю. Патріотична мілітаристська політика “сунських яструбів” виявилася

явно не по зубах знесиленому китайському господарству і Гао-цзун узяв курс на укладення вимушеного принизливого миру з агресорами. За спробу чинити опір “миротворцям” Юе Фей був заарештований і страчений за наказом імператора, але залишився в народі символом античжурчженського опору.

Сунсько-цзіньські війни завершилися договором 1142 р., за яким чжурчженям відійшов весь Північний Китай, а Суні зобов'язалися сплачувати імперії Цзінь щорічну данину (250 тис. зливків срібла та 250 тис. відрізів шовку) і визнали свій васалітет щодо чжурчженського імператора. Класична історіографія назвала наступні десятиліття “епохою великої ганьби країни”.

Війни з чжурчженями спалахували ще тричі (1161, 1163 - 1206, 1206 - 1209 pp.), але суттєвих результатів для Сунів не дали.

Після встановлення відносного миру на кордонах за часів Південної Сун знову динамічно почала розвиватися китайська економіка. Перенесення столиці в Південний Китай і масовий приплив біженців з Півночі спонукали владу серйозніше зайнятися іригацією в регіоні: сотні гектарів заболочених земель долини Янцзи були перетворені на зернові поля, а в деяких місцях почали збирати по два врожаї рису на рік. Процвітала транскеанська торгівля, для ведення якої будувалися великі трипалубні кораблі. На озброєння південносунського війська вперше надійшла вогнепальна зброя - туфанги (“пищали”).

Розкішню і багатолюдністю Лін'ань не поступався колишній сунській столиці Бяньцзіню. Нову столицю охопило грандіозне будівництво, але не фортець, а славновісних паркових резиденцій, які склалися з павільйонів, альтанок, озер, галерей і мостів. Південносунський живопис прославив автор поліхромних сувоїв Су Ханьчен (1115 - 1170), класиком нового стилю “реалістичної” культової скульптури (дерево, глина, бронза, чавун) став Чжао Чжифин (1159 - 1227). Тоді ж працювали славетні музичні теоретики Шень Куа, Цай Юаньдін, Шан Янь і Шень Юацзин; серед поетів виділялися постаті творців патріотичної лірики Сінь Цици (1140 - 1207) та Лу Ю (1125 - 1210) і першої великої поетеси Китаю Лі Цинчжао (1081 - 1140). Видатним істориком епохи був Чжен Цяо (1104 - 1162).

Але це була лише верхівка айсберга. Диференціація доходів перевищила жажливі показники X - XI ст. Податки на селян стабільно перевищували половину врожаю, що “гарантувало” їм напівголодне існування. До всіх бід додалися дві грандіозні повені, коли Хуанхе руйнувала дамби й міняла русло: 1117 р. внаслідок такої екологічної катастрофи загинули 1 млн китайців, а в 1194 р. гірло “Жовтої ріки” взагалі розділилося, і Хуанхе почала впадати в море двома потоками: північний збігався з нинішнім, а південний - “відвоював” гірло у р. Хуайхе. Колосальні збитки, завдані війною, та необхідність сплачувати данину чжурчженям змушували Південних Сунів для покриття дефіциту бюджету щорічно збільшувати випуск знецінених паперових грошей. Галопуюча інфляція розорала виробників, а верхівка шаліла від нечуваних прибутків, які протринькувала в Лін'ані - “царстві розкошів й розпусти”, де “елітні” гетери брали від 10 до 100 ланів (58 кг!) срібла за ніч, а у “винних вежах” цілодобово пиячила “золота молодь”. Країну затопив масовий бандітизм і корупція.

Опірність південносунського соціального організму катастрофічно падала, а рятувало його лише те, що економічний розвал і моральний розклад верхівки в чжурчженській імперії Цзінь був не меншим. Тому, коли в 1206 р. в Степу утворилася могутня імперія монголів, Китай став її легкого здобиччу.

Засновник монгольського каганату Чінгіс-хан (1162 - 1227) розпочав війни з чжурчженями як оборонні операції: цзіньці перетворили степ на бездонне джерело рабів, здійснюючи походи на кочовиків майже щорічно. Цю політику чжурчжені називали “зменшенням варварів і збільшенням підданих”. Сам Чінгіс-хан провів свого часу в чжурчженському полоні-рабстві більше як 10 років. Не дивно, що, зміцнившись, монголи в 1210 р. атакували Цзінь.

Китайська дипломатія повторила колишню помилку: уклала союз з монголами проти чжурчженів (так само як у XII ст. з чжурчженями проти киданів). Під ударами союзників (монголів і Південних Сунів) імперія Цзінь у 1234 р. припинила існування, та під час монголо-китайських переговорів щодо розподілу колишніх земель держави чжурчженів між переможцями сунці вирішили, що монгольський посол Джуохан веде себе занадто зухвало для “варвара” і вбили його. Пихатість і авантюризм південносунських політиків дорого їм обійшлися: у 1235 р. монголи почали завоювання Південного Китаю.

До 1257 р. монголо-китайська війна велася досить мляво. Основні сили монголів були задіяні на інших фронтах: на завоюванні Русі й Причорномор'я, Близького Сходу й Тибету, Далі (держави манів) та Кореї і, лише оточивши Південну Сун з трьох боків, монгольські армії по-справжньому взялися за справу.

Південнокитайська імперія налічувала 28 млн підданих, мала мільйонну армію, але прогнала політична верхівка та бездарний генералітет продовжували демонструвати абсолютну неспроможність організувати опір агресорові, хоча населення, налякане чутками про жорстокість монголів, було готове стояти на смерть.

Розрізнені гарнізони проявляли нечуваний героїзм. П'ять місяців тримався Хечжоу, і в боях за нього загинув монгольський каган Мунке (онук Чінгіс-хана). П'ять років (1268 - 1273) тривала облога Сян'яна, два роки - Янчжоу, а невеликий Дяюй монголи не могли здолати 30 (!) років. Під час кількомісячної облоги Чанчжоу (1275 р.) почалися тропічні дощі, й околиці міста перетворилися на суцільні болота. Лісів для виготовлення свай поблизу не було, і захисники міста вже сподівалися на перемогу, але вони недооцінили монголів. Зігнавши з усіх околиць селян, монголи живими позабивали їх у землю замість свай, з трупів полонених витопили жир для вогнеметних катапульт, а коли Чанчжоу впав - поголовно вирізали його мешканців.

Суні запросили миру, запропонувавши контрибуцію і зобов'язавшись щорічно сплачувати монголам данину (як свого часу киданям і чжурчженям), але агресори не припинили бойові дії і в 1276 р. захопили Лін'ань. “Син Неба” Чжао Сянь (Гун-цзун) потрапив у полон, і тоді настав крах сунської державності.

Остаточо розвалилася армія. Цілі корпуси сунських військ видавали себе за монголів і грабували селян, інші - здавалися або справді переходили на бік окупантів. Патріотично настроєні сунські сановники Вень Тяньсян, Чжан Шицзе та Лу Сюфю востаннє спробували організувати опір загарбникам. Вони проголосили “Сином Неба” малолітнього Чжао Ши, але той також потрапив до рук монголів, де невдовзі помер. Тоді в 1278 р. на престол посадили восьмирічного Чжао Біна (Ді Бін, 1278 - 1279), та врятувати імперію було вже неможливо. Вень Тяньсян був розбитий і потрапив у полон.

Вень Тяньсян (1236 - 1282) пробув у полоні чотири роки, але на пропозицію зрадити вітчизну відповів категоричною відмовою. У 1282 р. монголи прилюдно стратили Вень Тяньсяна на ринковому майдані Яньцзіня, але його ім'я залишилося в пам'яті китайців символом антимонгольського опору.

В 1279 р. залишки сунських військ були оточені на узбережжі Південно-Китайського моря й знищені. Чжан Шицзе загинув у бою, Лу Сюфю, не бажаючи щоб Чжао Бін потрапив у полон, посадив хлопчика-імператора собі на спину й кинувся в море. Обидва потонули, а з ними припинила існування сунська династія. Монгольське завоювання Китаю, яке зайняло майже сім десятиріч, завершилось. Південносунська держава впала, а на більшій частині території Далекого Сходу запанувала монгольська династія Юань (1271 - 1368).

Китай під владою монголів. Початкові результати монгольських завоювань виявилися катастрофічними для соціально-економічного організму Китаю. Особливо постраждала Північ країни, де після чжурчженського хазяйнування та монгольської агресії кількість населення скоротилася вдвіть, а з тих, хто залишився, половину монголи перетворили на рабів. Явний регрес переживала економіка, в країні з'явилися великі рабовласницькі тваринницькі господарства, розвинулася работоргівля. Та, як заявив радник монгольського імператора кидань Єлюй Чуцай (1190 - 1244), “хоч ми здобули імперію, сидячи на конях, але керувати нею, сидячи на конях, неможливо”. Перед монголами постала проблема необхідності відродження зруйнованого господарства в “Піднебесній”.

Степові “радикали” на чолі з ханом Беде радили кагану вирізати всіх “ханьців”, перетворивши їхні землі на безкрайні пасовиська. Від геноциду китайців урятував Єлюй Чуцай. Він показав монгольському імператору підрахунки: яку кількість податків можна збирати з осілих китайців за умови їхнього збереження. Аргументи були переконливими, й почалась розбудова строкатої монголо-китайської імперії Юань (1279 - 1368), столицею якої став Даду (Ханбалік, сучасний Пекін).

Підданих монголи розділили на чотири стани: привілейованих монголів (військова еліта держави), напівпривілейованих семужень ("іноземців") - вихідців із Середньої Азії, Близького Сходу та Європи, з яких формувалася верхівка цивільного адміністративного апарату. Далі йшли ханьжень (північні китайці, чжурчжені, кидані та корейці), і найбезправнішим станом залишалися наньжень (південні китайці). Для формування державного апарату на службу взяли 4 тис. грамотів-конфуціанців (чверть із них юаньський двір викупив з рабства), але з них формували виключно адміністративні низи: всі військові посади залишилися за монголами, а цивільну чиновницьку верхівку становили семужень. Честолюбним китайцям пропонували їхати в окуповані монголами Іран та Середню Азію, де їм, навпаки, відкривався прямий шлях до адміністративних вершин: щоб відірвати апарат від народу, монголи скрізь намагалися формувати його верхівку з іноземців (малограмотні монголи для чиновницьких посад були непридатними).

Щоб гарантувати стабільність режиму, китайцям заборонили мати зброю та коней, а в імперії проголосили свободу совісті. На селі монголи зберегли систему общинного користування (20-дворки), що забезпечило високу податкову дисципліну (громади базувалися на принципі кругової поруки за загальну суму сплачених владі податків), але у внутрішні господарські справи окупанти не втручалися, ліквідували дріб'язковий чиновницький контроль "за всім і вся" (чим грішила сунська державна машина), і тоді китайці показали, як вони можуть самостійно працювати.

Існування "світової монгольської імперії" сприяло розвитку торгівлі, а неосяжний ринок, звільнений від пильного ока бюрократів-хабарників, створив умови для динамічного відродження аграрного та ремісничого секторів господарства. Китайські фарфор, шовк, мідь, залізо масово експортувалися в Індію, Сіам, Малайю, на Яву та Філіппіни, а взамін закуплялися слонова кістка, тропічна деревина, ліки, самоцвіти, перець, олово тощо. Іноземці (їх в імперії налічувалося більше як 1 млн) привезли з собою багато технологічних новинок, збагатилися наука й культура, до 70 млн збільшилася кількість китайських підданих імперії.

В епоху Юань жив і творив славетний астроном і календарознавець Го Шоуцзін, а китайські математики, випередивши на шість століть Європу, почали розв'язувати рівняння та добувати корінь вищого ступеня. Найпомітнішим літературним явищем епохи стала 4-актна "музична драма" (цзацзюй), яка жанрово була схожою на європейську оперету, але не гумористичного, а історико-героїчного або соціально-побутового змісту. Вперше такі вистави з'явилися в юаньській столиці, що дало цьому літературно-драматичному жанру назву "пекінської опери". Класиками цзацзюй вважалися Гуань Ханьцзин і Ван Шифу, а загалом за часів Юань створено 600 п'єс цзацзюй. Тоді ж вийшов у світ перший у китайській літературі роман - "Річкові заводи" Ши Найяна (1296 - 1370). Юаньські власителі відкинули тезу про тотальну безкультурність некитайських народів й почали активно залучати на береги Хуанхе іноземних митців. З тих часів із Середньої Азії китайці запозичили секрет виготовлення кольорової глазурі (з тих пір дахи храмів, палаців, паркових споруд почали крити золотистою, синьою або зеленою черепицею). При дворі з'явилися архітектори з Непалу й Тибету, про що нагадує елегантна "Біла пагода" в Пекіні (1271 р.), яку збудував непалець Аніко. Саме за монгольських часів у Китаї творили неперевершений пейзажист Ні Цзань (1301 - 1374) та майстер поліхромного портрету, пейзажу та жанрового живопису Чжао Менфу (1254 - 1322).

Але національне гноблення сприймалося китайцями дуже болісно, і коли в економіці виникли труднощі, які відбилися на матеріальному добробуті широких верств населення, юаньський престол захитався.

Політика мінімального втручання держави в економіку суперечила не лише цивілізаційним традиціям, а й природним умовам Китаю. Без централізованого управління швидко занепала іригація, внаслідок чого вийшла з-під контролю Хуанхе, пересохли зрошувані ділянки. Продовжувало процвітати рабство, а щоб раби не втікали, їх таврували та напували жадливим зіллям, від якого людина німіла. Рабство стало спадковим. Над селянами чинили самоуправство монголи та чиновники-семужень, "за їхнім бажанням їм доставляли одяг та їжу, за їхнім наказом приводили молодих хлопців і дівчат"³, а юаньську економіку звалила катастрофічна фінансова криза.

Монголи запозичили в Сунів ідею зручних паперових грошей, але щодо економічних законів юаньські володарі мали досить поверхове уявлення і розсудили по-своєму: чим більше друкувати банкнотів, тим більше їх буде, й тим багатшою стане державна скарбниця. Внаслідок таких "заходів" за період з 1260 по 1312 р. кількість паперових і шкіряних грошей, запущених в обіг, збільшилася в 25 разів. Банкноти стали дешевшими, аніж папір, на якому їх друкували. Все це змусило юаньську владу ретельніше поринути в економіку. Щоправда, деякі монгольські сановники знову пропонували вирішувати проблему кардинальніше: через різання. В 1334 р. таку "ініціативу" виявив навіть голова уряду хан Баян: він запропонував перебити всіх "ханьців" з прізвищами Чжан, Ван, Лю та Чжао (а це більша частина тогочасного китайського етносу), але імператор Тогон Темур (Шунь-ді), на щастя, відхилив цю "пропозицію".

Неодноразові прориви дамб на Хуанхе переконали нарешті монгольських володарів у необхідності державної реконструкції іригаційної системи, але народ уже був доведений до відчаю, і коли в 1351 р. окупанти зігнали 150 тис. підданих на реставрацію дамб на Хуанхе, китайці повстали. Каталізатором і організатором виступу була підпільна буддистська секта "Білий Лотос". Повстанці обматили губи кров'ю, закололи в жертву Небу і Землі білого коня та чорного бика, обв'язали голови червоними пов'язками й поклялися бити монголів. Армія "червоних пов'язок" швидко зростала. В 1352 р. до її лав вступив нікому не відомий монах Чжу Юаньчжан (1328 - 1396) - майбутній імператор відродженої Китайської держави.

Чжу Юаньчжан народився в сім'ї бідного селянина, завдяки унікальній пам'яті трохи навчився читати (вивчив кількасот ієрогліфів), але писати не вмів. Він був "високий і дужим юнаком, на надзвичайно темному, різко вилицюватому обличчі виділялися великі ніс, великі очі, густі брови; вуха теж були великими, а підборіддя сильно видавалося вперед. Він був невродливим, але виглядав солідним та зосередженим, і хто б його не бачив, не міг забути цього дивного хлопця"⁴. В 16 років Чжу Юаньчжан залишився сиротою (сім'я померла з голоду), щоб вижити, пішов послушником у буддистський монастир, але кар'єра монаха (все життя голити череп, з ранку до ночі читати сутри та дати обітницю ніколи не займатися сексом) його не приваблювала, тож коли спалахнув бунт, Чжу Юаньчжан приєднався до "червоних".

Завдяки неабияким організаторським і військовим здібностям та винятковій хоробрості Чжу Юаньчжан швидко висунувся із простих воїнів і став одним із керівників повстання, але незабаром зрозумів безперспективність народного бунту, тому в 1355 р. переправився через Янцзи до Південного Китаю, де, піднявши білий прапор, виклав свою програму дій. Вона передбачала вигнання монголів, відновлення китайсько-конфуціанської державності та створення максимально централізованої абсолютистської імперії. В 1356 р. "білі" захопили м. Цзіньлін (сучасний Нанкін) і почали відновлювати китайські адміністративні та військові органи влади. Ці заходи дістали підтримку абсолютної більшості співвітчизників Чжу Юаньчжана.

На півночі продовжував вирувати смерч народного бунту. "Нині всюди піднімаються сміливці, штурмують і захоплюють міста, сперечаються один з одним за лідерство. Вони хапають дівчат і жінок, коштовності й тканини, палаті і грабують, вбивають і гвалтують; життя стало нестерпним"⁵. Намагаючись приборкати пристрасті, монголи пішли на поступки: Першим міністром призначили китайця, дозволили для придушення виступу "червоних" формувати військо з китайців ("синя армія"), але ніщо не допомагало.

Чжу Юаньчжан поставив під свій контроль весь південь країни, а 1363 р., добре озброївши своє 250-тисячне військо (в тому числі вогнепальною зброєю) і забезпечивши його провіантом, рушив на завоювання долини Хуанхе. Першим ворогом стали "червоні пов'язки", та їхня 600-тисячна голодна неорганізована армія була розсіяна в битві поблизу озера Поянху. Залишки "червоних" спробували пограбувати Корею, але були відбиті, а їхнього лідера Сяо Мінвана втпив посол-вивідувач "білих" Ляо Юнчжун. А коли до Чжу Юаньчжана приєдналася "синя армія", монголів вигнали з Китаю остаточно. В 1368 р. "білі" захопили Дадун, а Чжу Юаньчжан проголосив себе імператором династії Велика Мін (1368 - 1644). Столицю імперії став Інтянь (сучасний Нанкін).

Імперія Мін. Китай знову здобув державний суверенітет, а реформи, проведені Чжу Юаньчжаном (Тай-цзу, 1368 - 1398) вражають своєю масштабністю. Перший блок питань був пов'язаний із соціально-економічним становищем. Особисто Чжу Юаньчжан до кінця життя сповідував буддизм, але в питаннях державних завжди керувався насамперед конфуціанськими принципами, одним із яких було гасло Мен-цзи: "Хто має постійне майно, в того й постійне серце"⁶. Всі землі, які селяни захопили під час визвольної війни,

були законодавчо закріплені за тими, хто їх обробляв. Орної землі все одно бракувало, тому землероби, що піднімали цілину, тимчасово звільнялися від податків, а щоб збільшити кількість робочих рук і платників податків, звільнили всіх рабів і скоротили кількість монахів (бажаючи залишитися монахами мали здати іспит з буддиського канону і не бути одруженими). За державний коштів в країні відремонтували 50 тис. дамб. Все це дало можливість учетверо збільшити кількість оброблюваних земель, а врожайність зросла майже втричі. Щоб остаточно навести порядок в аграрних справах, влада провела загальноімперський перепис населення, склала опис усіх земель, що сприяло зміцненню податкової дисципліни, й залишила в силі общинну організацію на селі з її принципом кругової поруки.

Заморську торгівлю Чжу Юаньчжан припинив (вважаючи її непотрібною для аграрної китайської економіки), а для підтримки власних ремесел та внутрішньої торгівлі зобов'язав кожного селянина засаджувати половину землі технічними культурами.

Армію залишили великою (1,2 млн вояків), але перевели її на дешевшу для держави систему військових поселень (30% вояків постійно відбували бойове чергування, 70% - орали та сіяли).

З метою тотальної централізації влади імператор ліквідував посади Першого міністра та всіх міністрів і зосередив у своїх руках вирішення всіх управлінських питань, а на місцях, навпаки, розділив посаду намісника на три посади: цивільного і військового губернаторів і провінційного судді, що підрубало корені сепаратизму.

Шалену боротьбу повів імператор проти хабарництва: звинуваченим рубали голови, вирізали сім'ї, калічили, з живих вивирали нутрощі або здирали шкіру (її потім набивали соломомою і виставляли в кабінеті злочинця, щоб його наступник постійно бачив, до чого призводить хабарництво).

Що ж до методів, якими Тай-цзу користувався для підтримання порядку в країні і забезпечення безпеки держави, то навіть на фоні китайської історії вони вирізнялися нечуваною жорстокістю. У справах хабарництва і державної зради (які нерідко були фіктивними) в імперії стратили сотні тисяч (!) підданих. Без дозволу влади заборонялося від'їжджати далі 100 лі (45 км) від своєї оселі. В 1382 р. Чжу Юаньчжан створив 14-тисячний корпус "вартових у парчових халатах" (таємну поліцію). Вся країна була охоплена тотальним слідкуванням, узаконювалися доноси, а якщо врахувати, що в китайських судах звинувачений мав сам довести свою невинність (презумпція невинності не існувало), й нормою вважалося катування, не дивно, що країну охопив жах. Навіть високі чини адміністрації, якщо їх викликали до імператора на прийом, одразу прощалися з родиною, бо шанси повернутися живим були мінімальними.

Терор і страх забезпечили імператорові повну керованість та раболопство підданих, економічне піднесення - невичерпні фінансові можливості, а величезна армія - можливість вирішувати будь-які зовнішньополітичні завдання. Щоправда, виснажлива боротьба з японськими піратами (вако) залишалася малорезультативною, зате антимонгольські походи 1387 - 1388 рр. мінських військ остаточно ліквідували небезпеку реставрації монгольського ярма в Китаї, а династія Юань припинила існування. Якщо ж взяти до уваги, що до складу імперії увійшли землі манів (колишня держава Дали-Наньчжао), а тибетці, яким Мін пообіцяли продавати чай за низькими цінами, стали мирними союзниками Китаю, зовнішню політику Чжу Юаньчжана можна вважати успішною. І все ж, коли кривавий диктатор у 1396 р. помер від перетоми, країна зітхнула з полегшенням.

Дітей у Тай-цзу було багато, і після смерті батька вони відразу ж перегризлися між собою за владу. Переміг у 1403 р. Чжу Ді (Чен-цзу, 1403 - 1424) - четвертий син Юаньчжана від наложниці-монголки. Гаслом свого правління Чжу Ді обрав фразу "Юнле" ("Вічна радість"), а основну увагу зосередив на зовнішній політиці.

Повною перемогою завершився для Мінів похід 1410 р. проти монголів, а після походу 1424 р. частина монгольських ханів визнала себе васалами Китаю. У 1407 р. дві мінські армії генералів Му Шена та Чжу Нена завоювали (щоправда, ненадовго) державу в'єтів (Дай В'єт), а китайський флот приборкав японських піратів, розгромивши їх поблизу Ляодуну.

Найславетнішу сторінку мінської зовнішньополітичної експансії становлять сім грандіозних морських експедицій адмірала Чжен Хе, під час яких (1405 - 1433) китайський флот відвідав Індонезію, Малакку, Індію, Аравію і навіть Східну Африку, причому масштаби цих подорожей не йшли ні в яке порівняння зі скромними експедиціями Колумба, Магеллана або Васко-да-Гама. Уже в першій експедиції взяли участь 62 великих багатопалубних кораблів з екіпажем у 28 тис. (!) чоловік.

Проте ці масштабні, престижні зовнішньополітичні акції лише розорили державні фінанси й лягли подвійним податковим тягарем на китайських виробників. На відміну від європейських географічних відкриттів, вони не стали для Китаю початком нової епохи, що з тайшій раз свідчить про принципову відмінність східної державної командно-адміністративної структури від західного методу господарювання, базою якого стали ринок, приватна власність, громадянські свободи, особистий інтерес, свобода енергії та підприємництва тощо. Для Сходу важливішим був престиж імперії, демонстрація величчя та всесилия влади, але витрати виявилися настільки колосальними, що в 1433 р. експедиції були заборонені, а грандіозні кораблі ("плаваючі коштовності") демонтовані.

У 1428 р. звільнився від китайського панування В'єтнам, а в 1449 р. фантастично вдалий набіг на мінські володіння здійснив хан західних монголів-ойратів Есен. Проводирями у монголів були опальні буддисти-сектанти "Білого лотосу", а мінські вояки, які не змогли зупинити монголів, наловили в околицях столиці селян, поголили їм голови, а потім, повідрубавши їх, заявили, що це голови знищених ними монгольських агресорів.

Розвиток Китаю в епоху Мін, звичайно, не припинився. В аграрному секторі з'явилося глибоке орання і висадження на полях попередньо вирощеної рисової розсади, що дало можливість поширити рисівництво на північ, у прохолодніші райони долини Хуанхе. Урожайний бавовник і бавовняні тканини витіснили коноплю, а серед технічних культур з'явилися індіго й тютюн. У шахтах почали використовувати штучну вентиляцію, а в ткацькому виробництві - ножний верстат. "Фарфор Юнле" із Цзіндечженя досі вважається неперевершеним. До стародавніх торгово-ремісничих центрів [Нанкін, Пекін (куди Чжу Ді переніс у 1421 р. столицю), Ханчжоу, Сучжоу, Сунцзян, Гуанчжоу, Ченду] додалися нові - центр фарфоровиробництва Цзіндечжень, центри металообробки Фошань і Цзуньхуа, "столиця бавовняних тканин" Шанхай, центр фарбовиробництва Уху тощо. Китай продовжував експортувати свої товари в усі країни Азії та в Європу. В XVI ст. в Китаї з'явилися мануфактури, в яких використовувалася наймана праця. Але на відміну від Європи, де вони виникли природним шляхом і спочатку у формі розсіяної мануфактури, тут їх "увела декретом" держава. Одержавлені китайські мануфактури повністю контролювалися чиновництвом і були малорентабельними.

Продовжували розвиватися наука та культура. Основи геоморфології та спелеології заклали у Китаї невтомний мандрівник Сюй Сяке (XVI ст.), мінську агротехніку прославив Сун Інсінь (XVI - XVII ст.), фармацевт-тику - Лі Шичжень (XVI ст.), а філософ Ван Янмін (1427 - 1528) вважається корифеєм конфуціанської логіки. В галузі історичної фонетики плідно працював Гу Янь'ю (XVII ст.). Невичерпною скарбницею класичних китайських знань стала славетна "Енциклопедія Юнле" (22 877 томів!). Визначною подією у мінській літературі була поява роману-епосі Ло Гуаньчжуна (XIV ст.) "Троєцарство", а в XVI ст. вийшов перший в Китаї роман у жанрі фантастики - "Подорож на Захід" У Чен'єня.

В галузі архітектури відроджувалося правильно-геометричне планування міст, з'явився новий тип храму уляндянь ("безбалочний храм") у вигляді цеглової споруди із напівциркульними склепіннями: найвищим досягненням цього стилю був пекінський "Храм Неба" (1420 - 1530). Архітектурним шедевром мінської епохи вважається комплекс "Забороненого міста імператора" в північній частині Пекіну. В художній творчості виділялися постаті пейзажистів Ча Шибяо (XVII ст.), Сю Вея (XVI ст.) та Чоу Іна (XVI ст.).

"Золотий вік" традиційної східної структури для Китаю минув, і система почала пробуксовувати. Податки на селі стабільно перевищували 50% врожаю, що прирікало селянина на голодне існування, гальмувало розвиток господарства. Держава всіляко обмежувала зовнішню торгівлю, що призводило до росту спекуляції. Китай потрапив у пастку максимального рівня суспільно-господарського розвитку на традиційних принципах структури східного типу. Максимально можливими при традиційних порядках і в межах традиційних технологій були врожайність сільськогосподарських культур, обсяг водного транспорту, як побічного продукту іригаційного землеробства, абсолютна кількість населення і питома вага людей, зайнятих у непродуктивній сфері, яких суспільство могло утримувати, і т. ін. Будь-які новації в межах традиційних порядків стали неможливими. Будівництво нових каналів спричиняло

руйнування давніх іригаційних систем; ширше використання добрив обмежувалося відсутністю випасів для худоби, що в свою чергу було результатом максимального використання всіх земель, придатних для орання; впровадження нових технологій вимагало “права на помилку”, а його суспільство дозволити винахідникам не могло за умов, коли всі ресурси використовувалися з максимальною віддачею. Традиційне китайське суспільство все більше заганяло себе в глухий кут. До того ж, внаслідок неконтрольованого зростання населення, тиск на природу постійно посилювався. Кількість підданих невпинно наближалася до 100 млн, а в умовах скорочення валового національного продукту це призвело до зниження життєвого рівня населення. Єдиним виходом із цього скрутного становища могла бути кардинальна структурна ломка традиційної соціально-економічної та політичної моделі розвитку. Прискорила усвідомлення цього європейська колоніальна експансія.

На початку XVI ст. португальці захопили Малакку (1511) і відчутно потіснили китайців на торговельних шляхах Південно-Східної Азії. Послабили й зовнішньополітичні позиції імперії Мін у регіоні, а 1516 р. португальські каравели з'явилися поблизу берегів Китаю.

Перші кроки європейців на китайських землях засвідчували їх відверто колоніальні наміри. В 1531 р. мінський флот, розгромивши португальську ескадру, змусив колонізаторів зменшити свої апетити, але в порту Аоминь (Макао) португальці влаштувалися міцно.

У другій половині XVI ст. іспанці ліквідували мінський вплив на Філіппінах (перетворивши їх на іспанську колонію), а на початку XVII ст. регіон почали “освоювати” Нідерланди та Британія. Голландці в 1624 р. захопили майже весь Тайвань, а англійці піддали бомбардуванню у 1637 р. порт Гуанчжоу, змусивши Мінів укласти з ними “торговельні угоди”.

Китай відчув, що починає відставати від передових країн Заходу, але традиційні продуктивні ресурси імперії і так використовувалися на грані можливого, тому шлях до порятунку Мінів вбачали в самоізоляції. Всі китайські порти, крім фактично колонізованого Аоминя та насильницьки відкритого Гуанчжоу, закрили для європейських кораблів.

Водночас у Південній Монголії утворилася степова держава Даян-хана. Спустошливі набіги монголів на північ Китаю продовжувалися до 1570 р. Монголо-китайський мир 1570 р. був принизливим для Мінської імперії, занепад якої став очевидним для всіх.

Ситуацію ускладнило відновлення політичного впливу гаремних клік свнухів при дворі.

Економічна стагнація, розклад політичної верхівки та падіння зовнішньополітичного авторитету викликали опозиційний рух за реформи в країні, опорою якого були шеньши (“стан науковців-чиновників”). Проте всі їхні ідеї та реформаційні проекти не виходили за межі вдосконалення існуючих соціально-економічних та політичних структур. Ніяких “західників” тогочасний Китай не знав.

Перші спроби реформ припадають на 1567 - 1582 рр. Їх ініціатором був міністр-науковець Чжан Цзюйчжен, який закликав відремонтувати дамби на Хуанхе, спростити систему оподаткування - ввести єдиний грошовий податок, а також посилити контроль над чиновниками, розширивши штати інспекторів і каральних органів. Реформи суттєвих результатів не дали, а після смерті Чжан Цзюйчжена (1582 р.) були остаточно згорнуті.

Ще одним центром опозиціонерів була конфуціанська академія Дуньлінь (“Східний ліс”), розташована в м. Усі. В 1595 р. тут сформувалося справжнє політичне угруповання (“партія”), лідерами якого стали Гу Сяньчен (опальний прибічник Чжао Цзюйчжена) і впливовий сановник Лі Саньцай. “Дуньліньці” пропонували обмежити кількість земель, зосереджених в одних руках (для ліквідації безземельного селянства), зменшити податки, відмінити державний контроль над ремеслами й торгівлею, а також сприяти розвитку приватного підприємництва та мануфактур, заснованих на найманий праці. В політиці рекомендувалося реформувати чиновницький апарат й усунути від влади свнухів.

Доки необмеженою владою в імперії на початку XVII ст. користувався свнух Вей Чжунсянь, шанси опозиціонерів залишалися мізерними, але 1620 р. на престол зійшов молодий, енергійний Чжу Чанло (Гуан-цзун), який виявляв прихильність до “дуньліньців”. Проте реакціонери своєчасно зорієнтувалися: “Сина Неба” отруїли, а новий імператор Чжу Юцзю (Сі-цзун, 1620 - 1627) хотів пожити спокійно і став слухняною маріонеткою гаремних клік. У 1624 р. академію Дуньлінь ліквідували, а всіх активних опозиціонерів знищили. Поразка реформаторів стала смертним вироком імперії.

Наприкінці XVI ст. в Маньчжурії утворилася держава маньчжурів, яка з 1609 р. носила ім'я Цзінь (“Золота” - на честь імперії протоманьчжурів-чжурчженів XII - XIII ст.), а 1636 р. була перейменована на Цин (“Чиста”). Матеріальний добробут маньчжурських мисливців, рибалок, тваринників, і землеробів залишався низьким, а багатства південних сусідів притягували як магніт: у 1618 р. розпочалася китайсько-маньчжурська війна.

Мінське військо швидко продемонструвало повну небоєздатність. У 1621 р. маньчжури захопили Ляодун, а мінський генерал Юань Інтай з гора повисівся. Після численних поразок китайців загнали за Великий Китайський мур, за що було страчено мінського генерала Сюн Тінбі. У 1626 р. в боях за Нін'юань загинув цзіньський правитель Нурхаци, але його син Абахай продовжив завоювання.

З великими труднощами Мінам удавалося стримувати маньчжурський натиск, спираючись на колосальну чисельну перевагу та стіни Великого Китайського муру, але виснажлива війна остаточно розорила знекровлену китайську економіку. В імперії запанували голод і канібалізм, армії і навіть чиновникам не платили зарплату. Уже 1625 р. в країні почалися голодні бунти, які з 1628 р. переросли у справжню селянську війну, до якої додалися релігійні заворушення дунганів (китайців-мусульман). Соціальна програма повстанців і “методи” її втілення в життя мало чим відрізнялися від дій їхніх кривавих попередників: бойовиків Хуан Чао та “червоних пов'язок” у XIV ст.

Основні сили мінських військ вели в цей час виснажливі бої з маньчжурами, тому перекинути на придушення бунту значні армійські контингенти влада не могла, але перший похід 200-тисячної повстанської армії на Пекін зазнав невдачі: 1633 р. гвардія та добірні підрозділи карателів розсіяли селянські загони, а лідер повсталих Ван Цзіун загинув. Та остаточно придушити заколот у Мінів не вистачило сил, а причини війни залишилися: в 1635 р. відроджена повстанська армія налічувала вже 500 тис. вояків. Її очолили збіглий солдат Чжан Сяньчжун (1606 - 1646), колишній офіцер-кіннотник Гао Інсян, а головнокомандувачем став Лі Цзичен (1606 - 1645).

Лі Цзичен походив із заможних селян, працював пастухом, потім поштовим кур'єром. Оволодівши грамотою, фехтуванням і навиками кулачного бою, дослужився до посади сільського вартового. Мав честолубивий, запальний характер. Не стерпівши образи, зарізав місцевого чиновника (У Мінчжи) й утік на маньчжурський фронт. Служба простим солдатом йому також не сподобалася, і в 1631 р. Лі Цзичен опинився серед повсталих. Підлеглі прозвали його чуанцзян (“несамовитий”).

Повсталі створили надзвичайно дисципліновану армію (завдяки жорстоким покаранням за найменше порушення), але щодо розподілу трофеїв панував принцип зрівнялівки (давалося взнаки егалітарне мислення селянської більшості).

Більшість селянських вождів вирізнялися неабияким апломбом і честолубством, тому їхній союз не міг бути тривалим, чим скористалася влада. Мінні пообіцяли амністію усім, хто припинить бунт. Це дало свої наслідки, і протягом 1636 - 1638 рр. розрізнені селянські загони були розсіяні. Гао Інсян потрапив у полон і прийняв мученицьку смерть у Пекіні. Проте у 1639 - 1640 рр. Китай спіткало стихійне лихо - навала сарани і засуха. Люди їли землю, відродилося людоджерство, а соціальна верхівка (менш 1 % населення), як на глум, демонстративно смітила грішми. Тому, коли в 1640 р. залишки “бунтівників” на чолі з Лі Цзиченом спустилися з гір (де вони ховалися від карателів), повстанська армія наповнилася зневіреними, здеморалізованими людьми, готовими грабувати всіх і вся. “В ті часи північніше й південніше від Великої ріки (Хуанхе) скрізь безчинствували розбійники. Зустрінуть жінку - спаплюжать, побачать малюка - уб'ють... Уб'ють вагітну жінку, виймуть з її нутра жир, приготують особливу суміш і просочують факели. А то прив'яжуть малюка до жердини та стріляють у нього з луків і самострілів немов по мішені... Дев'ять жінок з десяти вважали за краще позбутися плоду, щоб не загинути від рук злодіїв. У багатьох родинах новонароджених топили в річці, щоб вони не потрапили до розбійників”⁷. До всіх бід у 1642 р. додався черговий прорив дамб на Хуанхе: кількість жертв сягала 350 тис.

Єдиновладним вождем повсталих став Лі Цзичен - він очолив антимінський уряд, куди ввійшли його племінник Лі Го, коваль Лю Цзунмін і поет Лі Сін (Лі Янь) - автор своєрідного гімну повсталих, у якому вони обіцяли селянам скасувати всі податки.

В 1643 р. заколотники захопили Сіань (колишню китайську столицю Чан'ань), де Лі Цзичен проголосив себе імператором держави Велика Шунь (Да Шунь), сформував уряд із шести міністрів, завів чиновництво, поновивши з цією метою екзаменаційну систему, і почав карбувати власну монету. 25 квітня 1644 р. повстанці взяли Пекін, а останній мінський імператор Чжу Юцзянь (Сичзун) повісився у садку власної резиденції. Із повсталих лише честолюбний Чжан Сяньчжун не визнав Лі Цзичена імператором і продовжував безчинствувати самостійно, але залишалася ще регулярна армія, яка воювала на маньчжурському фронті. Командувач цього війська генерал У Саньгуй спочатку погодився на переговори з новоявленим "Сином Неба", але на заваді стало надмірне сластолюбство Лі Цзичена... Відвідавши будинок родини У, вчорашній пастух повів себе як справжній східний деспот, проявивши неабиякий інтерес до генеральських наложниць. Довідавшись про це, У Саньгуй припинив будь-які контакти з повсталими й зважився на союз із ворогом, визнавши себе васалом маньчжурського імператора. Цини спочатку не повірили, тож У Саньгуй, щоб довести свою відвертість, наказав китайським солдатам змінити зачіски на маньчжурський лад (поголити голову спереду, а довге волосся ззаду заплести в косу. З тих часів ця зачіска стала символом маньчжурського ярма для китайців).

Остання середньовічна загальнокитайська імперія Мін припинила своє існування, але знесилена країна вже не змогла створити на її руїнах нову державу. Традиційна китайська державність, базована на принципах східної структури, вичерпала себе, а новий тип суспільства так і не сформувався. Момент цивілізаційного вакууму використали маньчжури.

Маньчжурське завоювання та його наслідки. 27 травня 1644 р. в грандіозній битві біля Великої Стіни об'єднане маньчжуро-китайське військо під цинськими знаменами розгромило армію Лі Цзичена. 6 червня того ж року, взявши Пекін, маньчжури проголосили імператором об'єднаної маньчжуро-китайської імперії Цин малолітнього сина Абахая Шуньчжи (Ши-цзун, 1643 - 1661). На 268 років (1644 - 1912) Китай втратив свою національну державність.

Окупантів народ не визнав і боровся проти них ще 40 років, але середньовічний Китай помер, а новий не народився, тому сил для опору не вистачило.

У 1645 р. маньчжури остаточно розгромили армію Лі Цзичена, а сам селянський вождь загинув у бою. У 1646 - 1647 рр. після низки поразок було знищено армію Чжан Сянь-чжуна, після чого інтервенти крок за кроком завойовували безкрайній для них Китай.

Останньою спробою звільнитися від іноземного ярма став заколот сумнозвісного У Саньгуя, який тепер сам захотів стати імператором незалежного Китаю; але повстання, яке він очолив у Південному Китаї в 1673 р., завершилося поразкою у 1681 р. Невдаха-генерал помер, не доживши до повного краху своїх честолюбних задумів. А коли 1683 р. маньчжурський десант захопив й окупував Тайвань (вигнавши звідти європейців), завоювання Китаю маньчжурами завершилося.

Наслідки навали були жахливими. Маньчжури лютували не згірше монголів. Від агресії загинуло 10 млн китайців, а в країні було встановлено окупаційний режим національного гноблення. Жорстоких утисків зазнала китайська культура, яка уже на схилі мінської епохи переживала явний регрес.

Так, у літературі на зміну романам-епопеям прийшли явно деформовані естетичні канони: найвідомішим твором початку XVI ст. був еротико-побутовий анонімний роман "Цзінь, Пін, Мей" з явним ухилом до порнографії.

Відповіддю на маньчжурське поневолення стало поширення патріотичного "езопового" стилю у класичному китайському живописі (Юнь Шоупін, 1633 - 1690), а в літературі - поява сатири. Прикладом цього жанру можуть слугувати фантастичні за формою, але сатиричні за змістом новели Пу Сунліна (1640 - 1715), який в коротких оповідях, що розглядалися як "читання для відпочинку", досяг рівня високої прози. Жорстоких утисків зазнала китайська наука, особливо в галузі історичних знань.

Сутінки середньовіччя були кривавими для "Піднебесної", але, навіть перебуваючи на зламі епох, Китай не міг сподіватися, що в наступні часи його історія зміниться на краще.

План лекційного заняття № 3.

Тема: Великий Степ у добу Середньовіччя.

Мета: Визначити головні риси історико-культурного розвитку народів Великого Степу. Проаналізувати політичні та соціально-економічні процеси в Великому Степу у середні віки. Розкрити характерні риси степової культури у добу Середньовіччя.

Методи: порівняльний метод, метод історичної систематизації та типології. Принципи історизму та об'єктивності, комплексний підхід.

Дидактичні засоби навчання: Посібник «Історія країн Азії та Африки в середні віки». Хрестоматія. Підручники. Історичні карти та схеми, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали.

Література

15. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии в IX – XIII ст. – Ашхабад, 1969.
16. Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография / Под ред. Н.Н. Крадина, А.В. Коротаева, Д.М. Бондаренко, В.А. Лыньши. - М.: Логос, 2000. – 368 с.
17. Артамонов М.И. История хазар/ М.И. Артамонов. - Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. - 524 с.
18. Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. - М.: Наука, 1981. - 301 с.
19. Босворт К.Э. Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии. – М., 1977.
20. Васильев Л.С. История Востока. – М. 1994. – Т. 1.
21. Воробьев М.В. Чжурчжени и государство Цзинь (X в. – 1234 г.): исторический очерк., М., 1975.
22. Грюнебаум Г.Е. Классический ислам. Очерк истории (600 - 1258). – М., 1988.
23. Гумилев Л.Н. Древние тюрки/Л.Н. Гумилев. - М.: Товарищество "Клышников - Комаров ", 1993. - 524 с
24. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. – М., 1987.
25. Крадин М. Кочівництво у сучасних теоріях історичного процесу/ М.Крадин // Східний світ. – 2002. – N.1. – С. 106 – 124.
26. Кузовков В.В. Політичні відносини Хозарського каганату та Візантійської імперії в IX – X століттях/ В.В.Кузовков// Схід. – 2008. - №4 (88). – С. 78 – 83.
27. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров/Е.И. Кычанов. - М.: Изд. фирма "Восточной литературы", 1997. - 316 с.
28. Моця А.П. Кочевники Причерноморья на рубеже тысячелетий (венгры, печенег, тюрки)/ А.П.Моця. - Николаев: МП "Возможности Киммерии", 1997. - 24 с.
- 29.
30. Мюллер А. История ислама: В 2 томах. - М., 2006. – Т.1-2.
31. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа/ А.П.Новосельцев. - М.: Наука, 1990. - 263 с.
32. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей/ С.А.Плетнева. - М.: Наука, 1982. - 188 с.
33. Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии/ С.А.Плетнева. – М. –Иерусалим: Гешарим, 2000. – 366 с.
34. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. – К., 2002.
35. Томпсен Э. А. Гунны. Грозные воины степей/Э.Томпсен. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 256 с.

Структура лекційного заняття

1. Організаційна частина заняття – привітання, перевірка присутності студентів.
2. Повідомлення теми, мети та основних завдань заняття – досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:
 - визначити рівень наукової розробки теми;
 - розкрити предмет та об'єкт теми;
 - проаналізувати джерела та історіографію;
 - охарактеризувати періодизацію;
 - встановити причинно-наслідкові зв'язки.
13. Актуалізація опорних знань студентів і контроль актуального рівня знань – характеристика провідних рис степового цивілізаційного регіону, визначення історичних джерел.
14. Мотивація навчальної діяльності студента – вивчення даної теми сприяє розумінню еволюції людського суспільства за добу середньовіччя.
15. Структурні елементи заняття, які забезпечують досягнення дидактичної і виховної мети. Їх зміст і послідовність – вступна частина, ключові слова, історіографія, основний зміст теми, висновки.

ВСТУП

1. Проблема кочівницької державності в добу середньовіччя. Форми кочівницьких політій.
2. Формування Тюркського каганату. Політична історія Західного, Східного та Другого Тюркських каганатів.
3. Суспільно-політичний лад та релігія Тюркських каганатів.
4. Формування держави Чингіз-хана. Монгольські завоювання.
5. Держава Хулагуїдів.
6. Золота Орда.
7. Держава Тимура та Тимуридів.

ВИСНОВКИ

16. Підведення підсумків заняття – узагальнюючий підсумок за темою, загальні висновки.
17. Домашнє завдання – тема індивідуального заняття № 4. (конспект доповідей, виконання індивідуальних завдань):

Питання та завдання.

1. Чи існувала державність у кочовиків Великого степу в добу середньовіччя? Охарактеризуйте сучасні наукові погляди на природу політичних об'єднань Великого Степу.
2. Охарактеризуйте каганат, як форму кочівницької політій.
3. Дайте характеристику степового регіону на світанку середньовіччя.
4. Охарактеризуйте внутрішнє становище та зовнішню політику Жужанського каганату.
5. Охарактеризуйте внутрішнє становище та зовнішню політику Великого Тюркського каганату.
6. Охарактеризуйте внутрішнє становище та зовнішню політику II Тюркського каганату (каганату кок-тюрків).
7. Охарактеризуйте внутрішнє становище та зовнішню політику Уйгурського каганату.
8. Охарактеризуйте внутрішнє становище та зовнішню політику Хозарського каганату.

9. Порівняйте політичний устрій степових політій раннього середньовіччя та держав Чингізідів.
10. Охарактеризуйте розвиток суспільно-політичний розвиток монгольської держави Чингіз-хана.
11. Проаналізуйте причини успішності монгольських завоювань.
12. В чому полягали передумови розпаду держави Чингіз-хана?
13. Охарактеризуйте суспільно-політичний розвиток держави Хулагуїдів.
14. Охарактеризуйте суспільно-політичний розвиток Золотої Орди.
15. Яке значення мали монгольські завоювання для світової історії?
16. Охарактеризуйте державу Тимура?
17. В чому полягали причини успіху завоювань Тимура?
18. В чому полягає історичне значення держав Тимуридів?

Конспект лекційного змісту

Великий степ на межі давнини та середньовіччя. Природно-кліматичні особливості Великого Степу. Суспільно-політичний лад кочовиків. Хунни, сяньбі та їх відносини з Китаєм. Жужанський каганат. Гуни.

Великий тюркський каганат. Державний устрій Тюркського каганату, суспільний устрій, релігійні вірування. Західний та Східний Тюркські каганати. Другий Тюркський каганат. Уйгурський каганат.

Великий степ у X – XII ст. Кидані. Чжурчжені. Кочовики степів Східної Європи (угри, печеніги, торки, половці).

Монгольське суспільство у XI – XII ст. Кочове господарство. Родовий устрій. «Люди довгої волі» (байшени, «біла кістка»). Релігійні вірування монгольських племен («чорна віра», як різновид мітраїзму). Формування передумов для виникнення монгольської державності. Чингіз-хан (1162 - 1227). Боротьба за об'єднання монгольських племен (1182 - 1206). Велика Яса (1198).

Монгольські завоювання. Боротьба з імперією Цзінь (1211 - 1235). Розгром держави хорезмшахів (1219 - 1221) та тангутів (1225 - 1227). Похід на захід (1236 - 1241). Підкорення Ірану та походи на Близький Схід (1256 - 1260). Підкорення Південної Сун (1259 - 1279). Останні завоювання (Корея, Тибет, походи в Південно-Східну Азію та Японію). Боротьба двох течій щодо методів управління підкореними територіями. Єлюй Чуцай.

Розпад Монгольської імперії. Імперія Юань. Хулагуїди (1263 - 1353). Держава Тимура (1370 - 1405) та Тимуріди (1405 - 1500). Золота орда (1243 - 1502). Адміністративний устрій (Ак-Орда та Кок-Орда). Хан Узбек (1313 - 1341). «Велика зам'ятня» (1359 - 1381), криза та розпад Золотої орди. Улус Джагатай та його нащадків.

План лекційного заняття № 4.

Тема: Країни мусульманського світу у добу середньовіччя.

Мета: Визначити головні риси історико-культурного розвитку мусульманської цивілізації в VII – XV ст.. Проаналізувати політичні та соціально-економічні процеси в мусульманському світі у VII – XV ст.. Розкрити характерні риси культури мусульманського світу доби середньовіччя.

Методи: порівняльний метод, метод історичної систематизації та типології. Принципи історизму та об'єктивності, комплексний підхід.
Дидактичні засоби навчання: Посібник «Історія країн Азії та Африки в середні віки». Хрестоматія. Підручники. Історичні карти та схеми, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали.

Література

1. Абд ар-Рахман ибн Абд ал-Хакам. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса. – М., 1985.
2. Ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749 – 947 гг.]. – М., 2002.
3. Бартольд В.В. Сочинения. - М., 1966. - Т. 6. Работы по истории ислама и арабского халифата.
4. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. - М., 1965.
5. Большаков О.Г. История Халифата: В 3 т. – М., 1989 – 1998. – Т. 1-3.
6. Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока. VII – середина XIII в. – Москва, 1984.
7. Босворт К.Э. Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии. – М., 1977.
8. Васильев Л.С. История Востока. – М. 1994. – Т. 1.
9. Грюнебаум Г.Е. Классический ислам. Очерк истории (600 - 1258). – М., 1988.
10. Жюльен Ш.А. История Северной Африки: Тунис, Алжир, Марокко. От арабского завоевания до 1830 года. – М., 1961.
11. Ислам. Энциклопедический словарь. - М., 1991.
12. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. – М., 1987.
13. Климович Л.И. Ислам. - М. 1965.
14. Лэн-Пуль С. Мусульманские династии: Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Пер. с англ. с примеч. и доп. В.Бартольд, СПб., 1899.
15. Массэ А. Ислам. Очерк истории. - М., 1961.
16. Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М., 1973.
17. Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. – М., 2002.
18. Мусульманский мир: 950 – 1150. – М., 1975.
19. Мюллер А. История ислама: В 2 томах. - М., 2006. – Т.1-2.
20. Петрушевский И.П. Ислам в Иране. - Л., 1976.
21. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. – М., 1991.
22. Рубель В.А. История средневекового Востока. – К., 2002.
23. Семенова Л.А. Салах ад-дин и мамлюки в Египте. – М., 1966.
24. Строева Л.В. Государство исмаилитов в Иране в XI-XIII вв. М., 1978.
25. Усыма ибн Мункыз. Книга назиданий. – М., 1958.
26. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750 – 1517 гг.) М., 2001.

Структура лекційного заняття

1. Організаційна частина заняття – привітання, перевірка присутності студентів.
2. Повідомлення теми, мети та основних завдань заняття – досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:
 - визначити рівень наукової розробки теми;
 - розкрити предмет та об'єкт теми;
 - проаналізувати джерела та історіографію;
 - охарактеризувати періодизацію;
 - встановити причинно-наслідкові зв'язки.
18. Актуалізація опорних знань студентів і контроль актуального рівня знань – характеристика близькосхідного регіону на межі давнини та середньовіччя, визначення історичних джерел.
19. Мотивація навчальної діяльності студента – вивчення даної теми сприяє розумінню еволюції людського суспільства за добу середньовіччя.
20. Структурні елементи заняття, які забезпечують досягнення дидактичної і виховної мети. Їх зміст і послідовність – вступна частина, ключові слова, історіографія, основний зміст теми, висновки.
ВСТУП
 1. Ісламська держава за часів Мухамада. Об'єднання Аравійського півострова.
 2. Аравійський халіфат за часів правління «праведних» халіфів. Аравійські завоювання.
 3. Халіфат Омейядів.
 4. Халіфат Абасидів.
 5. Держави Магрибу у XI – XV ст..
 6. Держави Аль-Машріку XI – XV ст.
 7. Османська ТуреччинаВИСНОВКИ
 21. Підведення підсумків заняття – узагальнюючий підсумок за темою, загальні висновки.
 22. Домашнє завдання – тема семінарських занять № 4 конспект доповідей, виконання індивідуальних завдань):

Конспект лекційного змісту.

Близький Схід на початку середньовіччя. Суперництво Візантії та Сасанідського Ірану. Аравійське суспільство у доісламський період. Мухамад. Виникнення ісламу. Основи ісламу. Ісламська держава за часів Мухамада. Об'єднання Аравійського півострова.

Аравійський халіфат за часів правління «праведних» халіфів. Аравійські завоювання.

Громадянська війна у халіфаті. Виникнення провідних течій ісламу: сунізм, шиїзм та харіджизм. Халіфат Омейядів: система управління, форми земельної власності, податкова система.

Криза у Халіфаті у середині VIII ст.. Халіфат Абасидів від аль-Мансура до аль-Мамуна. Мутазілізм. Розпад халіфату Абасидів. Незалежні династії: Омейяди Іспанії, Аглаїди, Ідрісиди, Тулуїди, Тахіріди, Саманіди, Саффаріди.

«Шіїтська революція». Виникнення ісмаїлізму. Халіфат Фатімідів. Кармати. Буїди. Крах світської влади Абасидів.

Мусульманський світ у XI - XIII ст. Держави Північної Африки. Альморавіди. Альмохади. Айюбіді. Султанат мамлюків. Тюркська експансія. Держава Газнівідів. Сельджукіди. Держава Хорезмшахів. Монгольська навала та ісламський світ.

Османська імперія. Природа та клімат Малої Азії. Заселення Малої Азії тюркськими племенами. Іконійський султанат. Особливості етногенезу османли. Виникнення Османської держави. Емірат Османа Газі (1281 - 1326). Реформи Орхана (початок карбування акче, введення тімарної системи, створення корпусу яничарів).

Османські завоювання. Захват візантійських володінь, завоювання Болгарії (1396). Битва на Косовому полі (1389). Боротьба з хрестовими походами. Битва біля Нікополя (1396). Навала Тимура та битва під Анкарою (1402). Мехмет II (1451 - 1481) та завоювання Константинополя. Завоювання Сербського деспотату та Боснії.

Система управління. Реформи Мурада II (1421 - 1451). Візир. Диван. Бейлербейства та санджаки. Становий устрій (ескері (служилі), райя (оподатковані мусульмани), зінік (оподатковані немусульмани), кули (раби) та інші). Кодекс законів «Канун-наме» (1476). Форми земельної власності (хасс, мулк, вакф, ікта, тімар) та податкова система (харадж, джиз'я, йошур, іспендже).

Селім I (1512 - 1520). Розгром Сефевідського Ірану (1514). Розгром мамлюкського султанату та підкорення Єгипту (1516 - 1517). Відносини з Алжиром. Прийняття титулу халіфа. Сулеман I (1520 - 1566). Підкорення Родосу (1522) та Угорщини (1526). Боротьба з Габсбургами та союз з Францією.

Запад Османської імперії наприкінці XVI- XVII ст. Наслідки Великих географічних відкриттів та «революції цін». Деградація державного апарату та корупція. Розквіт відкупної системи (ільтізама). Зовнішньополітичні невдачі. Похід на Астрахань (1569). Битва при Лепанто (1571). Поразка під Хотіном (1621). Невдала війна з Сефевідським Іраном (1603 - 1612). Реформи візирів у II половині XVII ст. (Мехмед-паша Кьопрюлю (1656 - 1662), Фазіль-Ахмед Кьопрюлю (1662 - 1676), Кара-Мустафа (1676 - 1683)). Поразка у війні з Священною лігою (1683 - 1699).

1. Ісламська держава за часів Мухамада. Об'єднання Аравійського півострова.

Араби - народ, відомий ще в епоху стародавності, але в ті часи вони залишалися далекою напівдикуєю периферією цивілізованого світу, не мали єдиної державності й не дуже відчували свою етнічну єдність, що проявилось навіть у легендах про їхнє походження. Серед безлічі північноарабських племен знайшло свою політичну й господарську нішу плем'я курейш, із якого вийшов майбутній творець нової світової релігії та першої загальноарабської держави Мухаммед.

Засновником ісламу вважається Мухаммед ібн Абдаллах (570 - 632) - виходець із роду хашим бедуїнського ізмаїлітського племені курейш, яке складалося з десяти родів.

Його батьківщина Мекка являла собою один з найбільших торговельних пунктів Західної Аравії, центральний перевалочний пункт “дороги ладану”. Саме через Мекку йшли на північ каравани зі шкірами, сріблом, ізюмом та фініками Аравії; ладаном та алое Ємену; золотом і темношкірими рабами Африки; прянощами, слоновою кісткою й тканинами Індії та шовком Китаю. Їм назустріч везли візантійські й перські тканини та сукно, скляний посуд, зброю, цукор, предмети розкоші, оливкову олію та зерно. Землі навколо Мекки неродючі, тому рільництва тут не було, зате торгівля давала фантастичні прибутки, місцеве джерело постачало питну воду, а ремесло, осли тваринництво й процвітаюче лихварство доповнювали картину господарського життя.

Другим джерелом доходу й авторитету міста було місцеве святилище - храм Чорного Каменя Кааби, який шанувався всіма арабами. Навколо чорного базальту метеоритного походження (головної святині Кааби) стояли зображення багатьох язичницьких аравійських богів, тому прочани з усіх куточків Аравії, що наводняли Мекку, теж вносили свою лепту в процвітання міста, назва якого походить від південноарабійського слова макраб (“святилище”).

Свого батька, дрібного купця Абдаллаха, Мухаммед не знав зовсім, шести років утратив мати (Аміну), яка залишила по собі 5 верблюдів, кілька овець та одну рабину, а через 3 - 4 роки помер його дід Абд аль-Муталліб. Виховав і поставив на ноги Мухаммеда дядько Абу Таліб, якому майбутній Пророк пас овець.

Ставши дорослим, Мухаммед працював караванником у багатій вдові Хадіджі, відвідав Сирію, де познайомився з християнськими монахами, а 25-ти років одружився на 40-річній Хадіджі, яка на той час уже мала трьох дітей від своїх попередніх чоловіків. Одруження дало Мухаммеду фінансову забезпеченість, а бесіди з християнськими монахами, ханіфами, іудеями виховали його переконаним монотеїстом. Хадіджа (її Мухаммед дуже поважав і шанував до самої смерті) подарувала молодому чоловікові кілька дітей, але вижила лише хвороблива й меланхолічна дочка Фатіма, яка, ставши дружиною Алі ібн Абу Таліба (двоюрідного Мухаммедового брата), опинилася згодом у самому центрі релігійно-династичних суперечок.

З 610 р. на Мухаммеда почали сходити “божественні прозріння”, згідно з якими єдиний бог Аллах обрав його своїм медіумом, пророком і посланцем (расулом), устами котрого віщуватиме людям свою волю. Мухаммед був неписьменним, але віщування, які він проголошував у стані транс, являли собою римовану прозу (садж).

Три роки Мухаммед розповідав про свої видіння лише в інтимному колі, але під тиском невблаганних “божественних наказів” почав проповідувати ідею монотеїзму проти язичництва й ідолопоклонства, наважившись постати перед мекканцями як посланець бога Аллаха. Він проповідував повне єдинобожжя, кінець світу і Страшний Суд, ідею пекла й раю та вважав усіх монотеїстів (християн, іудеїв, різноманітних ханіфів) своїми єдиновірцями.

Свою релігію Мухаммед називав іслам (“покірність”), послідовників-правовірних - мусульманами (“покірними (богу)”), а вимагав від них: віри в єдиного бога Аллаха й посланництву місії Мухаммеда; щоденної п'ятиразової молитви (намаз), на яку мусульман скликав Білаль; та закятю - “податок на бідних”, що вносився в касу общини з розрахунку 2,5 % від кількості майна (а не доходу) правовірного. Пізніше до них додався піст протягом місяця рамадану (навесні), коли не можна їсти, пити й дивитися на жінок, доки світить сонце. В богословському плані вимагалася віра в єдиного Бога, в ангелів, божественне прозріння, у пророків і Страшний Суд. За це мусульманам дозволялося мати до чотирьох дружин і безліч наложниць, а після смерті на них чекали райські кущі з вином і гуріями (вічно чистими дівами, які хочуть і вміють як ніхто улажати справжніх праведників). До традиційних релігійних заповідей не красти й не розпусничати Мухаммед додав заборону пити вино, їсти свинину й мертвечину, вбивати своїх дітей (чим грішили раніше напівголодні бедуїни) й утримувати мусульман у рабстві. Ібрахіма (Авраама), Мусу (Мойсея) та Ісу (Ісуса Христа) Мухаммед вважав своїми попередниками і єдиновірцями.

Улітку 622 р. він здійснив хіджру (“переселення”) до Ясріба (місто трохи північніше), де три племені з п'яти сповідували іудаїзм (Мухаммед вважав їх тоді єдиновірцями), а серед двох інших (аус та хазрадж) племен багато хто вже прийняв іслам. Уклавши з іудаїстами союзницький договір, Мухаммед став реальним лідером Ясріба, а місто дістало нову назву Медина (Мадінат ан-Набі - “Місто Пророка”). Мусульмани молилися тепер, дивлячись в бік Єрусалима, та невдовзі з'ясувалося, що іудаїсти Мухаммеда своїм не визнають і, більше того, насміхаються з його “релігійної безграмотності”, що породило ісламо-іудейський конфлікт. Мусульмани перемогли, іудеїв вигнали, вирізали або поневолили, а Мухаммед почав війну з Меккою.

Створивши з правовірних мобільні бойові загони, він наказав грабувати каравани купців і прочан, перерізаючи та паралізувавши “дорогу ладану”. Це залишило Мекку без доходів і продовольства, а прорвати блокаду мекканцям не вдалося. І хоча після поразки в битві при Бадрі (624) язичники Мекки зварили реванш при Ухуді (625), ледь не вбивши Пророка, того самого року в “битві біля рову” мусульмани здобули цілковиту перемогу.

Війна знесилила й виснажила обидві сторони, і тоді переміг компроміс. Мекканські жерці прийняли іслам і визнали Мухаммеда посланцем єдиного Аллаха, але за це Каабу оголосили центральним храмом ісламу, а Чорний Камінь - святинею, яку послав на землю Аллах. Збереглась і система ходіння на прощу (хадж) до “куба” (це стало священним обов'язком кожного

мусульманина), але вже під ісламськими прапорами, а молитися мусульманам Пророк наказав стоячи на колінах обличчям на Мекку (а не на Єрусалим). У 629 р. Мухаммед сам здійснив показовий хадж до Кааби, а в 630 р. всі поганські ідоли в храмі були знищені.

Мусульманська община (умма) захопила контроль над “дорогою ладану”, а Мухаммед надіслав шести правителям сусідніх держав (сасанідському шаханшаху, візантійському імператору, нагаша-нагашту Аксуму, губернатору Єгипту, гассанідському князю та вождю племені ханіфа в Південно-Східній Аравії) листи з наказом прийняти іслам, а коли ті відмовилися, поділив світ на дар аль-іслам (“земля ісламу”) і дар аль-харб (“земля війни”), причому на останню мусульмани повинні були поширювати іслам усіма засобами, включаючи джихад (гасават - “священну війну”). Участь у війні з “невірними” стала релігійним обов'язком кожного правовірного, а смерть у бою давала перепустку до раю. Іслам остаточно відокремився від інших монотеїстичних релігій. Мухаммеда оголосили “печаткою пророків” (тобто останнім і найвагомішим пророком), а Каабу зробили центральним ісламським святилищем - Масджид аль-Харам (“Заповідна мечеть”). Мухаммед назвав це відновленням монотеїзму Ібрахіма (Авраама), який є давнішим, а тому істиннішим від іудаїзму та християнства, і взявся за поширення ісламу на весь світ.

Неспроможність розколотих племен протистояти монолітним рядам мусульман проявилася швидко, і за рік - два після завоювання Мекки майже вся Аравія підкорилася Мухаммеду, а племена формально прийняли іслам. Тепер Мухаммед міг замахнутися на більше, почавши готувати похід на північ (проти Візантії й персів), але в розпалі підготовки Пророк захворів і 8 червня 632 р. помер від плеуриту. Пророка поховали в Медині, де його могила одразу стала святиною мусульманства.

2. Арабський халіфат за часів правління «праведних» халіфів. Арабські завоювання.

В умовах абсолютно кризової ситуації новий лідер умми потребував повної довіри й підтримки з боку правовірних мусульман, тому набрав чинності демократичний принцип, і новим ісламським вождем обрали Абу Бекра, але новим пророком він стати не міг, бо це б суперечило постулатові ісламу про Мухаммеда як “печатку” (тобто останнього з пророків). Тож мусульманська політико-державна думка розродилася концепцією халіфа (“заступника”) пророка і в цій іпостасі - лідера мусульманської общини (йї політичного, й релігійного).

Правління першого халіфа Абу Бекра було недовгим (632 - 634), але роль, яку він відіграв у цементуванні ісламського державного організму, важко переоцінити. Вже в 633 р. арабське плем'я шейбан на чолі з аль-Мусанною ібн Харісом удерлося до перської Месопотамії й захопило Хіру (колишню столицю Лакмідів). Тоді ж мединці вперше атакували візантійську Сирію, але більшого старий Абу Бекр зробити не встиг, померши в 634 р. від гарячки (на смертному одрі рекомендував обрати своїм наступником Омара). Другим халіфом був обраний Омар ібн аль-Хаттаб (634 - 644), і в його правління халіфат став імперією.

Арабам протистояли дві наймогутніші імперії тогочасного світу, тому масштабні арабські завоювання здаються дивом. Візантія мала майже 20 млн населення і 120-тисячне військо найманців-професіоналів, а імператор Іраклій (610 - 641) проявив себе талановитим і енергійним правителем та полководцем. Такими ж приблизно силами володіли Сасаніди. Населення Аравії налічувало тоді 5 млн, тому для зовнішніх воєн халіфат міг виділити не більше за 80 тис. вояків. Арабське озброєння значно поступалося візантійському або перському: в арабів була запальна суміш, але вони не мали облогових знарядь. Воювали араби спочатку пішки, здійснюючи марші на віслоках чи верблюдах (бо коні залишалися розкішшю). Лише розбагатівши, араби створили свою непереможну кінноту, тому спочатку кількісна й якісна перевага була на боці ворогів, але і Візантія, й Іран знесилилися у війнах між собою.

Перші успіхи на перському фронті навляли впевненість арабському військові Халіда ібн аль-Валіда, якого за лютість, непереможний полководницький дар і жажливу жорстокість звали “мечем Аллаха”. Проте на візантійському фронті справи йшли спочатку погано, тому в травні 634 р. за наказом Омара Халіда перекинули з 3000 добірної кінноти до Сирії. Арабів у Персії очолив Са'д ібн Абу Ваккас.

У серпні 636 р. в битві біля р.Ярмук (Гієромакс) вирішилася доля Палестини й Сирії, в якій перемогли мусульмани. Дамаск, Кесарія, Єрусалим, Халеб, Антіохія впали одне за одним. В 640 р. 4 тис. вояків арабського племені акк на чолі з Амром ібн аль-Асом вдерлися в Єгипет. Два тижні тривала серія боїв, у яких візантійців розбили шцент, а у вересні 642 р. (після дев'яти місяців облоги) впала Александрія. Єгипет став провінцією халіфату, а в 643 р. на правому березі Нілу Амр заклав свою резиденцію - місто Фустат (суч. Старий Каїр).

Перське сотисячне військо араби на чолі з Са'дом ібн Абу Ваккасом (40 тис. вояків) розтрошили на початку 637 р. біля Кадісії. Остаточного удару Сасанідам мусульмани завдали в 642 р. при Нехавенду (південніше Хамадана Один за одним упали Рей (Тегеран), Кум, Казвін, Зенджан, Хамадан, Кашан, Ісфахан і нарешті Істахр (Персеполіс - давня столиця Персиди). Еран-шахр перестав існувати як держава. Останній Сасанід Єздигерд III був убитий у 651 р. біля Мерва, а спроби його сина спертися на допомогу тюрків та китайців зазнали невдачі.

На захоплених землях араби заснували нові міста (Куфа, Басра тощо), всі завойовані державні землі оголосили прямою власністю халіфа (тобто ісламської держави), а мусульманам володіти землями на завойованих територіях Омар заборонив, вважаючи, що так вони втратять свою войовничість і степову доблесть. На нових підданих-немусульман наклали харадж (земельний податок) і джизью (подушну подат) на користь халіфату, які залишалися більшими від закятю та ушру (земельний податок з мусульман), але виявилися меншими від того, що здирали перси й візантійці. За підданими-іновірцями зберігалися їхнє майно, храми й право на богослужіння, а якщо іновірець приймав іслам (для цього треба було визнати, що немає бога, крім Аллаха, а Мухаммед - посланець Аллаха, і пройти обряд обрізання), то він ставав абсолютною рівним своїм завойовникам, здобував податкові пільги та статус панівного етносу у халіфаті. Проте спочатку бажуючих прийняти іслам серед іновірців було мало, бо “новий мусульманин” одразу втрачав право на володіння землею в захоплених краях.

За десятиріччя омарівського правління халіфат перетворився на найбільшу державу регіону, а останнім важливим внутрішньополітичним актом великого Омара було введення в дію нового ісламського календаря, відправною точкою якого став рік хіджри (622).

Халіфство Османа (644 - 656) почалося на хвилі грандіозних зовнішньополітичних успіхів: араби дозавоювали Іран, Вірменію, Грузію, захопили Лівію й Тріполітанію. Втілюючи в життя ідею Омара, мусульмани руками коптів відбудували канал, що з'єднував Ніл з Червоним морем (цей канал існував за фараонів, але потім його занесли піски через погане доглядання). Осман налагодив бюрократичне управління завойованими територіями, запровадивши посади намісників (емірів). За часів його правління були бережно зібрані, кодифіковані й записані групою науковців на чолі із Зейдом ібн Сабітом усі “божественні одкровення” Пророка Мухаммеда - так склався канонічний список Корану (“читання, декламація”) із 114 глав. Пізніше створили Сунну - офіційну біографію Пророка, опис його діянь і вчинків (записаних зі слів його родичів і соратників), як взірць для нащадків і послідовників. Оповіді, з яких складалася Сунна, дістали назву хадіси, а глави римованого Корану називалися сурами й поділялися на аяти (“вірші”).

Осман був поважною людиною, але настійливості йому явно бракувало, а хибно тлумачена родова корпоративність спонукала його познімати з усіх впливових державних і військових посад реальних творців арабської могутності, замінивши їх своїми родичами Омейядами. Забули закон Омара про заборону володіти мусульманам землею на “нових територіях”, а це породило там масову ісламізацію іновірців (тоді меншими ставали податки), що підірвало державні фінанси. Розкладалася арабська бюрократична верхівка в провінціях, законно й незаконно захоплюючи землі.

Халіф із прибічниками неприховано порушував пости й харчові заборони, а його родичі набивали скрині, грабуючи провінції, розквітло хабарництво, і в 656 р. мусульмани-ортодокси відкрито запропонували Османові звільнити крісло халіфа. Осман наказав їх четвертувати, але фундаменталісти про це дізналися, повстали й у червні 656 р. схопили та зарізали старезного халіфа, кров якого зросила список Корану, що лежав перед ним.

Гаслом повсталих стало повернення влади найближчим родичам Пророка, з яких під рукою опинився Алі ібн Абу Таліб - кузен і зять Мухаммеда, чоловік його улюбленої дочки Фатіми. Його й оголосили мусульманські фундаменталісти четвертим халіфом (656 - 661). Прибічники Алі називалися шиїтами (шиат Алі - "партія Алі").

3. Халіфат Омейядів.

Проте далеко не всіх арабів задовольнив кривавий прихід до влади, і насамперед це стосувалося родини Омейядів, яких очолив сирійський намісник Муавія ібн абу Суф'ян, що правив у Дамаску й мав у розпорядженні 60-тисячне військо. Закривавлену сорочку Османа й Коран, політичній його кров'ю, виставили на центральній площі Дамаска, а Муавія оголосив війну вбивцям халіфа, закликавши знищити їх. Навіть у Мецці новому халіфові стало незатишно, й Алі переніс офіційну столицю халіфату в Куфу (Ірак), де зібрав 15 - 20 тис. соратників.

В січні 661 р. хариджит-смертник ібн Мулджам вбив халіфа Алі в Куфі під час молитви, і через два дні огрядний зять-кузен Пророка віддав Аллахові душу. Його могила в Неджефі (Ірак) стала однією із святинь для шиїтів, куди вони здійснюють хадж поряд з Меккою (до Мекки кожен мусульманин має прибути хоч раз за життя, якщо має на це гроші). Єдиним халіфом усіх арабів залишився Муавія ібн Абу Суф'ян з роду Омейядів, який заснував династію, що правила арабами майже століття (661 - 750). Столицею халіфату став Дамаск.

Якісного оздоровлення зазнав державний організм халіфату. Для відродження економіки Муавія не лише не збільшив, а подекуди навіть зменшив побори (в прошітському бунтівливому Іраці майже вдвоє), але фінансові проблеми розв'язував усіма можливими методами (збираючи, наприклад, десятки тисяч золотих із християнських церков "за протегування"). Чиновницький апарат почали формувати з прагматиків-спеціалістів, навіть християн (!), якщо вони добре знали на місцевих порядках. Халіфат здобув фінансовий суверенітет: почалося карбування власних грошей (золотих динарів і срібних дирхемів). Омейяди навіть спробували поновити завоювання, але, вирвавшись на простори Анатолії, не змогли подолати опір візантійців, яким активно допомагало місцеве населення.

В 674 р. величезний флот Омейядів на чолі з Язідом (сином Муавії) обложив Константинополь, але у 678 р. їхній флот візантійці спалили "грецьким вогнем" (решту флоту згубила жаклива буря), а сухопутна армія в паніці покинула негостинну Анатолію, втративши 30 тис. воєнків.

Три початкові течії в ісламі (сунніти, шиїти, хариджити) склалися як політичні угруповання, але з часом відмінності виявилися і в ідеологічних концепціях різних мусульманських фракцій.

Сунніти (прибічники Омейядів) вважали, що не лише Коран, а й Сунна в повному обсязі має бути покладена в основу життя кожного правовірного. У VIII - IX ст. всередині суннізму виділилися чотири основні течії (ханіфіти, шафіїти, малікіти й ханбаліти), які відрізнялися тонкощами тлумачення Корану й Сунни та прийняттям за авторитет "думки вчених" (іджама), "суспільної користі" (істіслаха), "нововведення" (біда), "особистої думки" (рай), "аналогії" (кйас). Проте всі чотири течії вважались у суннітів однаково правовірними та визнаними, що дає підставу розглядати суннізм як єдину мусульманську школу.

Шиїти (прибічники Алідів) цілковито визнавали Коран, але, на відміну від суннітів, у 115 сурах (у Корані суннітів - 114 сур), а в Сунні вважали цілком правдивими й тому священними лише ті положення, що базувалися на авторитеті сім'ї Пророка (записані зі слів родичів Мухаммеда). Хадіси, записані за словами соратників, але не родичів Пророка, шиїти священними, авторитетними й обов'язковими для виконання не вважали, проте мали свої перекази про Пророка (Ахбар), які, звичайно, не визнавалися суннітами (бо там стверджувалося, що Пророк заповідав, аби його спадкоємцями були лише Аліди).

Політичну базу шиїзм обмежував чистим сімейно-династичним легітимізмом (тому шиїти боролися проти "узурпаторів" Омейядів на боці прямих нащадків Пророка). Крім того, однією з дружин Алі стала дочка останнього сасанідського шаханшаха Йездигерда III, що сприяло поширенню шиїзму в Ірані, де Алі вбачався більшістю персів "законним" правителем і спадкоємцем володарів Еран-шахру та ще й мучеником і ворогом ненависних Омейядів - халіфів арабів, які завоювали й зруйнували перед цим перську імперію зороастрійців. В очах шиїтів лише Аліди могли бути законними халіфами всіх "правовірних", але за умов, коли реально халіфат перебував у руках Омейядів, посада шиїтського лідера стала називатися імам ("керуючий молитвою"), який, на відміну від суннітів (де імам - це лише обраний людьми релігійний предстоитель), став для шиїтів напівбожественним і харизматичним нащадком Пророка, світським і духовним вождем. Святинями, до яких здійснюють хадж шиїти, окрім Мекки й Медини, стали Неджеф (де похований Алі) й Кербела (де похований його син Хусейн) в Іраці.

Третю течію в ісламі утворили хариджити, які, буквально тлумачачи Коран, вважали доброчесність вищою якістю людини й тому обстоювали необмежену виборність халіфа общиною мусульман. У питаннях віри хариджити виступали поборниками "чистоти" ісламу та вирізнялися скрупульозним виконанням усіх релігійних настанов. Суннітів і шиїтів вони вважали віровідступниками, бо віра, за їхніми переконаннями, визначається діями, а вбивство віровідступників (включаючи халіфів) стало релігійним обов'язком у хариджитизмі. Жертвою хариджитів упав халіф Алі, з не меншою завзятістю вони билися із суннітами, спираючись на свою базу аль-Батаїх (у болотах Південного Іраку в районі Басри).

Залишки неспокое були остаточно ліквідовані в 704 р.: халіфат Омейядів вступив у період внутрішньої стабільності, зовнішнього блиску та нових масштабних завоювань.

Відродження державної єдності вимагало відповідного монументального втілення, і Абд аль-Мелік розпочав здійснення грандіозних архітектурних проєктів, які продовжили його послідовники. Коран забороняє зображувати живих тварин і людей, вважаючи це ідолопоклонством, тому живопис в арабо-мусульманському суспільстві великого поширення не дістав, обмежившись орнаментальним розписом стін, де геометричні фігури й рослинний орнамент чергувалися із стилізованими узорчастими написами (арабески). Зате архітектуру таке художнє оздоблення зробило пишною і вражаючою. В Єрусалимі на голій скелі, де колись стояв зруйнований римлянами Соломонов Храм і куди, за легендою, ангели приносили свого часу Мухаммеда, Абд аль-Мелік наказав спорудити восьмигранний храм-мечеть "Купол скелі" з мозаїчним склепінням та мармуровими колонами.

Абд аль-Мелік ліквідував податкові пільги для новомусульман-неарабів. З них теж почали стягувати харадж (звільнивши лише від джизьї), фінанси стабілізувалися, а панівним етносом халіфату стали виключно араби - мусульмани-сунніти. Халіфат остаточно набрав рис арабо-ісламської монархії, після чого поновив завоювання. У 696 р. впав Карфаген і опір мусульманам спробували чинити місцеві розрізнені племена берберів. В 711 р. 300 арабів та 7 тис. берберів-мусульман на чолі з Таріком ібн Зіядом удерлися на Піреней та почали завоювання королівства вестготів. В 713 р., дозавоювавши Шедуну, Кармону й Севілью, мусульмани завершили поневолення Іспанії. Зупинив арабів лише франкський майордом Карл Мартелл, що розбив арабський авангард у битві при Пуатьє (733).

Другим напрямком агресії став схід. Протягом 705 - 717 рр. військо арабського полководця Кутейби ібн Мусліма, зламавши опір місцевих князків, захопило Хорезм і Фергану, а в 712 р. їхшид ("цар") Согду й Самарканду Гурек визнав себе васалом халіфа, затиснений між дикими войовничими тюрками й могутніми Омейядами. В 712 р. арабо-мусульмани вдерлися в Індію, захопивши Сінд (долину низини річки Інд). Лише хазари й візантійці в Малій Азії витримали шалений натиск. У 717 р. араби знову взяли в облогу Константинополь, але їхній флот візантійці спалили "грецьким вогнем".

Халіфат Омейядів здавався непохитним, але його соціальна база (араби-мусульмани, насамперед сирійські) залишалася вузькою, а більшість лідерів були кривавими інтриганами. Кількість невдоволених постійно зростала, причому в різних прошарках суспільства. Проти Дамаського халіфату піднялися мусульмани-ортодокси, шиїти, хариджити, пригноблені народи, обдурені неомусульмани, а справжнім "чорним днем" Омейядів стало 9 червня 747 р., коли в Мерві колишній раб, а тепер таємний емісар Аббасидів перс Абу Муслім підняв чорний прапор, який символізував траур за Алі і став офіційним кольором Аббасидів.

Вирішальну битву на р. Великий Заб (біля Мосула) останній омейядський халіф Мерван II програв на початку 750 р., а через півроку його ввіймали й знищили в Єгипті.

Прийшовши до влади, перший Абасід халіф Абу-ль-Аббас оголосив амністію покірним й обнародував політичну програму Аббасидів, яка полягала в перетворенні арабо-мусульманського халіфату на теократичну ісламську імперію. Таким був результат масового персько-шіїтського руху, на хвилі якого Аббасиди здобули владу.

4. Халіфат Аббасидів.

Аббасиди провели масштабні перетворення у політиці халіфату. Шіїти, базою яких стали Іран і Хорасан, намагалися знищити “узурпаторів” Омейядів і повернути владу роду Пророка, а також ліквідувати владну монополію арабів, замінивши її суто релігійною ісламською державою. Цьому сприяли активне поширення ісламу серед персів. Прийшовши до влади, Аббасиди оголосили, що не будуть відрізняти шіїтів від сунітів, мусульман-арабів від мусульман-неарабів, і закликали всіх “правовірних” до загального єднання, але, відтиснувши Алідів, заклали ще одну бомбу під халіфат - бомбу, що спрацювала пізніше.

З іменем другого Аб аль-Мансура пов'язане заснування славетної столиці Аббасидського халіфату міста Багдад (“Богоданий”) у 762 р. на березі р. Тигр Багато запозичили в персів Аббасиди в плані державно-політичного устрою. При дворі ввели в дію сасанідські традиції, зберігши офіційний статус арабської мови, залучили на службу багато письменників персів і хорасанців (і шіїтів, і сунітів), а серед політичної верхівки правою рукою халіфів стали представники перського роду колишніх жерців Бармекідів (нащадків балхського мага Бармека), що сприяло примиренню персів з арабською династією. Араби втратили статус апіорі панівного етносу халіфату, бо всіх мусульман зрівняли в правах. Для повсякденного керівництва розгалуженим державним апаратом ввели посаду візира (першого міністра халіфату), а з метою забезпечення інформаційного простору відродили якісну поштову службу (теж запозичили в персів). Для боротьби з інакомисленням створили в 783/784 р. справжню інквізицію, глава якої мав титул “ката зіндіків” (“чаклунів”). Зміна династії спричинила втрату Іспанії, але держава Аббасидів залишалася світовою імперією, яку омивали 6 морів і 2 океани.

У IX ст. остаточно оформилися дві провідні течії суннізму: ханбалізм (засн. Ахмед ібн Ханбал (? - 855)), що поширився на Сирію, Ірак та Аравію, й шафіїзм (засн. Мухаммед аш-Шафії (? - 820)), ареалом якого стали Нижній Єгипет, Хіджаз, Південна Аравія, Східна Африка й Палестина. Халіф аль-Мамун заснував у Багдаді “Дар аль-Хикма” (“Будинок науки”) - синтез академії, бібліотеки, обсерваторії та колегії перекладачів. В індійців араби запозичили цифрову систему з використанням нуля, а на рубежі IX - X ст. арабською мовою переклали астрономічні й географічні трактати Птолемея (II ст. н.е.). В галузі астрономії й математики прославили свої імена аль-Баттані (IX ст.) і аль-Хорезмі (IX ст.); географії - ібн Хордадбех (IX ст.), аль-Істахрі (X ст.), ібн Хаукаль (X ст.) та аль-Мукаддасі (X ст.); медицини - Абу Бекр ар-Разі (? - 925); філософії - аль-Кінді (IX ст.) та аль-Фарабі (X ст.); теології - аль-Ашарі (X ст.) та аль-Матуріді (X ст.). В X ст. зусиллями поета Абу-ль-Фараджа Ісфаханського побачила світ ще одна збірка старорабської поезії “Китаб аль-агані” (“Книга пісень”). Серед видатних істориків епохи варто виділити арабомовних персів: панегіриста великих арабських завоювань аль-Белазурі (? - 892), історика Багдада ібн Абу Тхіра Тайфура (IX ст.), автора першої в арабській історіографії “Всесвітньої історії” аль-Якубі (? - 892) та творця колосальної історико-географічної енциклопедії аль-Масуді (X ст.), а вершиною аббасидської історичної думки визнано праці ат-Табарі (? - 923) - автора грандіозного й неперевершеного за масштабами історичного зводу “Історія пророків і царів”. При багдадському дворі уславилися співаки й музиканти Ібрахім та Ісхак Мосульські, Зальзаль, Ібрахім ібн аль-Махді (VIII - IX ст.).

Але з середини IX ст. Аббасиди почали втрачати не лише владу, а й авторитет, і в середині X ст. крах їхньої світської влади офіційно оформили дикі горці з Дейлему (прикаспійський Північний Іран). Очолила великодержавний рух дейлемітів династія Буїдів (Бувейхідів), які сповідували шіїзм імамітського напрямку. Скориставшись етно-політичним і господарським занепадом халіфату, жорстокі горяни-дейлеміти поставили на початку X ст. під свій контроль Західний Іран (включаючи Шираз, Ісфахан, Рей і Хамадан), а в 945 р. захопили Багдад, окупувавши весь Ірак. Аббасидам залишили релігійну шану як “халіфам правовірних”, їхні імена продовжували вигукувати на молитві та карбувати на монетах, але будь-якої політичної влади Аббасидів позбавили. Всю політичну, економічну й військову владу зосередили у своїх руках Буїди, глава яких “дистав” від заляканого халіфа титул “еміра емірів”, а на жалюгідне матеріальне утримання двору Аббасидів дейлеміти виділили 5 тис. динарів на рік.

Держави Магрібу.

Ще в другій половині IX ст., скориставшись глобальним послабленням Багдадського халіфату, фактично незалежним володарем Єгипту стала тюркська династія Тулуїдів (868 - 905), яку заснував генерал-гулям Ахмед ібн Тулун (868 - 884). На початку X ст. Аббасидам пощастило ненадовго повернути собі пряме управління над Єгиптом, еміром якого призначили ферганського іхшида (“князя”), але в 935 р. іхшид Мухаммед ібн Тугидж (935 - 946) знову здобув фактичну незалежність від Багдада, спираючися на колосальну армію (понад 400 тис. вояків, з них 8 тис. рабів-гвардійців).

У 968 р. Фатіміди встановили свій контроль над Єгиптом та знищили династію Іхшидідів. Засновником династії Фатімідів став один з лідерів ісмаїлітської общини (ісмаїлізм - напрямок шіїзму) Убейдаллах, який на початку X ст. очолив ісмаїлітську пропаганду серед берберів Північної Африки. У 910 р. Убейдаллах, захопивши Туніс, оголосив себе аль-Махді (месією, що прийшов установити царство справедливості на Землі), імамом і халіфом. Аббасиди остаточно втратили Північну Африку, де запанував ісмаїлітський “антихаліфат” Фатімідів (910 - 1171), основну бойову силу якого спочатку становили берберські племена. У 969 р. фатімідська армія, очолена генералом Джаухаром (колишнім рабом, поводителем якого символічно служив чорний пес), захопила Єгипет. Фатімідський халіф Муїз (953 - 975) перетворився на владика всієї Північної Африки, а столицею ісмаїлітського халіфату став Каїр (аль-Кахіра - “Місто перемоги”). За наступні десятиліття ісмаїліти захопили Палестину, частково Сирію, а на початку XI ст. встановили своє панування в Ємені. Розливи Нілу забезпечили державі сільськогосподарське процвітання, а митні збори з купців, що плавали між Червоним і Середземним морями через прототип Суецького каналу, гарантували фінансову стабільність. До цього треба додати вмілу релігійну пропаганду, міць і гроші ісмаїлітської секти та занепад авторитету Аббасидських халіфів, яких Фатіміди закликали знищити як узурпаторів.

Проте навіть в умовах економічного піднесення, політичної стабільності та військових успіхів східна система розподілу матеріальних благ (“кожному стільки, скільки йому належить за рангом, а не скільки він заробив”) тримала абсолютну більшість фатімідських підданих у крайній приниженій матеріальному становищі. Єгипет масово експортував зерно, шовкові, бавовняні й лляні тканини, скляні, шкряні й керамічні вироби та папір. Фатімідам належала транзитна монополія в євро-індійській торгівлі, але це не гарантувало народові добробут. Шалені гроші витрачалися на двір, армію, поетів і музикантів, науку та дорогі пропагандистські кампанії, а простолюди жив у злиднях. Навіть бербери перестали підтримувати Фатімідів, бо приход нових володарів, що принесли великі релігійні сподівання, не поліпшив життя цих людей. Тому дедалі більше стало в армії мамлюків - рабів-гвардійців (переважно з тюрків, слов'ян та чорношкірих суданців). Усе це ініціювало внутрішні конфлікти, сприяло послабленню фатімідської могутності і врешті-решт спричинило занепад династії.

У 1163 р. король Єрусалимського хрестоносного королівства Амальріх I (1163 - 1174), перейшовши Суец, вдерся в корінний Єгипет. У 1167 р. відбулася повторна агресія. Хрестоносці обложили Каїр і відступили лише тоді, коли домоглися від Фатімідів обіцянки виплатити колосальну контрибуцію. Ісмаїлітські халіфи так і не змогли організувати достойну відсіч агресорові й змушені були піти на союз із суннітами заради антихрестоносного єднання, результатом якого став крах халіфату Фатімідів.

Своїм безпосереднім союзником Фатіміди обрали напівнезалежного селядзького намісника Мосулу енергійного атабека (“князя”) Нур ад-діна (1146 - 1174), що вів “священну війну” з хрестоносцями в Сирії. На прохання допомоги Нур ад-дін відрядив до Єгипту військо й свого найкращого полководця - Ширкуха, а той взяв на війну й свого 20-річного племінника на ім'я Салах ад-дін ібн

Айюб (європ. Саладін), який швидко проявив унікальні здібності воїна, полководця й політика. Спільними зусиллями мусульманам поталанило відбитися, але Ширкух помер від надмірного сластолюбства, й тому вже Салах ад-дін, ставши на чолі непереможного війська, офіційно ліквідував у 1171 р. інститут безсилих фатімідських халіфів і поновив у Єгипті панування правовірного суннізму. Тепер у руках Саладіна опинилися багатий Єгипет і сильна армія, тому не дивно, що після смерті від серцевого приступу Нур ад-діна Салах ад-дін сам оголосив себе султаном, заснувавши династію і державу Айюбідів (1171 - 1250), визнала його панування й Сирія.

Султан Салах ад-дін ібн Айюб (1171 - 1193) - один з найвидатніших політичних діячів середньовічного ісламського світу. Ревний сунніт, цей курд не був фанатиком, непереможний полководець, він не вирізнявся надмірною жорстокістю, будучи талановитим політиком, матеріально жив досить скромно. Його не кляли піддані, боготворила армія, боялися вороги, і навіть у Європі Саладін здобув повагу й захоплення рицарів, поетів, хроністів і шляхетних дам. Сам Боккаччо співав йому дифірамби в “Декамероні”.

Проте спадкоємці Салах ад-діна значно поступалися засновникові династії й людськими якостями, й талантами політика та полководця. По смерті славного султана його сини почали боротьбу за владу, держава розпалася, при дворах, як і раніше, запанували демонстративна розкіш і надмірності (зародики знову знекровили шаленими податками виробництво), а Єгипет тероризували хрестоносці. Врешті-решт політику взяла в свої руки мамлюцька гвардія. У 1250 р. неподільними владиками Єгипту стали мамлюки (раби-гвардійці). Останнього айюбідського султана (Муаззама Туран-шаха, 1249 - 1250) мамлюки зарізали за спроби обмежити їхні права та поновити султанський деспотизм, після чого в Єгипті запанувала мілітаристська диктатура рабської гвардії на чолі із султанами, котрих мамлюки самі саджали на престол військовими диктаторами (як у Римі епохи “солдатських імператорів”).

Спочатку мамлюцькими султанами Єгипту ставали лише виходці з тюрків. Цим султанам “за посадою” належали в державі мамлюків значні земельні масиви з родючими ґрунтами (хассе), але дедалі більшими ставали земельні володіння мусульманського духовенства (вакф), спадкові (ікта) та приватні ділянки (мульк). Відсутність міцної економічної бази робила султанів бахри вкрай залежними від мамлюків притулок після погрому Багдада монголами. Мамлюцький султанат здобув перемоги протягом чверті століття, підкорили сирійське Тріполі, Акку, Сідон, Тір, Бейрут і в 1303 р. розбили при Мардж ас-Суффари монгольське військо Хулагуїдів.

Існування мамлюцького султанату в Єгипті припинили Османи, що в 1516 р. вдерлися в їх володіння. У битві при Алеппо (1516 р.) першокласна турецька артилерія змела вогнем картечі неперевершену черкеську кінноту. Мамлюцький султан аль-Гурі (1501 - 1516) загинув у бою.

У західному Магрибі, ще у II половині VIII ст. запанувала держава Ідрісидів, які у X ст. були ослаблені постійними війнами з Фатімідами та іспанськими Омейядами. Розгром Ідрісидів залишив Магриб політично незахищеним, і цей вакуум в XI ст. заповнили арабські племена бедуїнів (зокрема плем'я хілаля), які покинули відносно перенаселену Аравію в пошуках багатств і нових земель, завершивши цим арабізацію та суннізацію північноафриканського середземноморського узбережжя. Місцеві бедуїни очолила династія Альморавідів. Альморавіди пропагували суннітський фанатизм і аскетизм, вимагали очистити іслам від усіх некоранічних, а тому неприпустимих надуживань (музика, вино, поезія, лихварство тощо) й закликали до “священної війни” з усіма “невірними”. В 1054 р. берберська верблюда кіннота, озброєна списами й дротиками, атакувала осілий Магриб, в 1062 р. Альморавіди заснували на завойованих землях свою столицю (Марракеш), у 1069 р. захопили Фес, а в 1086 р. надали допомогу мусульманам Іспанії, розгромивши християн у грандіозній битві біля Залакки.

Апогею могутності держава Альморавідів досягла за правління Юсуфа ібн Ташфіна (1087/1088 - 1106), якого вирізняли рішучість, хоробрість, активність, державний талант, залізне здоров'я й довголіття та побутовий аскетизм. Захопивши Сеуту й Танжер, Юсуф завершив територіальну експансію Альморавідів і, доживши до 100 років, об'єднав під скіпетром Альморавідів Магриб і половину Іспанії, а від багдадського халіфа дістав почесний титул “еміра правовірних”.

На початку XII ст. у Магрибі почав свої проповіді ортодоксальний ісламський монотеїст Мухаммед ібн Тумарт (1080 - 1130) - перший видатний мусульманський богослов - виходець безпосередньо з берберів. Він навіть суннітів Альморавідів вважав відступниками, що впали в язичництво; і хоча реально це був рух за виключно берберське панування в політиці й економіці Магрибу проти засилля арабів, мосарабів і “невірних”, релігійним прапором Альмохадів стали тотальний монотеїзм і відроджені ідеї ранньоісламського подвижництва та аскетизму. Рушійну силу альмохадського руху становили племена берберів-горян масмуда з Південного Марокко. Себе ібн Тумарт оголосив “непогрішимим імамом” і, звичайно, махді.

Назбираючи могутню армію, ібн Тумарт у 1130 р. атакував Марракеш, але помер під час облоги. Махді не стало, та ортодоксальні монотеїсти швидко зорієнтувалися й обрали його соратника Абда аль-Муміна своїм халіфом, якому й судилося завершити в 1146 р. підкорення Магрибу від Атлантики до Тунісу. Його наступники перенесли активність на Піренейський півострів, і в 1172 р. останній андалуський емір визнав себе васалом альмохадського халіфа. Столицею новоствореного халіфату залишився Марракеш.

Апогею могутності імперія Альмохадів сягнула за правління Якуба аль-Мансура (1184 - 1199), який зупинив Реконкісту (“Відоювання” Піреней у мусульман) в Іспанії, розгромивши кастильського короля Альфонсу VIII (1158 - 1214) в грандіозній битві при Аларкосі (1195 р.). У державі ввели єдину грошову систему (золотий юсуфі та квадратний срібний дирхем), яка об'єднала Андалусію й Магриб у єдину фінансову спільноту. Проте берберські спадкові традиції розподілу батьківських володінь між синами (а їх у гаремах альмохадських халіфів ставало дедалі більше) розкладали політичну систему халіфату, що швидко далось взнаки, а серед мусульман Іспанії наростало невдоволення пануванням “диких орд” неосвічених і грубих берберських фанатиків.

Релігійна нетерпимість боляче вдарила й по культурі, й по господарству, що використали християни: в 1212 р. в битві при аль-Ікабі (європ. Лас-Навас-де-Толоса) вони розбили Альмохадів ушент (чому допомогла зрада в бою андалуських вояків), після чого жертвами Реконкісти стали Балеарські острови, Кордова й Севілья. В 1230 р. вдарив грім: халіф аль-Мамун склав із себе титул халіфа, поновив у країні офіційне сповідання суннізму і, визнавши релігійний суверенітет Аббасидів, прокляв саме ім'я махді ібн Тумарта. Проти Альмохадів виступили напівосілі бербери зената (землероби й вівчарі). В 1269 р. Марракеш упав, а останній, тринадцятий, альмохадський володар Абд аль-Вахид III Мутасім утік у гори Атласу, де в 1275 р. залишки Альмохадів були добиті марокканськими арабами.

Держави Аль-Машріку.

При розпаді халіфату Абасидів їх еміри Саманіди (правили у 875 - 999 рр.) оголосили себе незалежними володарями. Саманіди приєднали до своїх володінь Хорасан і поновили міжнародну (в тому числі надзвичайно прибуткову для влади транзитну) торгівлю. Потроху відбудовувалась економіка, перси відгодувалися й після двох з половиною століть культурної руїни згадали про свою колишню могутність. Правда, відродження нації - це завжди міф, бо цілком повернути минуле неможливо. Перси підзабули свою мову, абсолютно забули писемність і поголовно змінили віру, прийнявши іслам. Так постав новоперський етнос, про появу якого свідчило виникнення нової перської літературної мови - фарсі (дарі - “двірцева”).

План лекційного заняття № 5.

Тема: Османська держава в середні віки.

Мета: Визначити головні риси історико-культурного розвитку Османської Туреччини в середньовіччі. Проаналізувати політичні та соціально-економічні процеси в Османській Туреччині. Розкрити характерні риси турецької культури доби середньовіччя.

Методи: порівняльний метод, метод історичної систематизації та типології. Принципи історизму та об'єктивності, комплексний підхід.

Дидактичні засоби навчання: Посібник «Історія країн Азії та Африки в середні віки». Хрестоматія. Підручники. Історичні карти та схеми, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали.

Література

1. Босворт К.Э. Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии. – М., 1977.
2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм в XVI – XVIII вв.: В 3 т. – М., 1988 – 1992. – Т.1 – 3.
3. Васильев Л.С. История Востока. – М. 1994. – Т. 1.
4. Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. – М. – Л., 1941.
5. Записки яничара. Написанные Константином Михайловичем из Островицы. – М., 1978.
6. Иванов Н.А. Османское завоевание арабских стран (1516 – 1574). М., 1984.
7. Инаджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600. – Київ, 1998.
8. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. – М., 1987.
9. Новичев А.Д. История Турции: В 4 т. – Л., 1963. – Т.1.
10. Османская империя и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений. М., 1984.
11. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. – М., 1990.
12. Райс Т. Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии. – М., 2004.
13. Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 году. – М., 1983.
14. Рубель В.А. История средневизантизма. – К., 2002.
15. Эвлия Челеби. Книга путешествия: В 3 т. – М., 1961 – 1963. – Т. 1-3.

Структура лекційного заняття

1. Організаційна частина заняття – привітання, перевірка присутності студентів.
2. Повідомлення теми, мети та основних завдань заняття – досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:
 - визначити рівень наукової розробки теми;
 - розкрити предмет та об'єкт теми;
 - проаналізувати джерела та історіографію;
 - охарактеризувати періодизацію;
 - встановити причинно-наслідкові зв'язки.
23. Актуалізація опорних знань студентів і контроль актуального рівня знань – характеристика політичного, економічного та культурного розвитку турецьких племен напередодні заселення ними Малої Азії, визначення історичних джерел.
24. Мотивація навчальної діяльності студента – вивчення даної теми сприяє розумінню еволюції людського суспільства за добу середньовіччя.
25. Структурні елементи заняття, які забезпечують досягнення дидактичної і виховної мети. Їх зміст і послідовність – вступна частина, ключові слова, історіографія, основний зміст теми, висновки.

ВСТУП

1. Природно-кліматичні умови Анатолії (Малої Азії).
2. Крах Сельджуцького султанату в Малій Азії. Виникнення держави турків-османів.
3. Середньовічний турецький (османський) етнос.
4. Формування Османської військово-експансіоністської держави. Турецькі завоювання XIV ст.
5. Навала Тимура та її наслідки. Розпад Османської держави.
6. Відбудова Османської держави.
7. Падіння Константинополя. Створення Османської імперії.
8. Османська імперія в епоху розквіту.
9. Ослаблення й занепад турецької могутності.

ВИСНОВКИ

26. Підведення підсумків заняття – узагальнюючий підсумок за темою, загальні висновки.
27. Домашнє завдання – тема семінарського заняття № 7 (конспект доповідей, виконання індивідуальних завдань):

Османська імперія у XVI ст..

ПЛАН

1. Становище Османської імперії на початку XVI ст..
2. Османська імперія в часи правління Селіма I Явуза.
3. Внутрішня політика Сулеймана I Пишного.
4. Зовнішня політика Сулеймана I Пишного.
5. Османська імперія в останній третині XVI ст.

Конспект лекційного змісту.

Природа та клімат Малої Азії. Заселення Малої Азії тюркськими племенами. Іконійський султанат. Особливості етногенезу османли. Виникнення Османської держави. Емірат Османа Газі (1281 - 1326). Реформи Орхана (початок карбування акче, введення тімарної системи, створення корпусу яничарів).

Османські завоювання. Захват візантійських володінь, завоювання Болгарії (1396). Битва на Косовому полі (1389). Боротьба з хрестовими походами. Битва біля Нікополя (1396). Навала Тимура та битва під Анкарою (1402). Мехмет II (1451 - 1481) та завоювання Константинополя. Завоювання Сербського деспотату та Боснії.

Система управління. Реформи Мурада II (1421 - 1451). Візир. Диван. Бейлербейства та санджаки. Становий устрій (ескері (служилі), райя (оподатковані мусульмани), зінік (оподатковані немусульмани), кули (раби) та інші). Кодекс законів «Канун-наме» (1476). Форми земельної власності (хасс, мулк, вакф, ікта, тімар) та податкова система (харадж, джиз'я, йошур, іспендже).

Селім I (1512 - 1520). Розгром Сефевідського Ірану (1514). Розгром мамлюкського султанату та підкорення Єгипту (1516 - 1517). Відносини з Алжиром. Прийняття титулу халіфа. Сулеман I (1520 - 1566). Підкорення Родосу (1522) та Угорщини (1526). Боротьба з Габсбургами та союз з Францією.

Занепад Османської імперії наприкінці XVI- XVII ст. Наслідки Великих географічних відкриттів та «революції цін». Деградація державного апарату та корупція. Розквіт відкупної системи (ільтізама). Зовнішньополітичні невдачі. Похід на Астрахань (1569). Битва при Лепанто (1571). Поразка під Хотіном (1621). Невдала війна з Сефевідським Іраном (1603 - 1612). Реформи візірів у II половині XVII ст. (Мехмед-паша Кьопрюлю (1656 – 1662), Фазіль-Ахмед Кьопрюлю (1662 - 1676), Кара-Мустафа (1676 - 1683)). Поразка у війні з Священною лігою (1683 - 1699).

1. Природно-кліматичні умови Анатолії (Малої Азії). Занепад великосельджуцької могутності після смерті Мелік-шаха та Нізама аль-Мулька (1092) прискорив розпад єдиного Сельджуцького султанату на цілий ряд незалежних держав, у яких тюркські завойовники залишилися панівним прошарком населення. Одною з таких держав - уламків колишньої великої суннітської імперії став Конійський (Румський) султанат у Центральній Анатолії.

Анатолійський півострів (Мала Азія) розташований у західній частині азіатського континенту і являє собою таке ж малородюче плоскогір'я, що й Іран. Із трьох боків Малу Азію омивають моря (Чорне, Мармурове, Егейське та Середземне), а від Європи її відокремлюють дві вузькі протоки - Босфор і Дарданелли. Річок тут багато, але розміри їхні досить скромні, а судноплавство ними - обмежене. Зате порізані береги Анатолії рясніли зручними бухтами, які немов запрошували розвивати мореплавство.

Різноманітними були анатолійські ландшафти: степове плоскогір'я на сході й лісисті гори заходу, які перемежалися відносно родючими річковими долинами.

Серед природних ресурсів, окрім соснових і кедрових лісів, господарську цінність становили обмежені поклади золота, срібла, свинцю, цинку, міді, заліза; в горах удосталь було будівельного каменю, мармуру, слюди, оніксу, траплялися гірський криштал та вулканічне скло (обсидіан), а в деяких озерах з давніх часів видобували сіль.

Рослинний і тваринний світ Анатолії в часи середньовіччя майже не відрізнявся від іранського (лише азіатські леви й тигри тут не водилися), клімат був середземноморського типу із властивими йому жарким сухим літом та досить теплою вологою зимою. Що ж до нестачі родючих земель, пристосованих для землеробства, то цей недолік з лишком покривався надзвичайно вдалим географічним розташуванням півострова, який самою природою був створений своєрідним мостом між Азією та Європою. Тому контроль над Анатолією важко переоцінити з точки зору торгівлі (як морської, так і караванної).

2. Крах Сельджуцького султанату в Малій Азії. Виникнення держави турків-османів. З 1116 р. столицею автономного сельджуцького султанату Малої Азії стала Конья (звідси походить і назва Конійського султанату). Територіально ця тюркська держава охопила переважну частину півострова та частину Вірменського нагір'я.

Протягом XI - XII ст. в Анатолію переселилися від 0,5 до 1,1 млн тюркських кочовиків, що дало поштовх масованій тюркізації півострова. Але, залишившись скотарями, завойовники знайшли свою, вільну до того екологічну нішу регіону (гірські пасовиська), що гарантувало їм відносно мирне співіснування з підкореними народами: греками (виноградарями й ремісниками), вірменами (торговцями й землеробами), лазами (рибалками й мореплавцями) тощо. Лише з курдами (також тваринниками гір) відносини залишалися напруженими, хоч нелегкий синтез відбувався й тут.

Незважаючи на терор нізаритів, хрестоносну агресію, війни з Візантією та ворожими тюркськими родами Данишменідів (які контролювали північ Анатолії), Конійський, або Румський султанат у Західній Європі називали Візантією й Малу Азією (бо в минулому Анатолія належала візантіянам).>, султанат досить довго залишався могутньою державою регіону. І коли в 1176 р. розпутний візантійський імператор Мануїл I Комнін (1143 - 1180) спробував повернути собі контроль над Малою Азією, авантюра скінчилася для греків катастрофою при Міріокефалоні (1176). Заманивши "ромейв" у вузьку ущелину Цивріца, сельджуки з луків розстріляли ворога з двох боків майже впритул. Дно Цивріці було забито трупами, а Конійський султанат став незаперечним хазяїном Анатолії.

Апогею могутності сельджуцький Рум досяг за часів царювання султана Ала ад-діна Кейкубада I (1219 - 1237). Його влада поширилася на всю Малу Азію й частину Криму (де Сельджукіди окупували багатий порт Сугдею - суч. Судак), та через п'ять років після смерті великого конійського султана на півострів удерлися могутні монголи, з якими пов'язаний крах Конійського султанату.

Вирішальна битва сталася навесні 1243 р. біля гори Кьоседак (північний схід Малої Азії). Султан Гіяс ад-дін Кейхосров II (1237 - 1245) мобілізував колосальну армію (180 тис. вояків), до якої, крім тюрків, влилися тисячі найманців-професіоналів (греків, арабів, "франків", вірмен, курдів), але жах перед "непереможністю монголів" паралізував волю сельджуків до опору, і 30-тисячний експедиційний корпус Бачу-нойна за підтримки кількох грузинських та вірменських князів розтратив строкате сельджукідське військо. Султанат розпався на півтора десятки дрібних "князівств" (бейліків), володарі яких покірливо визнавали сюзеренітет монгольських Хулагуїдів.

Останньою спробою возз'єднання загальноанатолійської тюркської державності стало повстання Джимрі ("Простолудина"), народне військо якого в 1277 р. здобуло Конью та оголосило свого ватажка султаном, але князі уділів не захотіли жертвувати своїми "суверенітетами": в 1278 р. "бунт" потопили в крові, Джимрі захопили в полон і з живого зідрали шкіру. А коли в 1307 р. останнього представника династії Великих Сельджукідів Руму (Гіяс ад-діна Месуда III) задушили монголи, Конійський султанат утратив будь-які сподівання на відродження.

Серед бейліків, на які розпався Конійський султанат, було декілька відносно великих (Герміан, Караман, Кастамону, Ментеше, Карасі, Сарухан), але зародком нової могутньої імперії став невеликий Османський бейлік, розташований у північно-західній кінцівці півострова (столиця м.Сьогют). Його виникнення пов'язують із діяльністю вождя огузького племені кайи Ертогрула (? - 1281/88), який, рятуючи своє невелике плем'я (400 - 500 шатрів) від монгольського геноциду, вивів його в малодоступну для пильного ока Хулагуїдів окраїну Анатолії. Ці землі Ертогрул дістав на правах ікта від одного з сельджуцьких князів, але поступово, позбувшись обтяжливого сюзеренітету, здобув певну автономію й назвався еміром. Помер Ертогрул у віці не менше за 90 років, а його наступником і спадкоємцем став "пізній син" Осман (1258 - 1326), від імені якого пішла й назва могутньої в майбутньому імперії, й найменування нового тюркського етносу - турків-османів.

3. Середньовічний турецький (османський) етнос. Виникнення турецько-османського етносу стало результатом складного синтезу багатьох етноантропологічних субстратів, але початковими складовими його етногенезу були два основних компоненти: частина огузо-туркменських кочових тюрків (які в антропологічному плані належали до індосередземноморської гілки великої європеїдної раси) і місцеві, завойовані сельджуками в Анатолії, народи (європеїдні греки, вірмени, лази, курди тощо).

Пізніше через Балкани до Малої Азії прибули залишки гузів й печенігів (із степів Південної України), а внаслідок масштабних турецьких завоювань XIV - XVI ст. суттєву роль в етнічній історії турків відіграли українці, росіяни, болгари, серби, чорногорці, албанці, румуни, угри, молдавани, інші поневолені народи, а також певна кількість арабів, коптів, ефіопів і негрів.

З їхнього синтезу склався строкатий етнічний симбіоз, в якому панівним антропологічним типом став передньоазійський варіант балкано-кавказької гілки великої європеїдної раси.

Мовою науки й діловодства в тюрків-мусульман спочатку була арабська або фарсі, але за османських часів неподільно запанувала старотурецька (староосманська) мова, яка, зберігаючи тюркську лексичну основу та відносно просту тюркську граматичну структуру (6 відмінків, 2 числа, 3 часи й 5 станів тощо), увібрала велику кількість арабо-перських елементів. Писемність базувалася на арабській в'язі.

Основу соціальної структури османів становила базована на загальноісламських канонах патріархальна полігамна родина, в якій жінка мала принижений статус. Шлях до шлюбу з турчинкою відкривав тільки калім (наречений купував собі дружину в її батьків), але в османських гаремах абсолютну більшість складали іноземки-наложниці (рабині, полонянки тощо), причому діти від усіх (і дружин, і одалісок) вважалися за батьком-турком повноправними й рівними османами.

Це гарантувало високий приріст турецького населення і з лишком покривало демографічні втрати від нескінченних воєн, епідемій та усобиць, забезпечувало стабільне зростання середньовічного османського етносу. В гаремах процвітали жакхливий інститут євнухів і лесбійство, а на сторожі суспільної моралі, крім мусульманського права, стояв звичай кривавої помсти.

В господарстві продуктивно співіснували орне землеробство й садівництво (пшениця, ячмінь, овес, бобові, цитрусові, бавовник, маслини, фрукти, виноград, баштанні), кочове й відгінне скотарство (коні, кози, вівці, верблюди), торгівля (особливо транзит та работоргівля) й ремесла (насамперед ткацтво, виробництво килимів і зброї).

У традиційній турецькій їжі переважали страви борошняні (коржі, каші, плов), молочні (сир, бринза) та м'ясні (шашлик, кавурма, кебаб - переважно з баранини), а також "у широкому асортименті" овочі, фрукти, юшки (як на бульйоні, так і на молоці) та ласощі. Серед напоїв найпопулярнішими залишалися чай, кава, шербет і кисломолочні айран та йогурт.

Одяг чоловіків складався із штанив, сорочки, пояса (кушак), короткого жилета й куртки. Їх завершували чоботи або туфлі із загнутими носками на ногах та феска або тюрбан на голові. Жіночий одяг передбачав наявність шальвар, широкої сорочки, широкої довгої сукні й великої хустини на голові, а на вулиці все це обов'язково покривала чадра.

Типи житла були різноманітними й залежали від кліматичних та господарських особливостей.

Кочовики жили в шатрах з козячої вовни, повстяних наметах або юртах, осілі землероби - в глинобитних будівлях із внутрішнім двориком, а в лісистих місцевостях - у зрубках або напівземлянках. Обов'язковим був поділ житла на чоловічу (селямлик) і жіночу (гарем) половини. Внутрішнє начиння складали килими, циновки, низькі столики й ліжка та скрині для речей, а для опалення й приготування їжі використовували тандир (вогнище до 1 м завглибшки) і мангал (переносну жаровню).

Бурхлива історія, військово-деспотичний характер влади, постійна територіальна експансія та переважно вдалі результативні війни виховали в середньовічних турках войовничість, великотурецьку пихатість, неабиякий потяг до мирських утіх, надзвичайне чиношанування й підлабузництво, стійкість у боях, але скромне працелюбство, суннітський корпоративізм і фанатизм та надзвичайно зверхне ставлення до всіх "невірних". До цього треба додати повагу й жах перед будь-якою владою, шанування багатства (особливо здобутого війною або торгівлею), гордість за імперію, надзвичайний практицизм щодо науки й мистецтва та сімейственість (і в хорошому, і в поганому сенсі цього слова).

4. Формування Османської військово-експансіоністської держави. Турецькі завоювання XIV ст. Ставши лідером свого бейліка, Осман потрапив у непросту ситуацію. Номінально він вважався васалом конійського султана Сельджукіда Ала ад-діна Кейкубада III (1284 - 1304), який сам, у свою чергу, платив данину монгольським Хулагуїдам; на заході ставала на ноги відновлена Візантія (де панувало православне християнство), а всередині країни не всіх влаштовувала кандидатура Османа як лідера. Проте він виявив себе вкрай жорстоким та обачливим політиком і завдяки певному везінню досяг значних успіхів.

Спочатку молодий володар усунув і знищив рідного дядька Дюндара (можливого конкурента в боротьбі за владу), після чого дістав від сельджуцького султана титул уджбея ("прикордонного бей"). Потім, розігруючи карту ісламського джихаду, Осман назвався газі ("борцем за віру"), користуючися тим, що з усіх тюркських князівств Малої Азії лише його володіння мали спільні кордони з християнами. Тепер невеликий за територією османівський бейлік був щедро забезпечений людськими ресурсами: сюди тікали тюрки з Ірану й Іраку, невдоволені прямим монгольським гнобленням; фанатики-мусульмани, що мріяли здобути славу й багатства у війнах з "невірними". А коли в 1299 р. Сельджукіда Ала ад-діна Кейкубада III вигнали з Коньї невдоволені піддані, Осман позбувся сюзерена. Лише далеким Хулагуїдам гордий турок змушений був щорічно висилати невелику данину, але в офіційних п'ятничних молитвах фігурувало вже тільки ім'я Османа (що свідчило про його неприховане прагнення до цілковитої незалежності).

За свого правління (1281/88 - 1326) Осман шляхом завоювань поширив владу на азійське узбережжя Мармурового моря. Спираючися на підтримку родоплемінної верхівки, подбав про зміцнення державної централізації, посилюючи ісламо-теократичний аспект влади (для цього довелося принести в жертву статус племінного вождя кайи). Ісламізації держави сприяло створення з мусульманського духовного чинівництва (каді) адміністративного апарату (який поступово, делікатно, але невідворотно перебирав на себе повноваження колишніх спадкових кочових аристократів), установлення тісних стосунків із суннітськими орденами дервішів (мевлеві, бекташи), просуннітськими релігійно-цеховими братствами (ах'яями) городян - купців та ремісників, а також масовий приплив зі сходу добровольців-газі, не пов'язаних з місцевою турецькою родоплемінною структурою. В 1326 р., перебуваючи на смертному одрі, Осман одержав звістку, що після 10-річної облоги турки здобули багату, уславлену ремеслами й торгівлею візантійську Бурсу (турки перейменували її на Бурсу), що стала османською столицею. Помер Осман зі спокійним серцем.

Часи османівського правління осяяла перша зірка середньовічної турецької поезії - містик-оригінал Юнус Емре (? - 1320).

Наступник Османа Орхан (1326 - 1362) оголосив нарешті цілковиту незалежність від монголів, наказавши з 1327 р. карбувати в Бурсі власну срібну монету акче (1,2 г срібла). Себе Орхан почав іменувати султаном.

Усе його правління пройшло під знаком масштабних завоювань, запорукою яких стала тотальна мілітаризація молодшої держави на основі створення військово-адміністративної тімарної системи. Верховним власником або співвласником усіх земель у країні вважався османський султан, який жалував у користування (без права власності) своїм “служакам” земельні наділи на кшталт ісламської ікта або візантійської пронії. В Туреччині такий привілейований наділ (за користування яким служили, але не платили податків) називався тімар, але й користування ним, і служба (переважно у війську) за нього були спадковими. Тож тімаріоти швидко перетворилися на військовий службовий стан (за типом раннього російського дворянства, японського самурайства або європейського феодального рицарства). Решта підданих платила султанові ренту-податок, але в разі війни кожен турок міг “підзаробити”, бо для збільшення армії в умовах масштабних бойових дій формували додаткові ополченські корпуси яя (піхоти) й миоселлем (кінноти), яким на період війни держава платила жалування (1 акче в день), а в разі перемоги додатковим матеріальним стимулом ставала воєнна здобич, котру ділили за ісламськими канонами розподілу ганіми. Останнім актом орханівських військових реформ стало створення особистої султанської гвардії - піхотного корпусу яничарів (єнічері - “нове військо”) з числа полонених християн, які погоджувалися вивчити турецьку мову й прийняти іслам - це була типова рабська гвардія на зразок гулямів або мамлюків.

Спираючися на силу, Орхан завершив формування централізованого розгалуженого бюрократичного апарату на чолі з великим візирем, залишки родоплемінного сепаратизму остаточно придушили, а турецька держава перетворилася на типову східну деспотію.

Хижа, вкрай мілітаризована османська держава швидко стала вічним прокляттям, джерелом неспокою й агресії для всіх оточуючих. Здобувши тривалою облогою та змором візантійські Нікею (тур. Ізнік) та Нікомедію (тур. Ізміт), турки вирвалися на берег Босфору; використавши внутрішні усобиці й війни серед сусідніх тюркських бейліків, османи об'єднали під своєю владою переважну частину Західної Анатолії, а з 1354 р. перенесли агресію в Європу (в 1354 р. внаслідок жажливого землетрусу розвалилися неприступні форти Галліполі - тур. Геліболу, чим скористалися турки, легко захопивши беззахисне місто).

За правління Мурада I (1362 - 1389) османи здобули неподільну регіональну гегемонію на стику Європи й Азії. Колосальна воєнна здобич і митні доходи від транзитної торгівлі озолотили скарбницю. В країні завершили формування управлінських структур. При султані створили диван (дорадчий орган із представників нової чиновницької знаті), а країну поділили на повіти й провінції (куди султан за поданням візира централізовано призначав військово-адміністративних намісників). Майнове, сімейне й кримінальне судочинство віддали суннітському духовенству (улемам), яке судило за шаріатом, а формування державного права започаткували кануни (світські закони) 1368 й 1375 рр.

Результати реформ були вражаючими, а наявність опорного пункту в Європі (Галліполі) дала туркам можливість перейти до регулярних загарбань на Балканах, чому сприяла розпорошеність місцевих християнських правителів, які навіть перед османською загрозою продовжували ворогувати між собою. В 1362 р. турки відібрали у візантійців Адріанополь (тур. Едірне), куди султан Мурад I переніс свою столицю. Пізніше заляканий болгарський цар Іван Шишман (1371 - 1393), щоб уникнути османської навали, визнав себе султанським васалом (а його сестра поповнила гарем Мурада I).

Темп турецьких завоювань дещо загальмували внутрішні османські усобиці. Спочатку в боротьбі за владу Мурад знищив двох рідних братів, потім (у 1373 р.) змушений був придушити заколот, очолений його власним сином Савджі. Але султан показав, що має залізні нерви й мертву хватку. Коли бунтівливого сина впіймали, Мурад наказав виколоти Савджі (рідному синові!) очі й відрубати голову. Тепер ніхто не наважувався бунтувати проти грізного володаря, і той замахнувся на всі Балкани.

В 1386 р. впала Софія, турки вдерлись у Сербію, а 15-го червня 1389 р. долю Балкан вирішила битва на Косовому полі, де військові Мурада протистояла союзна армія сербів і боснійців, підтримуваних християнськими добровольцями з Герцеговини, Албанії, Польщі й Угорщини, на чолі з сербським королем Лазарем. Та султан добре підготувався до війни. Його військо було значно більше за християнське й краще озброєне (турки вже мали вогнепальну зброю - гармати й мушкети), тому грандіозна різанина завершилася нищівною перемогою османів.

Урятувати країну спробував сербський воєвода Мілош Обіліч. Задумавши вбити султана, цей лжеперебіжчик “з лукавством і облудою сказав, що він прийняв іслам, бажаючи прийняти його в ряди непереможного війська. І коли його допустили поцілувати ногу світлого володаря (султана Мурада I), замість того, щоб це виконати, безстрашно спрямував у славне тіло ясновельможного султана отруєний ніж, що заховав у рукаві, і, завдавши йому тяжкої рани, напоїв його мученицьким шербетом”¹. Мурад сконав, Мілоша яничари зарубали на місці, але навіть самовбивчий героїзм не врятував сербів: їхнє військо було знищене, а Лазар потрапив у полон, де втратив голову.

Наступним султаном став старший син Мурада Баязид I Йилдирим (“Блискавка”, 1389 - 1402), який одразу після перемоги далекоглядно наказав задушити рідного брата, щоб уникнути можливої боротьби за престол.

Вічно похмурий, украй жорстокий та абсолютно безжалісний Баязид проявив себе талановитим стратегом і полководцем, кривавим терором проти підданих він добився абсолютної покірності. Чиновницький апарат, заляканий стратами за непрофесіоналізм, працював як годинник, армія ж демонструвала фантастичний героїзм, бо боялася султана більше, ніж ворога. Цілковита централізація й абсолютний порядок у державі дали Баязидові можливість спокійно продовжити завоювання, і він остаточно підкорив Сербію, Болгарію та всю Анатолію. Болгарський цар Іван Шишман потрапив у полон, де був страчений, а на всіх завойованих балканських землях почалося насильницьке отуречування. Лише гориста Албанія відбила агресію. В 1396 р. Баязид I розпочав перший похід на Константинополь, але Візантію врятувала Європа.

Захопивши Балкани, турки вийшли на кордони Угорщини. Угорський король Сигізмунд Люксембурзький (Жигмонд, 1387 - 1437) не мав ілюзій щодо подальших османських намірів, а тому енергійно зайнявся організацією антитурецького хрестового походу. З благословення папи римського угрів підтримали загопи рицарів із Франції, Англії, Німеччини, Бургундії, Чехії, Італії, й у 1396 р. “хрестоносці” вдерлися до турецької Болгарії. Баязид змушений був зняти облогу з Константинополя й вирушити назустріч армії Сигізмунда.

Католики йшли визволяти братів-християн від мусульманського ярма, але до православних (болгар, сербів, греків тощо) вони ставилися не краще, ніж турки. Тому не лише османи, а й їхні християнські васали (включаючи сербського князя Стефана Лазаревича, сина загиблого на Косовому полі короля Лазаря) активно виступили проти хрестоносців. І хоча католицькі союзники назбирали 60 - 100 тис. вояків, військо султана виявилося вдвоє більшим.

Грандіозна битва сталася 25 вересня 1396 р. біля болгарського міста Нікополе. Кривава різанина тривала цілий день, і лише надвечір настав перелом: Баязид знову переміг. Сигізмунд утік, але абсолютна більшість хрестоносного війська полягла на полі бою, а 10 тис. католиків потрапили в полон. Жахливим фіналом битви стало винищення полонених, яке не припинялося протягом наступної доби. Годинами хрестоносцям методично рубали голови. Навіть деяким яничарам стало зле від такої кривавої процедури, й лише

Баязид, здавалося, почував себе цілком комфортно. Проте й він виявився не залізним: надивившись на криваву м'ясорубку, "Баязид Блискавка впав у тихе божевілья"².

Султан наказав залишити живими тільки 300 найродовитіших полонених, яких пізніше обміняв у французького короля Карла VI (1380 - 1422) на колосальний викуп - 200 тис. золотих дукатів (більше тонни золота!). Разом з полоненими султан вислав французькому монархові оригінальний подарунок - лук з тятивою з людської шкіри.

5. Навала Тимура та її наслідки. Розпад Османської держави. Оторопіла католицька Європа залишила надалі турків у спокої, їхній суверенітет визнала Валахія, а в 1400 р. Баязид знову взяв в облогу Константинополь. Але, не маючи належної облогової техніки та могутнього флоту, турки не змогли цього разу здобути візантійську столицю штурмом, а врятував Константинополь самаркандський емір Тимур - страхітливий "Залізний Кульгавець".

Мріючи про "світове панування", Тимур удерся в 1395 р. в Анатолію. Опір жахливому войовникові очолив син султана Ертогрул, але в бою біля Сіваса його невелика армія (переважно з вірмен) була розпорошена, а 4 тис. полонених (включаючи сина Баязида) Тимур наказав зв'язаними кинути в яму, закрити її дошками, а зверху насипати землю. Смерть полонених була довгою та мученицькою. Довідавшись про загибель сина, пихатий Баязид переоцінив свої сили й спішно виступив у похід без належної підготовки. Доля знову пощадила Константинополь.

25 липня 1402 р. в битві біля Ангори турки не витримали тиску "тимурівців" і в паніці розбіглися, корпус стійких яничарів вирізали поголовно, а Баязид потрапив у полон, де невдовзі помер (стверджують, що він прийняв отруту). А потім уся Мала Азія пережила криваво-вогняний погром. "Просуваючись від міста до міста, він (Тимур) до того спустошив покинуту країну, що тепер уже не чути було ані собачого гавкоту, ані півнячих співів, ані дитячого плачу. Як рибалка, витягаючи сітку з глибини на землю, захоплює нею все, що трапиться, так і він знелюднив усю Азію"³.

Смерть Баязида й жахливі спустошення підірвали османську державність. Чотири сини покійного султана розв'язали криваву боротьбу за престол, а анатолійські намісники перестали коритися центральній владі. 10 років Туреччина перебувала в безпорадному стані внутрішніх усобиць, а коли в 1413 р. на османівському престолі закріпився Мехмед I (1413 - 1421), турецьку державність до самих основ уразило народне повстання на чолі з шейхом Бедреддіном Сімаві.

Шейх Бедреддін був запальним прибічником аскетичного ісламу, ганив майнову нерівність і пророкував близький прихід махді - ісламського месії, котрий з'явиться, щоб установити на землі царство справедливості, яке шейх уявляв суспільством тотальної рівності (на базі спільності землі, худоби, житла, одягу, продуктів - щоправда, для жінок він робив виняток). Його погляди поєднували суннітську термінологію, шиїтські очікування месії та елементи маздакітського егалітаризму. Соціальну опору невдоволених становили туркменські племена, котрі нещодавно осіли в Анатолії й висловлювали невдоволення зверхнім ставленням до них з боку турків-османів, а династичним прапором повстанців став брат Мехмеда Муса, якого вони ладили на султанський престол.

Повстання відбулось у 1416 р., а Бедреддін з піднесенням назвався махді. Але піврічний кривавий морок завершився для "бунтівників" поразкою, а шейха-махді повісили за вироком суду духовенства.

Соціальний вибух залили потоками крові, причому жертвами розгнуданих карателів стали не лише повстанці, а й діячі культури, науки, багатії, яких хотіли розграбувати, тощо. Навіть найпопулярніший у тогочасній Туреччині поет-пантеїст Несімі (1369 - 1417) не уник переслідувань: його теж обвинувачували в ересі й із живого здерли шкіру.

Лише в 1420-х роках Туреччина відродилася як єдина держава, а султан Мурад II (1421 - 1451) поновив завоювання.

6. Відбудова Османської держави. Базою державного відродження Туреччини знову стала військова реформа, яка насамперед торкнулася корпусу гвардійців-яничарів. Раніше "нове військо" набирали з числа християнських рабів і військовополонених, але із занепадом османської держави після тимурівського погрому "традиційні" джерела формування "рабської гвардії" зникли, а без яничарів мови про централізацію в Туреччині не могло бути. Мурад II відродив "нове військо", яке стало реальною основою султанської влади. Проте формували добірні частини головорізів за неординарною системою девширме, тобто шляхом періодичних рекрутських наборів із молоді (8 - 20 років) християнських народів - підданих султанату. Рекрутів виривали з сімей, робили мусульманами й виховували в цілковитій ізоляції від навколишнього світу як фанатично відданих суннітському ісламу й особисто султанові вояків. Тих, хто не витримував підготовки, обертали на звичайних рабів, але решта (найздоровіші фізично, найжорстокіші, найчестолюбніші...) ставали елітою турецького війська з усіма відповідними привілеями. Поряд із гвардійською піхотою (яничарами) створили на тих самих засадах їхній кінний аналог - сіпахі.

Гвардійці перебували на повному державному утриманні, корилися тільки султанові, мали свій суд, жили в казармах і не одружувалися. Вони останніми вступали в бій, першими ділили ганіму, а в разі перемоги їм "для розваг" передавали на поталу найкращих полонянок. Це була грізна сила, чудово навчена й оснащена найновішою зброєю (вогнепальною). Саме спираючися на неї султан знову став султаном ("владою").

Свій шлях до влади Мурад II розчистив в османських традиціях: знищив рідного дядька-конкурента, а далі... Турки швидко повернули собі колишній вплив на Балканах, а в середині 1420-х років відновили контроль султана над усією Малою Азією. Непереможні яничари змели вогнем непокірних, бунтівливих намісників вирізали, а Мурад II довершив формування налагодженої військово-бюрократичної машини османської держави.

Яничарів виховували білі євнухи та дєрвіші суннітського ордену бекташи, за гаремом стежили чорні євнухи, а головний гаремний наглядач (ага) ще й керував вакфними землями (що становили близько 1/3 аграрного фонду країни) та видав придворним церемоніалом. Державою та армією (окрім яничарів) керував диван ("рада") на чолі з великим візирем, а конкретне виконання наказів забезпечувала безліч канцелярій, управлінь, департаментів та інших адміністративних одиниць. (В одному фінансовому відомстві передбачалося функціонування 25 відділів!) У кожній провінції (єялеті) цю систему дублювали провінційні бейлербеї (намісники) зі своїми діванами, яким підпорядковувалися керівники санджаків ("знамен" - повітів), а фундаментом турецької військово-бюрократичної системи залишався інститут тімарів. Проте серед державної верхівки абсолютну більшість становили євнухи (бо вони не могли створити конкуруючу династію), причому турки кастрували полонених у дитинстві, щоб гарантувати цілковиту імпотенцію - тоді євнухи не могли диктувати свою волю нудьгуючим наложницям.

Для зміцнення релігійно-політичного авторитету влади Мурад II спробував у 1422 р. захопити Константинополь, але й третя атака турків на “оплот східного християнства” провалилася. Візантію врятували міцні мур, героїзм городян (включаючи жінок і дітей, які теж билися на стінах) і відсутність у турків достатньої кількості облогової техніки.

Султан Мурад II був хитрим, розважливим і далекоглядним політиком, тому не став битися головою в мур, а зайнявся іншими сусідами, тим паче що католицька Європа зосередилася на війнах з гуситами, і їй було не до османів. Тільки коли турки захопили Фессалоніку та Епір, європейські володарі й папа римський знову стурбовано звернули погляд на Балкани.

В 1439 р. на прохання Візантії Флорентійський Собор проголосив воз'єднання православної й латинської церков у єдину греко-католицьку церкву на засадах унії (уніатська церква) і виголосив новий хрестовий похід проти османів. У 1442 р. угро-чеське військо на чолі зі славетним угорським полководцем Яношем Хуньяді перемогло турків у битві біля Возага, причому переможці захопили 5 тис. полонених. Але в 1444 р. мусульмани впевнено взяли реванш під Варною.

Напередодні битви угро-чеське військо поповнили загони поляків, а туркам допомогли флотом генуезці, які ворогували з Венецією за контроль над торговельними шляхами і мріяли використати союз з османами у своїх купецьких інтересах.

Турки зосередили в Болгарії вдвоє більше вояків, ніж християни, і битва завершилась катастрофічно для “хрестоносців”. Яноша Хуньяді врятував чудовий кінь, але військо, яким формально керував угорський король Владислав Ягеллон (1440 - 1444), було знищене, а король - загинув.

У 1448 р. Янош Хуньяді ще раз спробував зупинити османську експансію, та його військо турки розтропили в 3-денній битві на горезвісному для християн Косовому полі. Лише Албанія знову вдало відбила два турецьких походи (1449, 1450) та відстояла незалежність.

Міць Туреччини стала незаперечною, і природно, що наступною її жертвою був приречений Константинополь. Але Мурадові II (якому держава османів завдячує своїм відродженням) не судилося втілити давно плекану мрію в життя. У 1451 р. старезний султан помер, і новим турецьким володарем став його енергійний, високоосвічений та абсолютно безжалісний син Мехмед II (1451 - 1481), прозваний Фатіх (“Завойовник”), який спав і бачив себе підкорювачем Константинополя.

7. Падіння Константинополя. Створення Османської імперії. Останній уламок Римської імперії переживав тоді далеко не кращі часи своєї історії. Після жахливої епідемії чуми 1347 р. (від якої вимерла третина візантійців) так і не відтворилося населення країни. Кількість мешканців візантійської столиці скоротилася за два останні століття з 1_млн до 100 тис. городян, а фінансова скрута змусила константинопольських василевсів продати імператорські коштовності. Навіть під час коронації одяг імператора та його дружини замість справжніх прикрас оздоблювала скляна біжутерія. У 1369 р. василевс Йоанн V (1347 - 1376) уклав із Римом церковну унію, але православні піддані імператора категорично її не прийняли, а папи Риму так і не змогли організувати загальноєвропейський хрестовий похід проти османів на належному рівні. Угрів турки побили, а єдиновірну “ромею” Валахію (що звільнилася від турецького впливу після тимурівської навали) знесли внутрішні усобиці та одіозні господарі (“володарі”) <SF>Досить згадати, що в 1436 - 1446 рр. господарем Валахії був горезвісний маніяк-убивця Дракула (“Диявол”). Див.: Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. М., 1987. С.38.>. Що ж до поневолених османами балканських народів, то воля болгар, греків і сербів до опору була паралізована перманентними репресіями, масовим терором і “кривавою даниною” девширме, яка виснажувала завойовані етноси (бо в яничари й гареми брали цвіт нації - її найздоровішу молодь). До цього треба додати зловживання й сваволі мусульманських чиновників, шалені податки та жах перед непереможністю турецьких орд.

Лише 2 тис. католиків-добровольців, очолені славетним генуезьким авантюристом-кондотьєром Джустініані, прибули морем на допомогу братам-християнам проти османської навали. Практично в 1453 р. безсила Візантійська імперія залишилася сам на сам із турками.

Султан Мехмед II (1451 - 1481) був людиною, для якої не існувало понять “гуманність” і “неможливо”. На шляху до влади він знищив двох старших братів (і це в 11 років!). Під пильним наглядом армії репетиторів (на чолі з курдом Ахмедом Курані) царевич блискуче опанував філософію й літературу, знав шість мов (турецьку, грецьку, арабську, латинську, перську, іврит), та коли його батько Мурад помер, Мехмед наказав утопити свого брата-малюка Ахмеда, щоб позбутися будь-яких конкурентів. “Манери нового султана були шляхетними й стриманими, за винятком тих випадків, коли він багато випивав: він мав спадкову надмірну схильність до алкоголю”⁴. Утримуючи великий гарем, Мехмед II полюбував займатися сексом із хлопчиками⁵, а запальність, жорстокість, злопам'ятність та впертість штовхали султана до реалізації “ідеї фікс”, що гризла його з дитинства - стати володарем Константинополя.

Четверта й остання навала турків на Константинополь почалась у квітні 1453 р. Проти 7 тис. захисників султан виставив 100-тисячне військо, 80 бойових кораблів і найкращу в Європі артилерію, причому найбільша з гармат (автор - угорський майстер Урбан) мала калібр 12 долонь, а її кам'яні ядра важили 30 пудів (0,5 т). Місто було приречене, але мужній імператор Костянтин XII Палеолог відмовився здатися, і протягом 53 днів жменька захисників відбивала штурм за штурмом.

За свідченням очевидця, “від гуркоту стріляючих гармат і пищалей, від дзвонів і галасу людей, що билися, від ...блискавок, які спалахували від зброї, від плачу й голосіння городян, жінок і дітей здавалося, що небо й земля з'єдналися та захиталися. Не можна було чути одне одного: лемент, плач і голосіння людей злилися із шумом битви й дзвонами в єдиний звук, схожий на сильний грім. Від безлічі вогнів і стрілянини з гармат і пищалей густий дим укрит місто й військо; люди не могли бачити одне одного; багато хто задихнувся від порохового диму”⁶. Захисники спалили “грецьким вогнем” більшу частину ворожого флоту, зруйнували під час удалої вилазки жахливу “гармату Урбана”, висадили в повітря підземні ходи разом з османськими саперами, знищили десятки тисяч нападаючих, але Мехмед неблаганно кидав своїх вояків на штурм, і 29 травня 1453 р. (у вівторок) турки прорвалися у місто. Імператор Костянтин мужньо загинув у бою, тяжко пораненого Джустініані вивезли на кораблі, але він невдовзі помер від ран, а сам Константинополь турки піддали нищівному розгрому. Мехмед II заявив, що йому потрібне тільки місто, а всі його багатства він віддає своїм солдатам, і османи показали, на що вони здатні.

“Тих, хто молив про пощаду, турки грабували й брали в полон, а тих, хто чинив їм опір, убивали; у деяких місцях від безлічі трупів не було видно землі... Жодне місце не залишилося не обшуканим і не пограбованим”⁷. 60_ тис. городян продали в рабство, православні святині були пограбовані, культурні цінності - знищені або розтаскані, а Храм Св. Софії (центральный храм православного християнства) перетворили за наказом султана на грандіозну мусульманську мечеть Айя-Софія.

Падіння Константинополя викликало шок у Європі. Цю подію назвали “другою смертю Гомера й Платона”, французький композитор Гільом Дюфе написав на падіння Візантії жалібну похоронну пісню, а папа римський Ніколай V висловив бажання особисто очолити черговий хрестовий похід проти турків. Але далі співчуття справа не пішла.

Європа жила власними проблемами. Франція повільно відбудовувалася після Столітньої війни, Англія поринула в хаос воєн Червоної та Білої Троянд, німецький імператор Фрідріх III давно не мав реальної влади над своїми васалами, а старий арагонський король Альфонс, заклопотаний боротьбою за Південну Італію, не захотів розв'язувати нову масштабну війну.

Лише угорський король Ласло VI Габсбург (1444 - 1457) і його енергійний воєвода Янош Хуньяді наважилися в цих обставинах атакувати османів. У 1454 р. Хуньяді звільнив від мусульман Сербію, а в 1456 р. завдав поразки 100-тисячному турецькому війську біля Белграда, але в тому ж році славетний угорський воєвода помер від чуми, а на Угорщину напав поборник православ'я молдавський господар Штефан III Великий (1457 - 1504).

Скориставшись ситуацією, турки знову завоювали в 1459 р. Сербію (200 тис. сербів - 10 % населення - погнали в рабство, а вільні землі заселили мусульманськими колоністами). В 1460 р. Мехмед II захопив Боснію (останньому боснійському королю Стефану Томашевичу султан власноручно відрубав голову), а на 1463 р. османи силою зброї підкорили решту християнських князівств Морей, Пелопоннесу та Малої Азії.

Із серйозним опором зіткнулися турки в горах Албанії, де горді горяни, очолені непереможним полководцем Георгієм Кастріоті (Скандербегом), чверть століття (1443 - 1467) відбивали всі османські напади, але в 1467 р. гроза турків Скандербег помер, і на 1479 р. Албанія була завойована. Кастріоті мав в очах турків містичну силу. Здобувши албанську столицю Крою, вони розламали його склеп і, розірвавши труп полководця, наробили з його кісток амулети, вірячи, що вони вбережуть від смерті в бою.

У 1475 р. турецький десант з'явився в Криму, і кримський хан визнав себе султанським васалом. Того самого року в Месопотамії турки завдали нищівної поразки тюркському султанові держави Ак-Коюнлу Узун-Хасану. В 1479 р. османи окупували венеціанські володіння в Егейському морі, а в 1483 р. захопили Герцеговину.

Туреччина перетворилася на імперію, столицю якої перевели в Стамбул (колишній Константинополь - тур. Істанбул), а султан Мехмед II дістав титул “султана двох континентів, хана двох морів”. До османських рук потрапили ключі від монопольного контролю над торгівлею Сходу й Заходу.

Здобуті колосальні політичні й економічні можливості відкрили туркам шлях для динамічнішого розвитку власної науки й культури, але на “культурну Мекку” (якими раніше ставали Дамаск і Багдад) Стамбул так і не перетворився. Показовою є доля першого османського науковця-енциклопедиста Люфті Такаді (друга половина XV ст.), який займався теологією, астрономією, математикою, класифікацією наук, але за те, що вивчав й використовував праці візантійців (тобто “невірних” християн), був страчений. Лише наприкінці XV ст. астроном і математик Алі Кушчі зумів відкрити в Стамбулі першу турецьку математичну школу. Гордістю тогочасної турецької поезії визнаний Хамді Челебі (XV ст.) - автор шедевра світової літератури поеми “Лейлі та Меджнун”.

8. Османська імперія в епоху розквіту. Султани Туреччини стали всесильними володарями. Лише суннітське духовенство, яке очолював шейх-уль-іслам (турецько-суннітський патріарх), могло іноді перечити османському володареві. Невдоволення владним деспотизмом серед поневолених народів придушували нещадним терором, а життєвий рівень більшості турків (кількість їх в імперії тепер не перевищувала 20 % населення), здобутий пограбуванням “невірних”, був надзвичайно високим, і за це вони терпіли будь-який деспотизм. Етнічні турки майже перестали працювати, а весь османський етнос орієнтувався на війну як на головне джерело доходу.

Навіть серед християнських підданих імперії спокуса жити чужою працею дала свої сумні плоди: боснійці масово прийняли іслам (і стали босняками, перетворившись на жорстоких гнобителів своїх колишніх єдиновірців - сербів, болгар, албанців тощо). Десятки тисяч юнаків нетурецького походження ставали яничарами, але ще більше християн (болгар, сербів, греків, чорногорців, герцеговинців, валахів тощо) кидали свій дім і йшли в ряди башибузуків - воєвільнодобровольців, які служили виключно за воєнну здобич (бо жалування в турецькому війську отримували тільки мусульмани). Башибузуки являли собою “чорну кістку” османської армії, першими йшли в бій, першими гинули, годувалися на свій кошт, але в разі перемоги не було грабіжників і насильників, жажливіших від цих озброєних люмпенів. Що ж до “невірних”, які намагалися мирно працювати під турецьким ярмом, то з них влада стягувала астрономічні податки - рента-податок становила до 50 % урожаю. Турки розкошували за рахунок гноблених: “Стамбул був переповнений продовольством... М'ясо було дешевим і коштувало 2 акче за окка (1,3 кг), а під час посухи - 4 акче”⁸. Султани жили буквально в казковій розкоші. Проте нікому не побажаш належати до родини османських імператорів. Турецька імперія була хижацьким утворенням, тому й порядки “у верхах” тут більше нагадували звірячі закони кримінального табору, та того, що в законів Мехмед II, не знав, мабуть, і злочинний світ.

У 1478 р. султан-”Завойовник” видав “указ” (фірман): “Той з моїх синів, хто ступить на престол, має право вбити своїх братів, щоб був порядок на землі (!)”⁹. Вперше в історії за чинним законодавством ставкою в боротьбі за владу легально оголосили життя! Проте невтомний воєвода явно недооцінив своїх “діточок”: у 1481 р. за наказом його старшого сина (Баязида II) власний лікар султана отруїв Мехмеда II, після чого щасливий спадкоємець вирізав усіх братів і племінників.

Султан Баязид II (1481 - 1512) встиг побудувати за допомогою греків та генуезців могутній флот і почав війну з мамлюками за Сирію, та його сини теж вважали, що батько засидівся на троні. Не зважаючи на уряд, “діти” розв'язали криваву бійку за владу ще за життя Баязида II, і тут уперше своє вагомое слово сказали яничари: вони зажадали султаном Селіма, якого підтримував кримський хан. Покинута гвардією, а тому безсилий Баязид II погодився віддати владу цьому синові. Тепер уже Селім I (1512 - 1520) наказав вирізати всіх братів і племінників, а через рік - отруїти й батька.

Селім I виявив себе чудовим полководцем, невтомним адміністратором і хитрим політиком, але його людські якості кидають у холодний піт. Навіть серед роду нащадків Османа він виділявся своєю абсолютною жорстокістю і садизмом, за що дістав прізвисько Явуз (“Грізний, Жорстокий”) - і це на тлі таких попередників! Звичайно, такий володар не міг жити без війни, тим паче що його суннітські почуття глибоко вразило створення поруч із східними кордонами Туреччини могутньої шіїтської імперії Сефевідів.

Війну з сефевідським шахом Ісмаїлом (1502 - 1524) султан почав із грандіозної різанини шіїтів у межах самої Туреччини (вбили 40 - 45 тис. осіб). Ісмаїл відповів тим самим (проти суннітів); і лобове зіткнення двох наймогутніших ісламських держав стало неминучим.

23 серпня 1524 р. в долині Чалдіран (на схід від оз. Урмія) 120-тисячна османська армія натрапила на 120-тисячне сефевідське військо, та турки мали 300 гармат, вогню яких шахська кіннота не витримала. Поранений Ісмаїл утік, але розгром його армії був

цілковитим: 50 тис. вояків загинули, десятки тисяч турки захопили в полон та на очах грізного султана страшили після жаклихв тортур. Селім здобув сефевідську столицю Тебриз, захопив там шахську скарбницю й весь його гарем, що вважалося найбільшою ганьбою для кожного мусульманського володаря. Сефевідів урятували мамлюки, з якими османи воювали ще з часів Баязида II й проти яких Селім I кинув свою непереможну армію.

Шлях туркам спробували заступити 60 тис. мамлюків (на чолі з єгипетським султаном Ашрафом аль-Гурі, 1501 - 1516), але чудова мамлюцька кіннота не вистояла проти вогняних жерл найкращої турецької артилерії. 24 серпня 1516 р. в районі Алеппо (Халебу) єгипетське військо було знищене разом із султаном, а в 1517 р. впав Каїр. Останнього єгипетського султана й 800 родовитих мамлюцьких беїв османи повісили, 50 тис. каїрців вирізали, решта мамлюків пішла служити в турецьку армію, а їхні володіння (Єгипет, Сирія, Палестина, Ліван та Хіджаз зі святими містами ісламу - Меккою й Мединою) влилися до складу Османської імперії. Покидаючи Єгипет, Селім "вивіз із собою 1000 верблюдів, навантажених золотом та сріблом, і це не рахуючи здобичі, яку становили зброя, порцеляна, бронза, коні, мули й верблюди тощо, не кажучи вже про чудовий мармур"¹⁰.

Завоювання мамлюцької держави мало значний політико-релігійний резонанс. Мамлюцькі султани вважалися покровителями аббасидських халіфів - тепер халіфом назвався сам Селім I, а його контроль над Меккою й Мединою змінив цей статус. Османський султан дістав титули "халіфа всіх правовірних" і "служителя обох священних міст".

Останнім придбанням Селіма став Алжир, який спочатку (в 1516 р.) захопили турецькі пірати, а в 1518 р. їхній ватажок страхотливий Хайреддін Барбаросса визнав себе османським васалом (за що Селім I призначив його своїм бейлербеєм в Алжирі).

Колосальна територіальна експансія змусила султана приділити увагу розвитку прикладних наук, зокрема географії, і з його благословення славний турецький мореплавець Пірі Рейс спочатку створив повний морський атлас Середземномор'я, а в 1517 р. склав і подарував Селімові I карту світу.

За своє недовге царювання грізний Селім I удвоє збільшив територіальні володіння османів, на Близькому Сході в турків не залишилося небезпечних конкурентів. Османи знову зробили основним об'єктом своїх грабіжницько-завойовницьких операцій Європу, але в 1520 р. 43-річний султан раптово помер від нервової перевтоми ("згорів від власної люті"). На престол ступив його син Сулейман I Кануні ("Законодавець"), правління котрого стало вершиною могутності Османської імперії, за що в Європі його називали Сулейманом Пишним.

Сулейман Кануні "був твердого характеру, відважний, робучий, розумний і справедливий, раз даного слова все вірно додержував. Любив молитву (сам укладав побожні псалми), лови і війну... Росту був високого, рухи мав поважні, вираз обличчя дивно лагідний, а поведенню самостійний"¹¹.

Царювання Сулеймана I (1520 - 1566) являло собою логічне продовження нестримної військово-територіальної турецької експансії. Першою жертвою стала Угорщина - старий неспокійний ворог османів: у 1521 р. після завзятої баталії угрів вибили з Белграда. Наступний рік ознаменувався грандіозною десантною операцією, в якій взяв участь увесь турецький флот (300 кораблів). Мусульмани здобули острів Родос, яким володіли рицарі родоського ордену - релікт епохи хрестових походів. Останні "хрестоносці" билися несамовито, турки втратили 50 тис. убитими, але в грудні 1522 р. острів упав, а всіх місцевих рицарів страшили.

Війни потребували коштів, а ганима з Белграда й Родосу не могла окупити видатки, тому Сулейман знову посилив податковий тиск на своїх християнських підданих. Побири межували з грабунком, і в 1525 р. повстали вірмени Кілікії, але Сулейман пообіцяв амністію та зменшення податків тим, хто добровільно складе зброю, а решту "непримиренних бунтівників" через рік знищило урядове військо. Султанові терміново були потрібні переможна війна й воєнна здобич, і в 1526 р. 100-тисячне турецьке військо (300 гармат) удерлося в Угорщину.

Угорський король Лайош II мав лише 25 тис. вояків та 80 гармат, але мужньо й безглуздо контратакував ворога біля міста Мохач. Угорські вершники зім'яли башибузуків, але вогонь яничарських рушниць і гармат став для християн смертельним. Турки били впритул: угорська армія була поголовно винищена, а король - загинув. У тому самому році османи захопили й зруйнували угорську столицю Буду, а всю країну піддали тотальному погрому. Десятки тисяч угрів турки вирізали, а 200 тис. (10 % населення) обернули на рабів і вивели в Туреччину. Угорщина знелюдніла, а її наступний король Янош Заполянй визнав себе султанським васалом.

На угорський престол претендував також ерцгерцог австрійський Фердинанд Габсбург (брат імператора Іспанії та "Священної Римської імперії" Карла V), що спричинило нову війну 1529 - 1532 рр. Впевнений у своїх силах, Сулейман у 1529 р. взяв в облогу Відень, але, незважаючи на 6-разову кількісну перевагу, турки не змогли захопити австрійську столицю.

Битва за Відень, де атаки 120-тисячного османського війська (300 гармат) відбивали 20 тис. християн (70 гармат), тривала майже три тижні (вересень - жовтень 1529 р.), проте міцні мур, героїзм захисників і початок холодних осінніх дощів перешкодили туркам захопити місто. Втративши 40 тис. убитими, агресор відступив, полонивши при відході 10 тис. християн.

Католицький світ зупинив османську експансію, але про розгром імперії Сулеймана I не могло бути й мови, тим паче що в турків у Європі з'явився солідний союзник - Франція.

Затиснуте з усіх боків Габсбургами Французьке королівство змушене було в XVI ст. у нелегких війнах з арміями "світової імперії" Карла V відстоювати свою незалежність. А коли після розгромної поразки під Павією французький король Франциск I (1515 - 1547) потрапив у полон, він сам став ініціатором франко-турецького військово-політичного антигабсбурзького союзу. Гордий Сулейман Кануні відповів королю натхненним повчанням і обіцяною перемоги: "Султанський лист до Франциска I звіщав: "Не можна сказати, що поразки імператорів і взяття їх у полон були нечуваними подіями; тому не втрачай мужності й не занепадай духом. Наші славетні предки... ніколи не припиняли вести війни, щоб відбити ворога та придбати нові володіння. І ми їхніми слідами... І вдень, і вночі наш кінь осідланий, і ми оперезані мечем". Див.: Бахрушин С.В., Скажкін С.Д. Дипломатія в XVI в. // История дипломатии. М., 1959. Т. I. С.257-260, а коли Франциск I звільнився, союзники спочатку тасмно узгодили спільні воєнні операції проти Габсбургів, а в 1535 р. "на великий сором усьому християнському світові" був укладений перший франко-турецький договір, за яким Франція в обмін на торговельні пільги в Туреччині зобов'язувалася воювати з основними османськими ворогами в Європі - Австрією та Венецією.

Габсбурги не мали сил воювати на два фронти, тому, коли в 1532 - 1533 рр. Сулейман I чергового разу розорив Угорщину, Карл V запропонував османам вигідний для них мирний договір, який і підписали в Стамбулі 1533 р. Угорщина була розчленована на Північно-Західну, що офіційно відійшла до Австрії за умови сплати щорічної данини султанові, і Східну, де надалі правили турецькі васали. Наступні австро-турецькі війни (1540 - 1547, 1551 - 1562, 1566 - 1568) ситуацію не змінили.

На решті фронтів турецька експансія тривала ще успішніше. Османський флот на чолі з непереможним адміралом-піратом Хайреддіном Барбароссою окупував Тріполітанію, а у війні з Венецією (1535 - 1540) завдав венеціанцям кілька відчутних поразок та відібрав у "морської республіки" Далмацію та 20 середземноморських островів. Кілька успішних затяжних воєн провели турки з Сефевідами (1533 - 1538, 1547 - 1555), і за османами залишилися Месопотамія (з Багдадом і шийтськими святинями) та Вірменське нагір'я (яке турки з тих часів називають Східною Анатолією). Османський васалітет визнали Молдова й Валахія, в 1555 - 1557 рр. турецький експедиційний корпус захопив територію сучасного Судану, а в 1558 - 1559 рр. османи завоювали африканське узбережжя Червоного моря й відібрали в ефіопів Еритрею. Лише Мальту ризикнули захищати рицарі мальтійського ордену відстоючи, відбивши турецький напад 1565 р. з великими втратами для османів (20 тис. вояків).

Велика імперія османів розкинулася на трьох континентах, охопивши Анатолію, Балкани, Східне Середземномор'я, Ірак, більшу частину Аравії, майже всю Північну Африку (крім Марокко), й досягла апогею могутності.

Вона включала 21 еялет (провінцію) з 250 санджаків (повітів), налічувала 25 - 35 млн населення. Для порівняння: у Франції в той час було 16 млн мешканців, в Італії - 13 млн, в Іспанії - 8 млн. > та 6 млн км² території (тільки в Стамбулі в XVI ст. було до 0,5 млн мешканців). Податкові надходження імперії становили 550 млн акче на рік (не рахуючи воєнних здобич), а османське військо було найкращим у світі: 250 тис. кадрових вояків (із них 12 тис. - яничарів), 300 гармат і 400 бойових кораблів плюс десятки тисяч башибузуків (люмпенів-добровольців із "невірних"), турецьке ополчення (яя та мюселлем), а також армії султанських васалів - кримського хана й алжирських піратів.

В імперії творили видатні поети: Алі Ашик-паша (? - 1522) та Махмуд Абдуль-Баки (1527 - 1600) - останнього особливо цінував Сулейман Кануні, дарувавши йому титул "султана поетів". Класиком османської архітектури визнаний ісламізований грек Коджа Сінан (1490 - 1588) - автор 300 монументальних споруд, серед яких стамбульські мечеті Шахзаде і Сулейманіє, мавзолей Сулеймана I та Хайреддіна Барбаросси, мечеть Селіміє в Едірне. Бурхливо розвивалося під впливом італійських майстрів мистецтво турецької живописної мініатюри (Насух, перша половина XVI ст.; Осман, друга половина XVI ст.; Нігіяр, 1492 - 1572). На весь світ славилися пишно орнаментовані турецькі тканини (особливо з Бурси) та облицьовувальна кераміка з Ізніка (з підполив'яним розписом). І, звичайно, фантастично високою якістю вирізнялася холодна турецька зброя, вироблена майстрами Стамбула, Трабзона й Ерзурума. Зробила Туреччина достойний внесок і в розвиток світової музики, ставши батьківщиною такого специфічного жанру, як бойовий військовий марш (спочатку марші писали для оркестрів яничарського корпусу).

У 1567 р. в Стамбулі відкрилася перша в Туреччині друкарня.

9. Ослаблення й занепад турецької могутності. Тривале правління Сулеймана Пишного стало "золотим віком" Османської імперії, але воно ж стало її "лебединою піснею": з другої половини XVI ст. почався поступовий занепад Оттоманської Порти (як її називали в європейських дипломатичних документах). З одного боку, далися взнаки наслідки Великих географічних відкриттів. Прокладення в 1498 р. португальським піратом Васко да Гамою прямого морського шляху з Європи в Індію (навколо Африки) зламало монополію османських султанів на посередницьку торгівлю між Сходом і Заходом. Ще більшими виявилися наслідки відкриття Колумбом (1492) та пограбування конкістадорами Америки. По-перше, спираючися на значні фінансові ресурси, католицькі держави Заходу істотно підвищили свій бойовий потенціал (грошей вистачило й на переозброєння армії найновішою вогнепальною зброєю, і на наймання десятків тисяч професійних вояків - частково навіть із колишніх башибузуків). По-друге, наплив дешевого американського золота й срібла спричинив "революцію цін" (ціна на коштовні метали впала вчетверо), що реально зменшило фіксовані доходи яничарів та тімаріотів, а спроба виправити ситуацію збільшенням податків (особливо з немусульман) довела до "точки кипіння" невдоволення підданих й остаточно розвалила хвору османську економіку. До цього додалися вади зацентралізованої та бюрократизованої державності (хабарництво й злидства), морально-фізичний розклад політичної верхівки та поразки у війнах.

Наступником Сулеймана Кануні став його син султан Селім II (1566 - 1574), матір'ю якого була українка, дочка священика Анастасія Лісовська, відома під гаремним прізвиськом Роксолана. Потрапивши як воєнна здобич до гарему пишного Сулеймана, українська красуня швидко при звичайності до місцевих порядків і, виявивши надзвичайні підступність, хитрість, жорстокість, жіночий талант та унікальну пристосовуваність, спочатку причарувала султана своєю красою, а потім почала сама вершити політику. Її вплив на Сулеймана I був тотальним, а жертвою ставав кожен, хто опинявся на шляху цієї "залізної леді" українського гатунку. Через її інтриги десятки османських генералів і чиновників утратили голови, але особливо виявила себе Роксолана, коли народила сина - Селіма. Тепер усі свої сили вона кинула на те, щоб Селім став султаном, і під впливом її тонкої хитрості Сулейман наказав задушити свого дорослого й здібного первородного сина-спадкоємця Мустафу як "заколотника", хоч вини на принці, звичайно, не було. Джерела свідчать, що яничари плакали з горя на похованні Мустафи¹², але Селім став офіційним спадкоємцем, а в 1566 р. ступив на османський престол.

З правління Селіма II (1566 - 1574) починається тотальна криза колоніальної Османської імперії. До негативних для Туреччини наслідків "революції цін" і Великих географічних відкриттів додалися негаразди її традиційної державної структури, обтяжені людськими вадами самого Селіма II, який був хронічним алкоголіком (за що звався Софт - "П'яниця"). Оттоманська Порта охоплювала величезну територію і мала відповідно великий внутрішній ринок, але самі турки остаточно розучилися працювати, звично орієнтуючися лише на війну як на основне джерело прибутків. Проте здійснювати нові завоювання стало неможливим, бо сусіди зміцніли, а сил ледь вистачало, щоб тримати в покорі мільйони вже пригноблених народів. Продуктивна праця стала сприйматися як заняття ганебне, тому працювали в імперії лише "невірні". Але хижацький характер держави "з'їдав" сам себе. "Революція цін" підштовхувала владу до пошуку нових доходів, а втрата транзитної монополії та припинення вдалих масштабних воєн змусили підвищувати податки, що ініціювало народно-визвольні заворушення серед поневолених турками етносів.

За традиціями османів методом виходу з фінансово-економічної скрути Селім II обрав війну, і першою мішенню стала Росія, яка після завоювання Астраханського ханства активно розширяла свій вплив у районі Каспію та Причорномор'я й намагалася заручитися підтримкою Сефевідів для спільної боротьби з турками. В 1569 р. московський уряд подарував шахові Тахмаспу I 100 гармат (!) і 500 рушниць¹³, і в тому ж році спільна турецько-татарська армія спробувала захопити Астрахань, але невдало: війська російського князя Серебряного розбили 60-тисячний корпус мусульман ушент. Решту інтервентів добили донські й гребенські козаки, а на Чорному морі залишки цього війська потонули від шторму: із 60 тис. уціліло 700. А коли в 1571 р. кримський хан Девлет-Гірей удалим раптовим набігом спалив Москву, його армію при відступі знищили донські козаки в 1572 р., причому хан - загинув.

У 1570 р. османи відвоювали у венеціанців Кіпр (де влаштували жахливу різанину християн із десятками тисяч жертв). Відповіддю на новий акт турецької агресії стало створення масштабної антиосманської коаліції (Венеція, Австрія, Іспанія, Генуя, Савойя, Ватикан тощо) під назвою "Священна Ліга", а 7 жовтня 1571 р. її об'єднаний флот під проводом іспанського принца дона Хуана Австрійського (217 кораблів) атакував і знищив турецький флот Алі-паші (275 кораблів) у битві в затоці Лепанто (Греція).

Турки втратили 224 кораблі й 40 тис. матросів (із них 15 тис. - полоненими). До рук союзників потрапили 300 трофейних гармат, а їхні втрати становили 15 галер і 18 тис. убитих. Учасник цієї морської баталії іспанський письменник Сервантес писав: “Зруйнована була неправильна думка всього світу й усіх народів про непереможність турків на морі... осоромлена була оттоманська гордість”¹⁴. І хоча Кіпр залишився в османів, а в 1574 р. турки окупували Туніс (вибивши звідти іспанців), османська агресія в Європі захлинулася.

У 1574 р. Селім II Софт безславно “помер з надмірного пияцтва й уживання життя”¹⁵, і на османський престол ступив його безвольний і теж схильний до алкоголю син Мурад III (1566 - 1595). За його правління туркам ще раз пощастило побити Сефевідів у війні 1578 - 1590 рр. і за Стамбульським миром приєднати до Порти Закавказзя й Азербайджан. На рабських ринках продали 100 тис. полонених (грузини, вірмени, азербайджанці, перси, курди та ін.), але це був останній гучний успіх турецької зброї.

Господарство імперії зазнавало цілковитого розвалу, дефіцит бюджету становив 200 млн акче (!), почалося псування монети, а далі вибухнув справжній голодомор із десятками тисяч жертв, який знелюднив азійські провінції Оттоманської Порти. Загнаний у глухий кут, Мурад_III розпочав війну з Австрією (1592 - 1606) і невдовзі помер.

Війна з Габсбургами завершилась у 1606 р. внічию, але сефевідський Іран після масштабних реформ Аббаса I (1587 - 1629) взяв у турків вражаючий реванш. Перси відвоювали Азербайджан і Східні Грузію, Вірменію та Курдистан (1603 - 1612). У самій Туреччині почалися масові бунти голодних і знедолених.

Ще більше заплутав ситуацію вкрай релігійний султан Ахмед I (1603 - 1617), який із міркувань “гуманності” скасував звичай убивств братів нового султана при його вступі на престол. Тепер їх тримали в ізоляції в спеціальних клітках, куди не пускали навіть жінок. Але владу за тюркськими степовими традиціями успадковував найстаріший чоловік роду, тому надалі османський престол почали переважно посідати не сини, а по черзі брати колишнього султана, кожен з яких не мав відповідно ніякого досвіду не лише в державних, а й у звичайних життєвих справах. Перехоплення в султанів реальної влади візирами й яничарами стало звичайною справою.

Податки збільшилися в 10 - 15 разів, і в 1572 р. збунтувалася Молдова, в 1594 р. - Валахія, в 1596 й 1598 рр. - Болгарія. Протягом 1595 - 1610 рр. повстання спалахували в Анатолії, Південній Сербії, Чорногорії, Герцеговині, Морей, Далмації, Албанії, а в 1625 р. Османську імперію спустошила жахлива епідемія чуми.

Побачивши, що влада хитається, султани спробували знову спертися на голе насильство, збільшивши до 100 тис. головорізів свою гвардію (яничари, сіпахі), але це лише довело до повного спустошення державні фінанси, а грошове утримання вояків стало жалюгідно мізерним, тому для виживання вони почали займатися торгівлею або землеробством. Бойовий потенціал такого війська катастрофічно впав, а війни остаточно перестали бути переможними.

Прокляттям Туреччини стали криваві набіги українських козаків-запорожців, які звільняли християнських бранців і жорстоко грабували й знищували мусульман. На своїх човнах-чайках у 1606 р. запорожці здобули болгарську Варну, в 1614 р. зруйнували Сіноп і Трапезунд, у 1616 р. оволоділи кримською Кафою (де визволили до 40 тис. православних рабів), а в 1615 р. потопили турецьку флотилію в гирлі Дунаю (взявши в полон османського пашу) і вдерлися до Стамбула (!), розграбувавши й випаливши все столичне передмістя. “Не можна сказати, який тут був страх великий... 16 кораблів козацьких прийшло сими днями, дійшовши аж до Помпесової колонії на усті Босфору, знищили Карамусол, попалили й пограбили тутешні села, і такий з того був перестрах...”¹⁶

Османи вирішили покарати Річ Посполиту (на теренах якої офіційно розташовувалася Запорізька Січ) і в 1620 р. розбили польського гетьмана Жолкевського під Цецорою (Молдова), але в грандіозній битві під Хотиним (23 - 30 серпня 1621 р.) об'єднана 75-тисячна польсько-козацька армія (під проводом польського гетьмана Ходкевича й українського гетьмана Сагайдачного) завдала відчутної поразки 150 - 200-тисячному турецько-татарському війську, яким керував сам султан Осман II (1618 - 1622). Польсько-турецький мир 1621 р. закріпив існуючий статус-кво.

Що вже говорити про чиновників, котрі брали й давали хабарі направо й наліво. Тімарна система розвалилася, а корпус яничарів поповнювали тепер не юнаки через девширме, а діти яничарів. Традиційні порядки вичерпали в XVI ст. свій ресурс, але турки вперто не бажали з цим миритися і шукали виходу в межах шаблонів минулого: здирство, війна, грабунок, залякування, диктат, владний деспотизм, бюрократична централізація.

Ідеологами реформ, спрямованих у “щасливе минуле”, стали науковці Мустафа Кочібей та Кятіб Челебі (1609 - 1658) і великий візир Кьопрюлю Мехмед-паша (1656 - 1662). Метою реформ оголосили відновлення державної та податкової дисципліни, непорушне дотримання всіх законів, жорстоку боротьбу з некомпетентністю й корупцією та відновлення успішних воєн. Методом запровадження “нових старих законів” обрали терор.

У перші роки реформ відтяли голови 30 тисячам недбалих чиновників, військових, дипломатів і “занадто розумних” гаремних одалісок. Голови страчених везли до Стамбула й виставляли перед брамою султанського палацу. Для пожвавлення вітчизняного виробництва ввели “патріотичні” економічні закони: “Народ у нашій країні має утримуватися від використання дорогих товарів із країн, ворожих Османській імперії, й у такий спосіб не припускати впливу монети й товарів. Слід якомога більше користуватися виробами місцевого виробництва”¹⁷.

Спочатку це справді дало певні плоди. В 1639 р. Туреччина повернула собі Ірак (відвоювавши його в персів), а в 1676 р. 100-тисячне османське військо вдерлося в Україну. Результатом двох походів на Чигирин (1677 - 1678) став Бахчисарайський мир 1681 р., за яким туркам відійшла Правобережна Україна.

Динамічніше почали розвиватися в XVII ст. турецькі наука й культура, здобутками яких стали історико-географічні твори османського мандрівника Евлія Челебі (1611 - 1679), політизована сатирична лірика Вейсі (? - 1628) та Нефі (1572 - 1635), а з другої половини XVII ст. завдяки творчості композитора й виконавця Бухурі-заде Мустафи Ітрі-ефенді турки почали й музику вважати високим мистецтвом. Щоправда, сатира владі не сподобалася, тому поетів знову обмежили офіційним панегіричним славослов'ям, а тих, хто не погодився йти проти совісті й таланту (як-от Нефі), знищили без зайвого галасу.

Криваві стабілізаційні реформи Мехмеда Кьопрюлю та його наступників-візирів Фазіль-Ахмета Кьопрюлю (1661 - 1676) й Кара Мустафи (1676 - 1683), прилюдні страти корупціонерів і хапунів, наведення елементарного порядку в діловодстві дали змогу османам ще на 20 років реанімувати ефективність традиційних порядків, але наприкінці XVII ст. останні резерви турецької хижачкої державності східного типу вичерпалися.

В 1683 р. турки знову обложили Відень, проте здобути місто штурмом не змогли, а коли в тил османам ударили гусари польського короля Яна III Собеського, 170-тисячна султанська армія була розтрощена. Турки втратили 20 тис. убитими, 300 гармат і останню ініціативу, а в Європі відродилась антиосманська “Священна Ліга” (Австрія, Польща, Венеція, Мальта, Росія), яка завдала мусульманам кілька великих поразок підряд. У 1697 р. австрійська армія Євгена Савойського добила турків на р.Тиса: тут загинуло ще 30 тис. османів, причому був убитий великий візир, а султан Мустафа II (1695 - 1703) дивом уник полону. Оновлена Європа сама перейшла до експансії, й за Карловицьким миром 1699 р. Туреччина втратила Угорщину, Трансильванію, Славонію, Морею, Далмацію, Правобережну Україну, Поділля та ряд островів грецького архіпелагу.

На початок XVIII ст. Османська імперія розгубила залишки колишньої могутності й почала невідворотно перетворюватися на другорядну державу, що перестала відігравати активну роль у міжнародних справах. Лише крайня мілітаризація й суннітський фанатизм дали туркам змогу зберегти свою державну незалежність, але про перевагу над Європою довелося забути. Туреччина прощалась із середньовіччям в умовах воєнних поразок, загострення міжетнічних та міжрелігійних суперечностей, занепаду економіки й політичної чехарди навколо султанського престолу. Східний деспотизм вичерпав свій ресурс, але для впровадження нових порядків туркам треба було пожертвувати своїм панівним статусом етносу-хижака, який не працює, а живе пограбуванням “невірних”, і почати працювати самим - до таких “жертв” османи ще “не дозріли”. Турки вперто продовжували правити старими методами (терор, збільшення податків, війна, дріб'язкова регламентація, бюрократичний контроль, фальсифікація монети), але у XVIII ст. ККД цих “заходів” з нульового перетворився на від'ємний, і замість вступу до Нового часу Османія впала в колапс постсередньовіччя, агонія якого тривала до XX ст.

План лекційного заняття № 6.

Тема: Середньовічна Індія.

Мета: Визначити головні риси історико-культурного розвитку держав Індійського субконтиненту в середньовіччі. Проаналізувати політичні та соціально-економічні процеси на території Індостану в середні віки. Розкрити розвиток індійської культури доби середньовіччя.

Методи: порівняльний метод, метод історичної систематизації та типології. Принципи історизму та об'єктивності, комплексний підхід.

Дидактичні засоби навчання: Посібник «Історія країн Азії та Африки в середні віки». Хрестоматія. Підручники. Історичні карти та схеми, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали.

Література

1. Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. М., 1977.
2. Алаев Л.Б. Южная Индия: Социально-экономическая история XIV-XVIII вв. М., 1964.
3. Ашрафьян К.З. Делийский султанат. – М., 1960.
4. Ашрафьян К.З. Средневековый город Индии XIII - середины XVIII века: Проблемы экономической и социальной истории. М., 1983.
5. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм в XVI – XVIII вв.: В 3 т. – М., 1988 – 1992. – Т.1 – 3.
6. Бэшэм А.А. Чудо, которым была Индия. – М., 1977.
7. Васильев Л.С. История Востока. – М. 1994. – Т. 1.
8. Иванова Л.В. Индуизм. - М., 2003.
9. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. – М., 1987.
10. История Индии в средние века. – М., 1968.
11. Медведев Е.М. Очерки истории Индии до XIII века. М., 1990.
12. Мюллер А. История ислама: В 2 томах. - М., 2006. – Т.1-2.
13. Неру Дж. Открытие Индии. М., 1955.
14. Рубель В.А. История средневекного Востока. – К., 2002.
15. Сафронма А.Л. История Шри Ланки в древности и средние века. М., 1987.
16. Синха Н., Банерджи А.Ч. История Индии. – М., 1954.

Структура лекційного заняття

1. Організаційна частина заняття – привітання, перевірка присутності студентів.
2. Повідомлення теми, мети та основних завдань заняття – досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:
 - визначити рівень наукової розробки теми;
 - розкрити предмет та об'єкт теми;
 - проаналізувати джерела та історіографію;
 - охарактеризувати періодизацію;
 - встановити причинно-наслідкові зв'язки.
28. Актуалізація опорних знань студентів і контроль актуального рівня знань – характеристика політичного, економічного та культурного розвитку індійської цивілізації у давнину, визначення історичних джерел.
29. Мотивація навчальної діяльності студента – вивчення даної теми сприяє розумінню еволюції людського суспільства за добу середньовіччя.
30. Структурні елементи заняття, які забезпечують досягнення дидактичної і виховної мети. Їх зміст і послідовність – вступна частина, ключові слова, історіографія, основний зміст теми, висновки.
ВСТУП
 1. Особливості розвитку індійської цивілізації.
 2. Індія у ранньому середньовіччі.
 3. Делійський султанат та сучасні йому держави інших регіонів Індостану (Бахмані, Гуджарат, Віджаянагар).
 4. Імперія Великих Моголів.**ВИСНОВКИ**
 31. Підведення підсумків заняття – узагальнюючий підсумок за темою, загальні висновки.
 32. Домашнє завдання – тема семінарських занять № 5 (конспект доповідей, виконання індивідуальних завдань):

Конспект лекційного змісту.

Особливості розвитку індійської цивілізації. Варново-кастова система («джаджмані»). Розвиток економіки, суспільні відносини. Індійська община. Форми землеволодіння. Індуїзм та буддизм.

Півострів Індостан у ранньому середньовіччі. Значення міжнародної торгівлі (Середземномор'є, Китай). Розпад Кушанської імперії. Імперія Гуптів. Самудрагупта (335 - 380). Держава Харши. Держави Півдня Індостану (Чалук'ї, Паллави, Чоли). «Індуїстська революція». Кумарілла Бхата. Політичне становище Індії у VIII-X ст. Держави Гурджара-Пратіхарів, Раштракутів та Палів.

Індійські держави і мусульманський світ. Походи Газневідів та Гуридів в Північну Індію. Делійський султанат (1206 - 1526). Політика династії Гулямів (1206 - 1290). Шамс ад-дін Ілтутмуш (1211 - 1236). Система управління, оподаткування та земельна власність. Формування мови урду. Боротьба з монголо-татарською навалою та Джалал ад-діном. Династія Хілджи (1290 - 1320). Об'єднання Індостану під владою Ала ад-діна Мухаммада (1296 - 1316). Династія Туглакідів (1320 - 1413). Династія Саїдів (1414 - 1451). Династія Лоді (1451 - 1526). Держави півдня Індостану.

Завоювання Бабура та заснування імперії Великих Моголів. Реформи Акбара. Контакти Індії з європейцями. Початок розпаду держави Великих Моголів.

1. Особливості розвитку індійської цивілізації.

Географічно цивілізаційний ареал середньовічної Індії значно ширший від кордонів сучасної Республіки Індія. Він охоплює також терени нинішніх Пакистану, Непалу, Бутану, Бангладеш і частково Афганістану, утворюючи обширний Індійський субконтинент, єдність якого в середні віки визначали спільні особливості культурно-господарського життя й менталітету населення.

Щодо регіональних особливостей Індія може бути поділена на **три основні краї**, географічні відмінності яких суттєво відбилися на історії їхніх мешканців.

1. **Долина річки Інд (північний захід)**, де клімат сухіший і спекотливіший від інших районів, що робило неможливим регулярне рільництво без зрошувальної іригації.

2. **Долина річки Ганг (північний схід)** - район вологішої жары з частими повеннями в сезон дощів, болотистою дельтою та буйною тропічною рослинністю (джунглями).

3. **Південний півострів Індостан, або Декан (Дакшина - "південь")**, переважну частину якого займає найбільше у світі однойменне плоскогір'я з надзвичайно складним рельєфом, жарким і дуже вологим кліматом (але за збереження відчутної потрійної сезонності).

В середні віки жакливе перманентне людське перенаселення тисло на природу, проте до екологічних катастроф китайського масштабу справа ніколи не доходила. **Славилися Індія багатством своїх надр**, особливо запасами **залізних руд, слюди й коштовних каменів** (алмази, смарагди, рубіни тощо). Відомі були також природні індійські лаки й перли.

Середньовічна Індія - це субконтинент, на якому жили народи найрізноманітніших культурних, мовних, релігійних та антропологічних типів. Поняття "індійці" охоплювало кілька сотень етносів, безліч мов та діалектів.

На півночі й у центрі Індостану більшість населення користувалася в середні віки **мовами індоарійської групи**, в **центральної Індії** були поширені **австроазійські говірки мунда**, **на півдні** панували мови **дравідійської сім'ї**, а на північно-східних окраїнах мешкали гірські народи, що спілкувалися **мовами сіно-тибетської сім'ї**. Мовами науки, державного управління та культури були **санскрит** (в індуїстських та буддійських державах) або **перська чи арабська** (в державах ісламу).

Поняття "індієць" - категорія не етнічна, а суперетнічна, а отже, за масштабом дорівнює термінам "європеєць", "індіанець" або "африканець".

Первинним осередком соціальної організації середньовічних індійців була велика патріархальна родина.

В разі смерті дружини індус мав можливість одружитися ще раз, але якщо помирав чоловік, то в жінки залишався небагатий вибір: або **саті** (самоспалення разом з тілом померлого), або доля вдови. В історії Віджаянагара (південноіндійське індуїстське царство) зафіксовані випадки, коли з **махараджею** (точніше, з тілом "великого царя") **на багаття йшли до трьох тисяч його дружин і наложниць**.

Населення Індії протягом середньовіччя повільно, але постійно зростало (з **25 млн на початку нашої ери до 50 млн на схилі середніх віків**).

Основою соціальної структури середньовічної Індії була **варново-кастова система**. Поділ суспільства на **чотири варни ("колір") - брахманів (жерців), кшатрійів (вояків), вайш'їв (ремісників, землеробів, торговців) і шудр (залежних)** зберігся ще з давнини, але з початком нашої ери перетворився просто на одну з форм класифікації різноманітних каст (**джаті - "народження, походження"**).

З точки зору індуїзму всі касты об'єднує те, що **члени кожної джаті мають спільну карму**. Кастою була група людей, яка претендувала на **певний тип праці або спеціальної діяльності** як на своє "кастове" заняття й чітко усвідомлювала свою відмінність, навіть протилежність щодо інших каст. Джаті мала певний ступінь ритуальної **"чистоти" або "нечистоти"** (залежно від кастової професійної орієнтації), а належність до певної касты визначалася походженням.

Жорстка ієрархічність варново-кастової системи зумовила слабкість державно-політичної адміністрації середньовічної Індії, особливо низової централізованої бюрократії, потреби в якій не було, бо соціальні низи жили за законами саморегульованих кастових принципів та общинних норм. Усе це породило аморфність і надзвичайну нестабільність будь-яких держав в Індії (аж поки свою жорстку державну систему не насадили в Південній Азії мусульмани). Проте ця ж система забезпечувала стійкість суспільства в умовах будь-яких політичних катаклізмів на відміну від ісламського світу або держав китайсько-конфуціанського типу, де криза держави неминуче спричинювала тимчасовий цілковитий розвал суспільства.

Варново-кастова система породила й унікальні особливості соціально-економічного устрою середньовічної Індії, в межах якого співіснували два автономних, майже не пов'язаних між собою уклади - сільський та міський.

Ядром сільського укладу залишалась автономна община, організована на принципах самоврядування, де домінували повноправні землероби-общинники, що володіли общинними наділами й мали спадкове право на них. До общини входили представники різних каст, кожна з яких займалася певною виробничою діяльністю згідно з “джаджмані” (“системою каст”). Всі питання внутрішнього управління, включаючи судові, вирішувала сама община, яка мала своїх кастових спадкових суддів, жерців, науковців, землеробів, ремісників, артистів, навіть сміттярів та куртизанок, отже, функціонувала на засадах абсолютно натурального господарства. Такий соціальний мікроорганізм був надзвичайно міцним, не потребував ніякої держави, але породжував крайню кустарність, недосконалість, рутинність сільськогосподарської праці, бо все - від календарних підрахунків і нових конструкцій плуга до агрономічних хитрощів і організації розваг - самоізолювана та самодостатня община вигадувала переважно сама. Це ускладнювало обмін ідеями й гальмувало розвиток суспільства в загальноіндійських масштабах, а також спричинило майже цілковиту відсутність у середньовічній Індії будь-якої внутрішньої торгівлі між селом і містом.

Міста існували лише за рахунок податків, які стягувала з села центральна влада. Кошти йшли на утримання двору, чиновників та армії, тому серед міських ремесел процвітало виробництво зброї, коштовних тканин, ювелірних виробів та інших “дів”, що сприяло значному поширенню зовнішньої торгівлі, яка, на відміну від внутрішньої, буяла, а це, у свою чергу, створило у світі легенду про “казково багату країну Індію”. Значну частину грошей та ювелірних виробів індійські правителі та їхнє оточення просто складали в скарбниці, що органічно поєднувалося з марнотратством і бездумним розбазарюванням коштів.

Панівною ланкою економіки середньовічної Індії було сільське господарство, насамперед орне землеробство. Стародавні індійці першими на планеті навчилися розводити рис, бавовник, цукрову тростину та свійську птицю, а середньовічні індійці культивували також пшеницю, ячмінь, просо, безліч бобових та олійних культур, сочевицю, бетель, часник, цибулю, гарбузи та огірки. Серед фруктів до відомих давнім індійцям манго, апельсинів, винограду й бананів додалися персики й груші; з технічних культур поширеними залишилися коноплі, арахіс і джут; а південь, де отримували тепер 2 - 3 врожаї на рік, славився ще й першокласними спеціями (перець, кориця, гвоздика тощо).

Мусульмани принесли в Індію головні убори (чоловічі тюрбани), туфлі та черевики (переважно для чоловіків), а також шитий одяг.

Менталітет середньовічних індійців вирізнявся фаталізмом, кастово-общинною корпоративністю, доведеною до цілковитого нехтування власної особистості (навіть на своїх výroбах індійські майстри майже ніколи не ставили власне ім'я, що робить проблемою проблем питання авторства більшості середньовічних індійських шедеврів), надзвичайною релігійністю, звичкою ніколи не клясти долю та бажати лише того, що тобі належне за кастою (звідси звичка задовольнятися мінімумом). Варново-кастова система забезпечувала соціальний комфорт і стабільність в умовах різкої диференціації доходів, яку б не витримало жодне інше азіатське середньовічне суспільство.

2. Індія у ранньому середньовіччі.

Індія успадкувала від давнини розвинуту економіку. Імпорт (європейські вина, єгипетський папірус, арабський ладан, китайський шовк, олії, кольорові метали, мед, сезам тощо) країна з лишком покривала експортом (цінна деревина, прянощі, коштовне каміння, перли, бавовняні тканини, парфуми, шафран, барвник марена й дивовижні тварини).

На рубежі II - III ст. н.е. значні території Північно-Західної Індії входили до могутньої Кушанської імперії зі столицею в Пурушаपुरі (суч. Пешавар), розквіт якої припав на правління Канішки та Хувішки (II ст. н.е.).

Кушанська держава становила результат своєрідного симбіозу степової військової доблесті самих кушан (кит. да-юечжи), а також культурно-цивілізаційних досягнень елліністичного світу, Ірану та Індії. В імперії панувала цілковита віротерпимість. Обов'язковим для всіх підданих було лише обожнювання царя.

Але за правління п'ятого після Канішки кушанського володаря Васудеви (II - III ст.) розпочалась індизація імперської верхівки. Васудева прийняв шиваїзм (різновид брахманізму), а цивілізаційним наслідком цих процесів став розвал централізованої системи державних інститутів. Наприкінці III ст.

володіння кушан скоротилися до невеликої території навколо їхньої столиці (область Гандхара), а в другій половині IV ст. й вони були захоплені Сасанідами.

Падіння Кушанської імперії залишило Північну Індію в стані політичного хаосу.

Буддизм ще залишався впливовою ідеологічною силою в регіоні, а доктрина буддиської державності, детально розроблена ще за часів славетного Ашоки (III ст. до н.е., династія Маур'їв), зберігала можливість відновлення на її основі північноіндійської імперської цілісності. У Магадхі династія Гуптів почала об'єднавчу зовнішню політику.

Засновником династії став один із дрібних царків на ім'я Гупта, який уже в III ст. наважився назватися махараджею ("великим царем"). Посилення Гуптів припало на правління онука засновника династії - Чандрагупти I, дата коронації котрого (320 р.) стала початком "ери Гуптів", з якої вівся відлік у багатьох традиційних індійських системах літочислення. Він став незаперечним гегемоном Ганзької рівнини.

За правління Самудрагупти (335 - 380) офіційною релігією в його державі був буддизм, але він уже втратив свою колишню ідеологічну агресивність стосовно Вед та варнової системи. Це сприяло ідеологічному симбіозу.

Махараджа проявив себе талановитим і дуже агресивним війовником: про нього писали, що він провів 100 битв, а тіло його вкрите шрами. Вся долина Гангу й невеликі племенні республіки Західної Індії ввійшли до складу імперії; Непал, "лісові царства" Оріссі та частина деканських владик визнали свою залежність і почали сплачувати данину, а держави Пенджабу, Гуджарату та Індської долини відверто шапкували перед грізним імператором. Держава Гуптів перетворилася на одну з найбільших імперій раннього середньовіччя на Сході.

У правління Чандрагупти II (380 - 425) Вікрамадітья ("Сонце могутності") держава досягла апогею могутності. Підкорився Пенджаб, Мальва й Гуджарат. Гупти здобули вихід до Аравійського моря, де індійські купці вже навчилися використовувати мусони для трансокеанічного (а не каботажного) плавання. Установлення прямих зв'язків із країнами Близького Сходу дало додатковий поштовх розвиткові торгівлі, ремесел, культури й науки. Індійські математики застосовували оригінальну систему лічби з використанням нуля (пізніше вона через арабів потрапила до Європи, де її помилково прозвали арабською), а про рівень тогочасної хімії свідчить семиметрова залізна колона в Делі, яка зовсім не іржавіє у вологому індійському кліматі, бо зроблена з чистого (!) заліза, яке сучасні науковці отримують грамами й лише в лабораторних умовах. Розквітла гуптська література, яку прославили збірка "Панчатантра" (III - IV ст.) і лірико-епічні драми з елементами трагедії Калідаси (IV - V ст.), а також знаменитий трактат богині кохання Ками - "Кама-сутра", теж створений у гуптські часи (автор Ватс'яна жив приблизно в V ст.).

Зразком архітектури стали печерні храми Аджанті. Їх вирізано в скелях у вигляді каскаду барельєфів і скульптур, що утворюють колони, фасади, переходи, олтарі тощо.

Буддизм залишався впливовою силою, але за Чандрагупти II втратив ореол основи державної ідеології. Ортодоксальний буддизм (тхеравада або хінаяна), орієнтований на цілковите дотримання канонів "Тіпітаки", вчив, що лише нагромадження релігійних заслуг, можливе виключно в буддиській общині, дає послухникові право досягти нірвани.

Невдоволені тхеравада створили другий напрям буддизму - махаяну, що базується на ідеалі бодхісатви (аскета-мудреця, який веде людей до порятунку). Але в Індії "реформатори" програли й були вигнані.

Криза буддизму примусила Чандрагупту II прийняти вішнуїзм (течія в брахманізмі. Шукаючи виходу з ідеологічної кризи, імператор Кумарагупта (415 - 455) прийняв шиваїзм.

В першій половині V ст. ефталіти(самоназва хуа) підкорили Середню Азію, завоювали Гандхару, розбили Сасанідів, а в 457 - 460 рр. здійснили перший похід на Гуптів. Імовірно, ефталіти були горянами Паміру та Гіндукушу. Можливо, вони відіграли роль в етногенезі раджпутів.

Ефталітський правитель Торамана (490 - 515), дозавоювавши Індську долину, вдерся в Центральну Індію. Лише крайнім напруженням сил після 30 років воєн гуптський цар Нарасімхагупта розбив армію ефталітського царя Міхіракулі, але імперія Гуптів розпалася остаточно.

Новим об'єднавцем Північної Індії став Харша (Харшавардхана, 616 - 646/647), володар Пушпабхуті (біля сучасн. Делі).

Родина Харші сповідувала шиваїзм, але неможливість побудови стабільних державних інститутів на основі даної ідеології виявилась уже досить яскраво, й Харшавардхана знову звернувся до буддизму, відновивши його привілейований статус у державі. Економіка країни працювала стабільно, тому податки в державі Пушпабхуті становили 1/6 врожаю (що не обтяжливо для індійців), а широкі міжнародні зв'язки (саме в цей час Індію відвідав відомий китайський прочанин Сюань-цзан) поповняли державну скарбницю митними зборами. Колосальний бюджет дав Харші змогу створити величезну армію, яка завоювала за шість років більшу частину Північної Індії, Бенгалію, Оріссу та Мальву. Гуджарат і Ассам стали залежними союзниками Харші, й лише експансія на південь зупинили в битві на р. Нарбада (620) Пулакешин II Чалук'я, який оголосив себе махараджею, але держава Харші витримала й не розвалилася. Шедеврами тогочасної прози є роман-ода "Харшачаріта" ("Діяння Харші") придворного панегіриста Бани (VII ст.) і "Пригоди десяти принців" Дандіна, в яких продовжували жити панчатантрівські традиції "облямованої повісті". Чудовим любовним і громадянським ліриком був поет Бхартріхара (VII ст.). В VII ст. жив і творив засновник жанру політичної драматургії Вішакхадатта, який уперше в індійській

літературі відмовився від любовної фабули, побудувавши свою п'єсу **“Перстень Ракшаси”** виключно на політичних інтригах. Світовим центром науки й одночасно архітектурним шедевром став **буддійський університет у Наланді** (біля суч. Патни), заснований ще за стародавніх часів.

Після смерті Харшавардхани (646/647) його держава розпалася. Найближче оточення махараджі продовжувало вірити в ортодоксальних богів, тому **після смерті Харші круто змінило ідеологічну спрямованість держави, повернувшись до шиваїзму.**

Після смерті Харші з собою покінчили всі його міністри, друзі, слуги та гарем, що стало каталізатором цілковитого краху імперії одразу після кремації великого войовника, бо країна одномоментно залишилася без будь-якої державної верхівки.

Народи Південної Індії переживали в ранньому середньовіччі досить відокремлений від воєнно-політичних та релігійно-культурних катаклізмів Півночі цивілізаційний розвиток. Буддизм тут ніколи особливо не поширювався, а на крайньому півдні Індостану про нього взагалі не чули. **На Декані варново-кастова система була м'якшою від Індо-Ганзького регіону.** Навіть жінкам тут дозволялося їсти м'ясо, а на крайньому півдні Індостану іноді траплялися звичаї, коли жінки тримали чоловічі гареми. Соціально-економічний устрій регіону не відрізнявся кардинально від Північної Індії, але в господарстві ширше було представлено рибальство, а зовнішня торгівля здійснювалася шляхом мореплавства (Індостан із трьох боків оточений водою).

На світанку середньовіччя відносною стабільністю на Декані вирізнялася **держава Сатаваханів**, які протегували буддизму. **Розвал наприкінці II ст. н.е. держави Сатаваханів** породив запеклу боротьбу за гегемонію в центрі Деканського плато між десятками дрібних князівств. Південні походи Самудрагупти ускладнили політичну ситуацію на Декані.

На початку VII ст., **після перемоги над Харшавардханою 620 р.,** гегемоністські претензії на Декані заявила **держава Чалук'їв** (столиця Ватапі), Однак удару Чалук'ям завдали в **642 р. Паллави.** Переможець Харшавардхани, самопроголошений махараджа **Пулакешин II Чалук'я загинув при облозі столиці.** Паллави **зосередили увагу на розвитку зовнішньої торгівлі** (особливо з країнами Південно-Східної Азії) й створенні монументальних споруд. **З їхнім правлінням пов'язане оформлення південного стилю індійської традиційної культової архітектури,** якій притаманне створення ступінчастих пірамід з багатогранним куполом. Шедеврами цього стилю вважаються **центральный храм паллавської столиці Кайласанатха (VIII ст.) та палацово-фортечний ансамбль їхнього порту Махабаліпурама.**

Новими володарями регіону стали **Раштракути (столиця Махараштра), які панували на Декані майже два століття (VIII - IX ст.)** і залишили після себе унікальний скельовий храм Кайласа в Еллорі (суч. Аурангабад). Свою політичну експансію Раштракути спрямували на північ, чим скористалися **Чоли,** які здобули владу над усім південним Індостаном (суч. штат Тамілнад).

Розквіт імперії припав на правління Раджараджі I (985 - 1015) та Раджендри I (1015 - 1044). Тоді Чоли контролювали **індійські землі на південь від річок Крішна та Годаварі,** а в одному з грандіозних походів **досягли Гангу,** але не втримали завойовані території на далекій півночі. Зате, спираючися на колосальний флот, Чоли **підкорили Шрі-Ланку, Мальдіви, Індонезію (державу Шривіджайя). Торговельний флот Чолів став неподільним господарем східної частини Індійського океану й успішно конкурував з арабами на заході.** Бурхливо **розвивалися дравідомовна література** й особливо перекладацька діяльність. На рубежі X - XI ст. Нанная Бхатт переклав мовою телугу **“Махабхарату”,** а Камбан переказав тамільською **“Рамаяну”.**

Але **наприкінці XII ст. імперія Чолів розпалася і політична боротьба у регіоні відновилося.** Нового гегемона Декан так і не дочекався, аж доки туди на рубежі XIII - XIV ст. не прийшли мусульмани.

«Індуїстська революція» та її наслідки. Крах імперії Харші зробив багату, але політично роздроблену Індо-Ганзьку долину об'єктом зовнішньої агресії. **Низову частину Індської долини (Сінд) у 712 р. захопили арабо-ісламські загарбники.** Мусульман зупинили лише войовничі раджпути. Цих індуїстських фанатиків підняв на боротьбу з ісламом Нагабхата I з роду гуджаратських Пратіхарів (Гурджара-Пратіхарів). **Почалась “індуїстська революція”, ідейним натхненником якої став брахман Кумарілла Бхата (VII - VIII ст.).** Він заявив, що проповіді буддистів про нірвану й ілюзорність світу є неправдою, спрямованою на обдурення та обдирання народу. Кумарілла закликав **повернутися до старих принципів життя.**

Індія, батьківщина буддизму, втратила його остаточно. Уцілілі буддисти втекли з Індії й сприяли активнішій буддизації Тибету, Шрі-Ланки, Індокитаю, Китаю, Кореї, Японії.

Послідовники Кумарілли - **Гаудапада (780 - ?) і Шанкара (788 - 820)** реформували брахманізму та провели остаточну кодифікацію індуїзму.

Слово “хінду” придумали мусульмани для визначення всього неісламського в Індії. Європейці перекрутили його **(“індуїзм” - термін, що позначає все неісламське й нехристиянське в Індії).** Самі індійці назви своїй релігії не дали, слушно вважаючи, що й так усім зрозуміло, про що йдеться, коли говорять про **“шруті”** (“почуте” - тобто “знання”).

В центрі індуїстської онтології опинився **Брахма - творець усього живого,** який після такої важкої, масштабної роботи кожного разу стомлюється й засинає. Поки Брахма спить - світ погіршується і врешті-решт гине у вогні. Від катастрофи Брахма прокидається, знову творить світ, знову засинає, і цикл поновлюється. Сам світ індуїсти уявляли полігоном боротьби двох непримиренних стихій: руху й

нерухомості, динаміки й статичності, уособленням яких виступають божества: стабілізатор **Вішну** та руйнівник **Шива**. Згодом індуїзм розпався на **три основні течії**: *вішнуїзм, шиваїзм і рух смартів* (які однаково шанували всіх індуїстських богів).

Велику роль в індуїзмі став відігравати культ легендарних “мудреців” (ріші) - “творців” Вед (Атрі, Ангираса, Бхарадваджі, Агасті, Васіштхи, Вішвамітри, Каш'япи), а також міфічних “авторів” “Махабхарати” (Крішнав'яса) і “Рамаяни” (Вальмікі). Логічним продовженням такого вшанування було визнання “Махабхарати” п'ятою Ведою індуїзму й культ аскетів (садху).

Індуїзм перетворився на полісектну єдність, включивши пізніше в пантеон богів навіть Будду. Індійці здобули право беззаборонно обирати ідеологію.

Озброєні модернізованим індуїзмом войовничі раджути розгорнули масовані бойові дії щодо підкорення Індо-Ганзької рівнини, а основними конкурентами **Гурджара-Пратіхарів** стали деканські **Раштракути** й бенгальські **Пали**. Але вже в X ст. всі три держави розпалися. **До XIII ст. в Північній Індії не склалося жодної впливової політичної сили, яка б могла об'єднати Індо-Ганзьку долину**. Індуїзм становив перешкоду для будь-яких державницьких процесів імперської централізації, але не завадив бурхливому розвитку торгівлі, стабільному функціонуванню сільського господарства та розквітові культури.

У військовому й політичному відношеннях Індія була знесилена, але залишилася казково багатою економічно. З XI ст. грабіжницькі набіги ісламських володарів на незахищені дрібні князівства Індо-Ганзької рівнини стали постійними, а з XIII ст. почалося поступове, але необоротне завоювання арабомусульманами Індостану.

3. Делійський султанат та сучасні йому держави інших регіонів Індостану (Бахмані, Гуджарат, Віджаянагар).

Делійський султанат. Ще на початку VIII ст. арабомусульмани завоювали територію Індського гирла, чим розпочали процес втягнення Індії в орбіту ісламського світу, але до XI ст. на цьому мусульманська експансія в Індо-Ганзьку долину тимчасово припинилася. Та багатства Індії причаровували, проповіді війни з “невірними” давали відчуття морального комфорту всім учасникам грабіжницьких набігів, і коли владу в більшості мусульманських країн здобули войовничі тюрки, нова ісламська агресія стала неминучою. Успіхам мусульман в Індії сприяли політична роздробленість, варново-кастова розпорошеність та унікальний фаталізм абсолютної більшості індусів, для яких державна незалежність була ніщо порівняно із законами каст і збереженням общини. Підняти таке населення на боротьбу з агресором виявилось справою неможливою: жоден індус середньовіччя, якщо він не кшатрійського роду, ніколи не йшов воювати, бо це справа не його касті, а для автономної общини було байдуже, яким володарям (індуїстським чи мусульманським) платити податки. Великий хіндумовний поет Чанда Бардаї (XII ст.), оспівуючи у своїх епічних поемах боротьбу з мусульманами індуїстського делійського раджі Прітхвіраджі, закликав населення до опору. Проте цей заклик не дістав відгуку. Саме тому мусульманські правителі змогли не лише завоювати, а й правити Індією протягом століть у умовах, коли кількість індусів перевищувала чисельність пришельців у десятки, а подекуди - в сотні разів.

Епоху масованої мусульманської експансії в Індію розпочав у 1001 р. знаменитий тюрко-ісламський войовник Махмуд Газневі (Газнійський, 998 - 1030).

Легка перемога й багата воєнна здобич спонукали Махмуда продовжити набіги, й до 1026 р. він здійснив, за різними підрахунками, від 15 до 17 походів на Північну Індію, використовуючи для цього кліматичний оптимум “індійської зими”. На сухий і дощовий сезони він повертався в Газні, а восени знову вирушав у похід, ставши прокляттям Індо-Ганзької рівнини. Походи спричинили цілковите руйнування північноіндійських державних інститутів і завоювання Пенджабу, куди нащадки Махмуда (Газневіди) навіть перенесли свою столицю (в м.Лахор), побоюючися могутніх селяджуків.

Одночасно посилювалися колишні васали Газневідів - дикі горяни Гуру, непереможного лідера яких Джехан-суза прозвали за жорстокість “палієм світу”. Його наступники, ставши володарями Кабула та Газні, натрапили на те, що самих горців перестало вистачати для військового панування в регіоні, тому вони вдалися до масової тюркізації гуридської армії за рахунок гулямів (рабів-гвардійців), частина яких дослужилася до генеральських посад. У 1186 р. Гуриди здобули Лахор, що означало ліквідацію залишків газневідської держави. Наступною жертвою стали індуси, на яких у 1191 р. Мухаммед Гурі організував перший похід.

Набіг був невдалим. У грандіозній битві при Тараїні войовничі раджути завдали Гуридам нищівної поразки, але вже в 1192 р. на тому ж місці гору взяли мусульмани. Решта індуїстських князівств упали майже без опору, й на 1206 р. уся долина Гангу (включаючи Бенгалію) опинилася в руках гуридського генерала-гуляма Кутб ад-дін Айбека, резиденцією якого спочатку був Лахор. У 1206 р. Мухаммед Гурі загинув, чим скористався Айбек, оголосивши незалежність і взявши собі титул султан (“влада”). Столицю Кутб ад-дін переніс у Делі, тому створена ним держава дістала назву Делійського султанату (1206 - 1526), а династію, яку він заснував, назвали династією Гулямів згідно з походженням її засновника. Довго правити Айбеку не судилося: в 1211 р. під час гри в човган (кінне поло) він упав і розбився на смерть, тому лише

його наступник (теж гулям) Шамс ад-дін Ілтутмуш (1211 - 1236) завершив розбудову нової держави, яку в 1229 р. офіційно визнав багдадський халіф.

Політичну верхівку новоствореної імперії становила тюркська військова знать - здебільшого гулями середньоазійського походження. Її організаційною структурою стала спілка "Сорок" (за кількістю її засновників), яка обирала пожиттєвого султана й була при ньому своєрідним дорадчим органом. Державною релігією в Делійському султанаті оголосили суннітський іслам, але більшість тюрків, будучи непоганими воїнами, залишалися неписьменними, тому основу ісламського управлінського апарату в Індії становили хорасанці (перси, таджики), запрошені на службу завойовниками. Індусів оголосили зіммі ("невірними") й вони стали політично безправними низами суспільства. Мовою офіційного діловодства була фарсі (новоперська).

Колосальна кількісна перевага індусів змушувала завойовників спочатку триматися спільно, і навіть султанський деспотизм був обмежений діями "Сорока", але щодо зіммі знущанням не було меж. Згідно з настановами владних інструкцій, "коли збирач вимагає у кхїрадж-гузарів ("свиней-поганців") гроші, ті повинні, не ставлячи запитань, віддати золото. Якщо збирач бажає плюнути в рот платників, той має, не гаючи часу, відкрити рота. Вчиняючи так розсудливо, індус демонструє свою покірливість, свою смиренність і шану".

Завойовники перерозподілили на свою користь аграрний фонд країни: колосально збільшилася площа державних земель, частина яких залишилась у прямому підпорядкуванні султанських чиновників (халіса), а інша частина становила умовне пожалування воїнам (ікта), державні податки з яких ішли на утримання тюркського вояка та його родини, але без права власності на цю землю. З'явилась і невелика частка привілейованих володінь ісламської церкви (вакф), а також приватних земель (мульк), та все це становило лише верхівку соціально-економічного айсберга. В реальне життя індійської общини влада не втручалася, а тому порядки варново-кастового індійського села залишилися недоторканими. Зламати його залізний каркас не зуміла навіть деспотична ісламська влада, яка врешті-решт задовольнилась збиранням фіксованих нею податків і зверхністю мусульман в Індії. Змінилася, втім, структура податків, яка тепер включила джизью (подушну подать на всіх немусульман) та земельний харадж, але сплачувала їх, як і раніше, община, за що відповідав староста.

Прихід ісламу кардинально змінив естетичні канони Індії. Серйозного удару зазнали скульптура й живопис, де згідно з мусульманськими табу обмежили використання людських і тваринних зображень, зате розквітлі рослинний та геометричний орнамент, мистецтво каліграфії й мозаїки, нечуваних висот досягла монументальна архітектура. З'явилися небачені до того в Індії арки, купола, склепіння, а в будівництві почали використовувати вапняковий розчин. Уже від перших делійських султанів залишилися видатні архітектурні шедеври, й серед них - унікальний стрункий столичний мінарет Кутб-Мінар (XIII ст.) з червоного пісковика з ажурним різьбленням.

Мусульмани принесли в Індію елемент державної стабільності, чому сприяла жорстка вертикаль владної структури ісламського типу. Індійці поплатилися за це втратою незалежності (що більшість із них не турбувало) і підвищенням податків, спричиненим не стільки деспотизмом іноземної влади, скільки зміною структури експорту й імпорту. Індійці завжди воювали пішки або на слонах, але мусульмани звикли битися на конях, тому імпорт скакунів сягнув небачених висот і став економічним прокляттям ісламської Індії, бо "в Їндейской же земли кони ся у них не родят"², у зв'язку з несприятливим для коней кліматом. "Щорічно цар (індійський) купує тисячі дві коней і навіть більше; стільки ж купують його брати; а наприкінці року немає й сотні коней, усі здихають"³.

До того ж тих, хто знав, як ходити біля коней, купці в країну не допускали. Це породжувало хронічну незабезпеченість індійського ринку кіньми й шалені ціни на них в Індії (в степовиків їх купували за 10 динарів, а в Індії продавали за 500 і більше). Таку "цінову вилку" не покривав ніякий індійський експорт (ювелірні вироби, прянощі, тканини, індиго й т.ін.), що перетворило зовнішню торгівлю на джерело економічного грабунку, а індійську економіку - на колоніальний придаток ісламського світу. Мусульмани поводитися в Індії як типові завойовники: грабували підданих, грабували природу (таких царських полювань індуси ніколи раніше не бачили), але внутрішню суспільну структуру країни, яка гарантувала окупантам шалені доходи й спокій підданих, залишили без змін.

Звичайно, Делійський султанат не став такою міцною державою, як там, де ісламська державність спиралася на цілком мусульманське населення (Близький Схід, Середня Азія). Відсутність такої бази давалася взнаки, бо в ідейно-інституціональному плані індо-мусульманські держави завжди являли собою поєднання двох соціально-культурних прошарків (індуїстського фундаменту й мусульманської надбудови), але в політичному плані така структура виявилася значно міцнішою від суто індуїстської, а в культурі породила унікальний синкретизм стилів та жанрів, який втілювався в шедеврах світового рівня (особливо в архітектурі).

Першою зовнішньополітичною проблемою, що постала перед новоствореною державою, стали хорезмійці, яких у 1221 р. привів до Індії син розбитого монголами хорезмшаха Джелал ад-дін. Його вояки влаштували в долині Інду криваву різанину й загальний грабіж, але це не сподобалося делійському султанові Шамс ад-дін Ілтутмушу, який силою зброї примусив "братів по вірі" покинути країну. Слідом за хорезмійцями в Індію прийшли монголи - і боротьба з ними стала нелегким випробуванням для молодого держави.

Жах перед звірствами монголів згуртував індійських мусульман як ніколи. Вони навіть виробили свою загальнозрозумілу усну мову - урду ("табірна"), яка складалась із суміші тюркських, перських та індоарійських слів і стала *Lingua franca* для всіх мусульман в Індії. Ілтутмуш побудував у Делі розкішну гробницю з іменним мінаретом, а своїм спадкоємцем призначив енергійну доньку Рازیю, яку вважав "кращим чоловіком" від власних синів. Але бойові тюркські генерали не стали миритися з жіночим правлінням: у 1240 р. Рازیю зарізали, і в державі почалися смути, чим знову скористалися монголи, захопивши Лахор. Тільки в 1246 р. політична ситуація в султанаті стабілізувалася завдяки діяльності першого міністра, а з 1265 р. - султана Гіас ад-дін Балбана (Улуг-хана, 1265 - 1287).

Методом наведення порядку Балбан обрав жажливий терор. За щонайменший опір непокірних прилюдно топтали слонами або з живих здирали шкіру, не зважаючи на релігію чи попередні заслуги. А коли в 1280 р. султанові спробували перечити члени "Сорока", їх посадили на палю. Страх припинив усобиці, й Балбан знову прогнав монголів, але після смерті старезного султана смути поновилися. Перемогу в них здобули воєначальники з тюркського племені хілджи (халдж), а їхній 70-річний лідер Джелал ад-дін Фіруз ступив на престол у 1290 р., заснувавши другу династію Делійського султанату - династію Хілджи (1290 - 1320).

Фіруз боявся заколотів своїх соратників-земляків, тому створив автономну власну гвардію з 30 тис. монголів, одне ім'я яких наводило жах на тюрків. Платили цим найманцям щедро, тому служили вони чесно, водночас припинилися й набіги їхніх співвітчизників з півночі. Все це спонукало Фіруза продовжити ісламське завоювання Індії, і він відрядив у похід на Декан свого зятя-племінника Ала ад-дін Мухаммеда з військом. Набіг був удалим, але Ала ад-дін не схотів ділитися з тестем багатством і лаврами переможця: повернувшись у Делі, він зарівав підстаркуватого тестя й оголосив себе султаном, а монгольських гвардійців наказав вирізати, що й було зроблено тюрками за одну ніч.

Тепер неминучою стала нова війна з монголами, й Ала ад-дін зосередив усі зусилля на підготовці до масштабних бойових дій. Удвоє (з 1/4 до 1/2 врожаю) підвищили податки, а щоб індусам не лізли бунтівні думки в голову, султан заборонив їм носити зброю, багато вдягатися та їздити верхи. Оподаткували навіть привілейовані землі мусульманського духовенства. Колосальним напруженням сил, розоривши дощенту підданих, Ала ад-дін Мухаммед довів кількість армії до 475 тис. вершників (!) і в грандіозній битві на річці Раві в 1206 р. остаточно розбив монгольських агресорів: їхні набіги на Індію припинилися.

Жорстокий рішучий султан виявив себе здібним полководцем і талановитим адміністратором, але навіть йому грошей на утримання такого величезного війська не вистачало, тому, щоб сотні тисяч вояків не нудилися без діла, Ала ад-дін знову відправив їх у 1307 р. на південь завойовувати індуїстські держави Декану. Делійські армії, очолені славетним полководцем Малік Кафуром, пройшли переможним маршем через весь Індостан і вийшли на мис Коморін (південна кінцівка Індії). Армія знову годувала сама себе, а до Делі текли золото, коштовності, зброя, раби. Незалежність від султанату в Індії зберегли тільки войовничі раджапути (столиця Чітор), горяни далекої півночі та роздроблена Бенгалія, у джунглях якої панували дрібні мусульманські князівки. Навіть південні індуїстські держави Хойсалів і Пандів сплачували Ала ад-діну данину, а сам султан оголосив себе халіфом. Та підданих більше хвилювали розорливі податки, в державі зростало невдоволення: збунтувалися навіть мусульмани (Гуджарат).

Султан-халіф піти на зменшення податків не міг (грошей і так не вистачало на утримання колосального війська), тому вирішив загравати з індусами: до гарему взяв індіюку як дружину (!) й пообіцяв створити нову синкретичну ісламо-індуїстську релігію, яка зрівняє всіх підданих султанату в правах. У 1316 р. Ала ад-дін помер від водянки.

Наступники одразу перегризлися за владу (жертвою інтриг став навіть славетний Малік Кафур), а в 1320 р. на султанський престол сів ісламізований індус (!) Хосров-хан. Та цього тюрки витримати вже не могли. В 1320 р. шляхом дворцевого перевороту престол захопив генерал Малік Газі з роду Туглак, який заснував третю делійську династію - Туглаків (1320 - 1413), а Хосров-хану відрубали голову.

Малік Газі коронувався під гордим іменем Гіас ад-дін Туглак (1320 - 1325). Новий султан не міг похвастати шляхетним родоводом: його батько (середньоазіатський тюрко-монгол - джагатай) був гулямом султана Балбана, а мати - індуською землеробської касты джатів із Пенджабу, але сильною стороною владики залишався талант воєначальника й політика. Гіас ад-дін скоротив до 1/10 врожаю податки й виділив державні кошти (!) на реконструкцію іригаційної системи в країні. В попередніх смутах мусульманські вояки енергійно вирізали один одного, що само собою скоротило армію - отже, зменшилися витрати на її утримання. Завдяки конфіскації майна в знищених конкурентів влада утримала фінанси під контролем, а невдовзі вже розумна економічна політика сприяла швидкому відродженню господарства, що, у свою чергу, озолотило султанську скарбницю навіть за умов зменшення процентної податкової ставки у 5 разів (з 1/2 до 1/10 врожаю).

Економічне піднесення дало Гіас ад-дінові змогу поновити агресивні війни: делійці знову пограбували індуїстський південь Декану, а до складу султанату ввійшла Західна Бенгалія.

В країні бурхливо розвивалися наука й культура. Першими істориками ісламської Індії були Зіяд ад-дін Барані та Шамс Сірадж Афір (XIV ст.). Видатною пам'яткою індо-ісламської архітектури став Туглакабад - ціле місто-фортеця з рожевого граніту, яке Гіас ад-дін наказав побудувати біля самого Делі. Там же посеред штучного озера спорудили з білого та червоного камню схожий на фортецю мавзолей для славетного султана. Великий поет епохи Амір Хосров (1253 - 1325) писав вірші на фарсі й першим почав писати їх на урду.

Та всім благим починанням поклав край син Гіяс_ад-діна - Джауна-хан. На честь повернення з походу батька він улаштував у 1325 р. в Делі парад, який султан приймав, перебуваючи в дерев'яному рубленому павільйоні. Коли повз володаря крокували бойові слони, павільйон раптово розвалився, і Гіяс ад-дін загинув під його уламками. Ібн-Баттута свідчить, що катастрофу підстроїв Джауна-хан, вважаючи, що батько дуже вже довго засидівся на троні. В тому самому році Джауна-хан коронувався під іменем Мухаммед-шаха (1325 - 1351), побудувавши для батька красень-мавзолей у Делі.

Мухаммед Туглак був здібним полководцем, але оригінальність його державного мислення межувала із самодурством, яке довело султанат до хаосу.

Утримання колосальної армії й шалені збитки від грабіжницьких цінових ножиць на ринку коней вимагали нових коштів, і молодий султан вирішив здобути їх шляхом посилення грабунку підданих (увівши для цього додаткові побори - абваби) й сусідів - насамперед південноіндійських індуїстських царств. Щоб бути ближче до джерел пограбування, Мухаммед Туглак переніс свою столицю південніше: з Делі до Девагірі, який перейменував на Доулатабад, але з цієї авантюри нічого не вийшло. При переселенні половина столичних мешканців загинула від спеки, спраги й голоду, а решта - розбіглася. Султан змушений був повернути столицю назад, та господарське життя Делі вже встигло занепасти, а на його відродження потребувалися додаткові кошти, яких у влади не було. До всіх бід додалася посуха, й індійські селяни почали масово тікати в джунглі, кидаючи свої господарства. Залишившись без золота й срібла, султан наказав карбувати гроші з міді, які кожен підданий повинен був приймати за золото під загрозою смерті. Але іноземні купці виявилися неспроможними усвідомити тотожність золота й міді та припинили торгівлю. Соціальне напруження стало піковим, коли своїм воякам Мухаммед Туглак теж почав платити грошима такого геніального винаходу... Економічний колапс змусив султана викупити неповноцінні монети назад за золото й срібло, що остаточно підірвало фінанси, а спроба поправити їх грабіжницьким походом у Гімалаї скінчилася катастрофою. 100 тис. теплолюбних делійських солдатів загинули від холоду, голоду та дощів, а решту вирізали горяни.

Країна повстала проти тирана, й останні 15 років царювання Мухаммед Туглак безперервно придушував заколоти й бунти, за що піддані прозвали його Хуні ("Кривавий"). Від султанату відпали території центрального Декану (держави Бахмані) й Бенгалії (де по черзі правили тепер тюрки, індуси, афганці або абіссінські раби). В розпалі боротьби в 1351 р. Мухаммед Туглак помер від лихоманки, після чого, як писав індо-мусульманський історик XVI ст. Бадауні, "правитель звільнився від своїх підданих, а піддані - від свого правителя".

Тут же у військовому таборі тюркська військова знать посадила на трон кузена покійного султана - безсилою Фіруз-шаха (1351 - 1388). Його правління стало вже блідою тінню колишньої султанської могутності, хоча спроби Фіруз-шаха навести в країні елементарний порядок заслужують на похвалу. В державі були заборонені тортури, припинилося стягування абвабів, зменшилися астрономічні митні збори, а для збільшення площі орних земель за султанські кошти збудували п'ять каналів у межах річки Гангу й Дхамни. Для розв'язання фінансових проблем Фіруз-шах продовжив грабіжницькі походи на півдні індійські царства, додавши до традиційної здобичі десятки тисяч полонених індусів, яких влада продавала в рабство. Кількість рабів у султанаті зросла до 180 тис., а виторговані за них гроші поповнили султанські фінанси. Для збільшення власного релігійного авторитету як глави суннітської держави султан жорсткого принижував шіїтів та індусів. Проте серед хорасанців - основи чиновницького апарату - було багато шіїтів, тому релігійна завзятість султана лише підживляла функціонування управлінських державних інститутів, а загравання Фіруз-шаха з тюркською суннітською військовою верхівкою посилювало її сепаратистські настрої. "Добренького" султана перестали боятися, а військова й фінансова сила влади виявилася дуже обмеженою. Держава швидко розвалювалась на шматки, а каральні походи проти непокірних намісників Оріссі та Сінду завершилися провалом.

У 1388 р. старезний Фіруз-шах помер, за наступні п'ять років на делійському престолі змінилося п'ять султанів, а останній представник династії Туглакідів Насір ад-дін Махмуд-шах (1393 - 1413) виявив себе абсолютно нікчемним правителем. Руйнівного удару знесиленій імперії завдав жадливий самаркандський вояк Тимур (Тимурленг, Тамерлан).

Коли в 1398 р. Тимур удерся в Індію, проти його непереможних орд Махмуд-шах зумів зібрати лише 10 тис. вояків (решта туглакідської армії билася в той час з узурпатором Нусрат-шахом). Тому результат грудневої битви 1398 р. біля Делі став закономірним. Індійське військо було розпорошене, а 100 тис. полонених, яких "тимурівці" нахапали в поході, вирізали на очах городян для їхнього залякування. З черепів будували жадливі вежі або для різноманітності замурували їх у міські стіни, після чого криваву баню влаштували в самому місті. Коли 1 січня 1399 р. Тимур покинув Делі, місто було спалене, всіх талановитих майстрів, хто не втік або не загинув, погнали як полонених до Самарканда, а на розорених індійських землях спалахнули голод та епідемії. Делійський султанат розпався, а після смерті в 1413 р. Насір ад-дін Махмуд-шаха припинила своє існування й династія.

Відродив Делійський султанат Хизр-хан із роду Саїдів (Сеїдів): він претендував на звання нащадка пророка алідського походження й був шіїтом. Напередодні навали Тимура Хизр-хан, будучи делійським намісником у Мульти, повстав проти султанської влади, але був розбитий і втік до Тамерлана. За допомоги в завоюванні Делі "Залізний Кульгавець" призначив його своїм намісником у тому ж Мульти, а коли

династія Туглакідів перервалася, в 1414 р. Хизр-хан захопив Делі та оголосив себе султаном, заснувавши четверту делійську династію - Саїдів (1414 - 1451).

Саїди контролювали тепер лише Доаб (дворіччя Джамни й Гангу), Пенджаб і Делі, але й тут панувала руїна, податки не було з кого брати, а державну скарбницю фінансували набіги на сусідів. Спочатку Саїди формально залишалися тимуридськими намісниками, і жах перед могутнім Самаркандом гарантував певну стабільність їхній владі. Але коли в 1434 р. син Хизр-хана Мубарак-шах (1421 - 1434) почав карбувати монети з власним іменем (тобто оголосив формальну незалежність), двірцеві перевороти поновилися. Мубарак-шаха в тому ж році вбили заколотники, а при дворі поряд із тюрками з'явилися гулями-афганці, лідером яких поступово став рід Лоді.

Суннітський тюрко-афганський генералітет остаточно перестав коритися шийтським владикам, і за правління саїдського султана Ала ад-дін Алам-шаха побутувала приказка, що "влада шаха Алама ("Володар світу") - від Делі до Палама" (містечко під самим Делі). Тому коли в 1451 р. Алама скинув з престолу афганський генерал Бахлол з роду Лоді, не знайшлося сили, яка б билася за збереження династії. Навіть тюрки, розбещені індійською покірливістю, не змогли конкурувати з грізними дикими афганськими гулямами, і з 1451 р. в Делі запанувала п'ята, остання династія султанату - афганська династія Лоді (1451 - 1526).

Опору Бахлол-шаха (1451 - 1489) становили привілейовані загони афганських племен. Його майже сорокарічне правління минуло в безперервних війнах, але результатом стало відродження державної централізації та авторитету влади, забезпечене жахом перед жорстокими афганськими головорізами. Син Бахлола Сікандар-шах (1489 - 1517) продовжив політику батька, довівши до крайньої межі мілітаристську централізацію країни. Для встановлення тотального контролю влади над ситуацією в державі Сікандар відродив розгалужену мережу таємної поліції та донощиків, а тюрко-афганська єдність спиралася на агресивний суннітський фанатизм, спрямований і проти шийтів, і проти індуїзму як релігійної організації: було зруйновано безліч індуїстських храмів. У 1504 р. Сікандар переніс столицю з Делі до Агри (трохи західніше), звідки збирався розпочати походи з метою розширення султанату, але організувати їх так і не встиг.

Делійський султанат знову піднімався з руїн. Кількість підданих сягнула 15 - 20 млн. У країні працював славетний індо-мусульманський історик Ях'я ібн Ахмад Сірхінді (XV ст.). Незважаючи на ісламський тиск, продовжувала розвиватись індійська література. Бенгальську літературу прославив поет-крішнаїт Чондідаш (XV ст.) - автор гімну "Пісня про славу Крішні"; гордістю хіндумовної літератури стали романтичні балади Нарпаті Нальха (XIV ст.).

У 1517 р. на делійський престол сів Ібрахім-шах Лоді (1517 - 1526). Його пишне коронування одразу засвідчило, що молодий султан відійшов від аскетичних традицій своїх грізних попередників і гроші лічити не любить, але це було півбіди. Біда полягала в тому, що Ібрахім скасував усі привілеї афганців у державі, позбавивши династію етнічної опори. Заявивши, що в правителя не буває родичів та одноплемінників, а є лише піддані та слуги, молодий султан намагався зробити свою владу необмеженою, але втратив і те, що мав. Навіть успішні завоювання не додали йому авторитету, а султанове марнотратство спустошило скарбницю. У середовищі афганської військової знаті спалахнули чвари, а дядько султана Ала ад-дін Алім-хан офіційно звернувся до кабульського Тимурида Бабура з проханням звільнити султанський престол від молодого тирана, і той не примусив довго умовляти себе.

Захіруддін Мухаммед Бабур (1482 - 1530) вважав себе нащадком Тимура й одночасно Чінгіс-хана (по жіночій лінії). Мабуть, від них успадкував цей володар колосальне честолюбство й безліч талантів, серед яких були здібності політика, дипломата, воєначальника, науковця й навіть поета. Наприкінці XV ст. Бабур після смерті батька сів на престол правителя Фергани, але царював там дуже недовго. Взимку 1499 - 1500 рр. вся Середня Азія (включаючи Фергану) була завойована ордами кочових узбеків, яких привів із межиріччя Уралу й Сирдар'ї інший нащадок Чінгіс-хана - Мухаммед Шейбані.

Розбитий Бабур осів у Кабулі, але царювання над бідною країною з непокірними племенами, яку являв собою тоді Афганістан, його не приваблювало. Отже, похід на Індію був неминучим і без запрошень.

Здійснивши кілька вдалих набігів на Пенджаб (1518, 1524), Бабур повернув своїм воїнам упевненість у власних силах і бойовий дух, що занепав після поразок від узбеків. Дали ці походи й значний фінансовий прибуток. І все ж коли 12-тисячне військо Бабура вирушило наприкінці 1525 р. на Делі, це нагадувало авантюру. Ібрахім Лоді зустрів агресора на Паніпатському полі (біля Делі) у квітні 1526 р., маючи до 100 тис. вояків проти 25 - 30 тис. у Бабура (до якого приєдналися вороги Лоді з числа місцевої афганської та тюркської знаті). Але Бабур мав уже чвертьстолітній досвід полководця, віддане військо фанатиків і вогнепальну зброю, якої не було в його супротивника.

Бій почався атакою делійської кінноти, яку зупинили бабурівські гармати. Шок від їхнього гуркоту паралізував афганців, а коли їх із двох боків обстріляла з луків легка кіннота Бабура, супротивник не витримав. Індо-мусульмани в паніці розбіглися, залишивши на полі битви 15 тис. трупів. Загинув і сам Ібрахім Лоді.

Престол Делі звільнився, і в тому самому році Бабур, захопивши Делі, оголосив себе падишахом ("великим царем"). Делійський султанат упав, а на його руїнах виникла "Імперія Великих Моголів" $\\$F$ "Моголами" в Індії називали всіх мешканців Середньої Азії та Афганістану, тобто територій, завойованих у минулому монголами, а їхні землі іменували "Моголістаном". Оскільки Бабур прийшов до

Індії саме звідти, його й усіх новоприбулих стали називати “моголами”.>, засновником якої став колишній ферганський утікач. Столицею імперії Бабур зробив Агру, яку перетворив на неприступну фортецю.

3. Держава Бахмані (1347 - 1525). За часів руйнівних і безглузких експериментів делійського султана Мухаммеда Туглака Хуні (1325 - 1351) Декан дедалі більше гнітила залежність від малозрозумілої північної влади. Бездумні побори Мухаммед-шаха спричинили зростання сепаратистських тенденцій в імперії й проголошення в 1347 р. в межиріччі Крішні, Тунгабхадри (південь) і Тапті (північ) незалежної держави, засновником якої став лідер місцевих бунтівних емірів Абу-л Музаффар Ала ад-дін Бахман (1347 - 1358). Він перейняв на себе титул султана, а столицею зробив Ахсанабад (Гулбаргу).

На цих територіях індустський елемент завжди був значно могутніший, ніж на півночі, тому концепції індо-ісламського синкретизму посідали відповідне місце в політичній доктрині держави Бахмані. Частково індустським (можливо, по жіночій лінії) було й коріння новоствореної династії, про що свідчить її ім'я (“Бахман” походить від слова “брахман”).

Другою особливістю місцевого режиму став відчутний вплив шіізму на відміну від здебільшого жорстко суннітського Делійського султанату. На Декані кількість пануючих мусульман залишалася занадто малою порівняно з тубільцями, тому всі ісламські елементи мусили триматися спільно й до певного часу запліщувати очі на внутрішньоісламські релігійні чвари.

Стрімке посилення держави Бахмані припало на правління Ала ад-дін Ахмед-шаха (1422 - 1435), який зосередив усі зусилля на розширенні підвладних територій та боротьбі з південноіндуїстською імперією Віджаянагар. Нагнітання ісламського психозу й пограбування південних індусів забезпечили певну стабільність країні, а багатство державної скарбниці дало можливість султанові збільшити свою армію до 300 тис. вершників (!), 300 слонів і 100 бойових гепардів. Таких сил не мали тоді навіть делійські султани, не кажучи вже про дрібніших мусульманських владик Індії.

Територіально держава Бахманідів охопила землі від Оріссі на сході до Аравійського моря на заході й почала претендувати на загальноіндійське домінування. Проте релігійна невизначеність влади, яка попервах становила силу династії (бо консолідувала всіх мусульман і частково індусів навколо султанського престолу), стала причиною її краху.

Основою бахманської армії були переважно тюрки-сунніти, яких у султанаті називали декані, але чиновницький апарат, як і в інших індо-ісламських державах, становили хорасанці-шіїти, що їх у Бахмані прозвали афакі (“чужинці”). Доки династія Бахманідів міцно тримала владу, а релігійні війни сприяли антиіндуїстській консолідації всіх деканських мусульман, шіїто-суннітські чвари залишалися мінімальними. Султанат досяг апогею могутності, символом якої стала нова розкішна бахманська столиця - Бідар. Та релігійно-двірцева ворожнеча між декані й афакі підірвала державну єдність, а після смерті лютого Ахмед-шаха Бахмані перетворилася на стрижень внутрішньополітичного життя.

У 1463 р. на бідарський престол сів малолітній Мухаммед III, але реальним правителем султанату став його візир Махмуд Гаван (1405 - 1481).

Махмуд Гаван народився у Східному Гіляні (південно-західне узбережжя Каспію) в родині впливового місцевого чиновника. Коли сім'я потрапила в опалу, став купцем. У 1455 р. прибув у торговельних справах до Бідара, де сподобався Ахмед-шаху й, будучи шіїтом-афакі, виявив неабиякі таланти чиновника та полководця. Успішно воював з індусами, а в 1463 р. став візирем, здобувши владу ще й завдяки прихильності матері молодого султана.

Махмуд Гаван чимало зробив для зміцнення бахманської державності, обмеження сепаратистських рухів і посилення централізації. В умовах шіїто-суннітського протистояння та наявності значного індустського елемента в державі (що аж ніяк не сприяло її консолідації) візир подробив намісництва (з чотирьох зробив вісім), щоб ослабити силу провінційних губернаторів. Лише центральній владі були підпорядковані всі фортеці з гарнізонами, а кожен воєначальник (більшість яких становили декані) відтепер отримував лише стільки державних коштів, скільки реально виставляв вояків, а не безконтрольно багато, як раніше.

Наведення порядку в країні дало змогу Махмудові Гавану продовжити успішні війни з індусами півдня: він кілька разів грабував Віджаянагар, відібравши в цієї індустської імперії алмазні копальні Райчуру, захопив і пограбував знаменитий багатствами індустський храм Канчі. Попутно Гаван підкоряв і деяких ісламських владик: здобув Гао й завоював Мальву. Поміркована митна політика сприяла активізації бахманської зовнішньої торгівлі, за що Махмуд Гаван дістав прізвисько “пан купців”. Саме в ці часи Індію відвідав тверський купець-посланник Афанасій Нікітін, який залишив безцінні записи своєї подорожі - “Хоженіє за три моря”.

Популярність у країні здобули ідеї бхакті (індо-мусульманського синкретизму), які обстоював хіндумовний поет-ткач Кабір (1440 - 1518). Шедевром бахманідської архітектури гаванівських часів стало бідарське медресе середньоазіатського типу з цегли, облицьованої кольоровими плитками.

Але військова тюркська знать (сунніти-декані) не простила Гаванові його централізаторських владних замашок, а те, що він був афакі, підіграло їхню ненависть до візира.

Тільки-но підріс Мухаммед-шах III Бахман, декані подбали про те, щоб представити молодому султанові стосунки матері з візирем у найганебнішому вигляді, а потім подали правителю сфабрикований донос на Гавана.

Заколотники на чолі з Малік Хасаном написали від імені візира підроблений лист до правителя сусідньої Оріссі з пропозицією вдертися в країну й скинути бахманідську династію, а щоб усе було переконливо, викрали в Махмуда печатку з його монограмою (тугрою) і проштампували донос.

У 1481 р. Махмуда Гавана обезголовили, а на афакі обрушилися репресії. Хитка релігійно-політична рівновага, якою вирізнялася рання історія Бахмані, “канула в Лету”, а з нею розвалилась і єдність султанату. Вже в 1490 р. від неї відпав Біджапур, за ним - Берар та Ахмеднагар, з 1512 р. здобула незалежність Голконда, а в 1525 р. династія Бахманідів упала, і володарем Бідара став колишній бахманідський сановник Касим Барід. На руїнах Бахманського султанату утворилося п'ять незалежних князівств, найсильнішими з яких були Біджапур (узбережжя Аравійського моря, колишня південно-західна окраїна Бахмані) та Голконда (узбережжя Бенгальської затоки в межиріччі річок Крішні й Годаварі).

Основою зовнішньої політики новостворених мусульманських державок залишилася запекла боротьба з індустським Віджаянагаром, але новою проблемою ісламських владик стали європейці.

В 1498 р. до південноіндійського порту Калікут (Малабарське узбережжя Аравійського моря) вперше прибула ескадра португальців на чолі зі славетним мореплавцем і піратом Васко да Гамою, якого привів до Індії арабський лоцман Ахмед ібн Маджид. Відкриття прямого морського шляху з Європи до Індії навколо Африки стало складовою частиною Великих географічних відкриттів, з якими пов'язаний початок нової європейської історії. Проте для Індії ця звістка не була втішною. До ескадри Васко да Гама невдовзі приєдналися інші португальські пірати - Кабрал і Альфонсу д'Альбукеркі, кораблі яких почали грабувати купців в Аравійському морі, здійснювати спустошливі набіги на західне індійське узбережжя. В 1510 р. португальці відібрали в Біджапуру острів Гоа, який зробили, разом з Ормузом (Перська затока), Малаккою й фортецями на Молукках і Цейлоні, базою португальської колоніальної експансії в регіоні. Оснащені вогнепальною зброєю, високодисципліновані, бідні, а тому надзвичайно пожадливі та жорстокі загони європейських піратів, яких підтримував португальський королівський двір, швидко довели свою перевагу над численними, але гірше озброєними й погано організованими арміями індійських держав - як ісламських, так і індустських. Економіка Сходу ще продовжувала динамічно розвиватися, а добробут його населення ще був вищим за європейський, але військово-технологічна перевага Заходу вже давалася взнаки, і першою в Азії це відчула Індія.

Якщо в боях з індусами мусульмани ще здобували перемоги (в 1565 р. п'ять ісламських держав Декану, об'єднавшись, розгромили віджаянагарське військо на р. Крішна - битва при Талікоті, після чого Віджаянагар тимчасово розпався), то подібний антипортугальський союз 1570 р. не приніс успіху. 300 тис. індо-мусульман так і не зуміли відбити в португальців Гоа.

Із колишніх бахманських володінь динамічно розвивалася лише Голконда. Її торгівля, орієнтована насамперед на країни Південно-Східної та Східної Азії, менше потерпіла від португальських піратів, поливне рисівництво давало непогані врожаї (до трьох на рік), а фінансову стабільність гарантували славетні алмазні копальні. Голконда славилася своїми тканинами, чудовою сталевною зброєю, а внутрішній спокій забезпечував відносно високий статус афакі й індусів (серед останніх траплялися навіть багаті купці та лихварі). Правляча династія Кутб-шахів вирізнялася релігійною терпимістю й потягом до мистецтва, а правитель Мухаммед Кулі Кутб-шах (1580 - 1611) став класиком урдумовної поезії в жанрах перської поезії (газель, касида, рубаї, месневі, марсія). Його колега-сусід та сучасник володар Біджапуру Аділь-шах Ібрахім (1580 - 1627) теж славився як поет і меценат, але відсутність релігійного проісламського фанатизму якісно відрізняла внутрішню ситуацію в Голконді від її найближчих сусідів.

Гальмували розвиток деканської економіки варново-кастова система, грабіжницька торгівля скакунами й португальське піратство, а політичні, релігійні та етнічні чвари становили перешкоду новому воз'єднанню. Тому коли з півночі на Декан прийшли Великі Моголи, більшість місцевих царств була ними завойована, а решту дорозорили в XVII ст. набіги маратхів. Лебединою піснею незалежної іслам-деканської культури став знаменитий біджапурський мавзолей Ібрахіма Рези (XVII ст.). Останні ісламські держави Декану підкорилися моголам наприкінці XVII ст.

4. Держава Гуджарат (1398 - 1572). Унаслідок тимурівської навали на Індію постав іще один незалежний від Делі мусульманський султанат, який створив колишній делійський намісник Гуджарату (Західна Індія) ісламізований індус Зафар-хан. У 1398 р. він оголосив незалежність, заснувавши власну султанську династію Танк.

Економічно Гуджарат був одним з найрозвинутіших країв Індії. Індиго та цукрова тростина становили основу аграрного сектора країни, гуджаратські бавовняні й шовкові тканини, тафта й оксамит славилися за межами Індії, а місцевий порт Камбей залишався найбільшим центром трансокеанічної торгівлі на західному індійському узбережжі. В Гуджараті осіли в VII ст. зороастрійські перси - біженці від арабів-мусульман (парси), які полегшували контакти Гуджарату з Персією, а терпимість влади до індусів (сама династія була індійського походження) забезпечувала соціальну стабільність.

Гуджаратський султан Ахмед-шах I (1411 - 1442) створив регіональну систему адміністративного управління та провів кілька успішних воєн з раджуштами на своїх північно-східних кордонах, а динамічний розвиток економіки збагачував державну скарбницю. Символом гуджаратської могутності стала нова столиця країни, яку султан заснував у 1411 р., назвавши її на свою честь Ахмедабадом. Населення красуні-столиці швидко зростало й невдовзі досягло 600 - 900 тис. мешканців, а місцева мечеть Сіді-Саїд (XVI ст.) з найтоншими різьбленими ажурними віконними решітками стала гордістю гуджаратської архітектури.

Політику жорстокої централізації та зовнішньополітичної експансії продовжив Махмуд I Бегара (1458 - 1511). За його правління Гуджарат суттєво розширив свої володіння на сході, а всередині країни були захоплені та зруйновані неприступні фортеці Гірнар і Чампанір - осередки децентралізаторського сепаратизму провінційних намісників.

Серйозний опір чинив Гуджарат європейській колоніальній агресії. Уклавши союз з Єгиптом (державна мамлюків), Махмуд Бегара знищив португальську флотилію в порту Чаул, але в 1505 р. допомогу своїм піратам надав лісабонський двір: у 1505 р. Франсішку Альмейда призначили віце-королем португальських володінь в Індії, а для підтримки метрополії вислала додаткові резерви. В 1509 р. біля Діу Альмейда потопив союзний гуджарато-мамлюцький флот, і заради перемир'я султан віддав колонізаторам порт Діу в цілковите володіння.

Португальське піратство суттєво підірвало економічні позиції Гуджарату на морі, тому наступний султан Бахадур-шах (1526 - 1537) вирішив компенсувати це масштабними завоюваннями на суші. Об'єктом агресії стали войовничі раджпути, центром яких була неприступна фортеця Чітор. Опір гуджаратцям очолила мати малолітнього чіторського раджі Джавахір Бай, але сили виявилися нерівними, і в 1534 р. опір раджпутів зламали. Джавахір Бай загинула при обороні Чітора, після чого всі чоловіки-раджпути одягнули святкове шафранове (жовте) вбрання й кинулися в атаку. Загинули всі, жоден раджпут не здався в полон, а їхні жінки за раджпутським звичаєм здійснили джаухар (колективне самоспалення з дітьми живцем), щоб не потрапити до рук мусульман. Шоковані гуджаратці покинули спалений, але не підкорений Чітор. Прибутків ця війна не дала, а раджпути невдовзі знову зажили самостійно.

Останнього удару Гуджарату завдали моголи. Їхньою першою навалою вирішили скористатися португальці, які вдарили Бахадур-шахові в спину. Для врегулювання спірних питань та зосередження сил проти моголів султан прибув на португальську ескадру для переговорів з Альмейдою, де був у 1537 р. зрадницьки вбитий. Після смерті Бахадур-шаха жодного законного спадкоємця не залишилось, і Гуджарат поринув у дворцеві усобиці, ускладнені загальним господарським регресом. У 1572 р. Гуджарат завоювали армії могольського падишаха Акбара.

5. Держава Віджаянагар (1336 - 1670). Період розвалу Делійського султанату в часи безумного правління Мухаммед-шаха Туглака (1325 - 1351) породив ще одну велику державу, засновниками якої стали делійські намісники крайніх південних володінь імперії Харіхар і Букке. Ісламізація майже не торкнулася Південного Індостану, тому навіть на високі посади місцевих намісників делійські султани змушені були призначати індусів, і тільки-но могутність султанату послабшала - земля тамілів першою звільнилася від мусульманського панування. В 1336 р. Харіхар та Букке з роду Сангама перестали коритися далекому делійському володарю і, заснувавши на березі річки Тунгабхадри сильну фортецю Віджаянагар ("Місто перемоги"), почали активно розширювати власні володіння. Назва столиці дала ім'я державі, що охопила в 70-х роках XIV ст. весь південь Індостану до річки Крішна на півночі.

Віджаянагар став єдиною на той час корінною індійською державою, де індуїзм знову здобув статус панівної релігії, а державність будувалася на тамільському етнічному фундаменті.

На чолі імперії стояв махараджа, але вплив ісламських традицій відбився в політичній структурі Віджаянагару. Так, владні повноваження махапрадхани (першого міністра) відповідали функціям мусульманського візира. В країні був створений високоцентралізований та надзвичайно розгалужений управлінський апарат - як у центрі (державна рада, міністерства, відомства), так і в провінціях (куди махараджа особисто призначав на 2 - 3 роки намісників). Значну автономію зберігала сільська община, але з'явилися вже виключно державні землі та система араманайаків (мілітаристських земельних пожалувань на кшталт мусульманських ікта). Податки були зафіксовані на рівні 1/3 врожаю.

Формування міцних державних інститутів сприяло посиленню Віджаянагарської імперії і якісно відрізняло її від усіх попередніх індійських держав, головною вадою яких була в минулому неодмінна аморфність і нестабільність будь-яких політичних утворень. Індуси вперше спробували побудувати свою індійську імперію з використанням структурних принципів ісламського державного організму. Шлях цей виявився надзвичайно продуктивним, а досвід створення індійської варново-кастової держави з владним апаратом мусульманського зразка - унікальним.

100 років махараджі Віджаянагару успішно керували Південним Індостаном, а їхні війни з Бахманідами йшли з перемінним успіхом. Друге народження переживав індуїзм: міста Віджаянагар, Чідамбарам, Рамесварам, Мадурі, Веллур, Срірангам були в XV - XVI ст. перенасичені кам'яними храмами-монстрами з лісом колон, рясніли зображеннями реальних і фантастичних тварин, рослин, чудовиськ та людських постатей.

Видатним політичним, культурним центром Південного Індостану стала віджаянагарська столиця, населення якої сягнуло 350 тис. мешканців. Зразковий порядок у цьому колосальному макрополісі забезпечували 12 тис. воєнків міської варти (поліції), які утримувалися за рахунок прибуткового податку з публічних домів міста (цей податок на проституток становив 12 тис. золотих монет на день). Така оригінальна система фінансування столичних органів правоохорони зробила їх безплатними для держави, а прибутки від значного експорту (тканини, корали, мідь, ртуть, шафран, опіум, сандалове дерево, камфора, перли, раби, слони тощо) махараджі спрямовували на утримання пишного двору, будівництво палаців, храмів, оборонних споруд та на закупівлю коней для армії, що дало змогу поступово виправити ситуацію на фронтах.

У 1486 р., після вдалих воєн Махмуда Гавана, Бахманіди здійснили останній переможний похід на південь. Поразки підірвали авторитет династії, і її ліквідував видатний віджаянагарський воєначальник Нарасімха Салува. Скориставшись ослабленням Бахмані, він повернув Віджаянагару втрачені в минулому землі, та після його смерті сини войовника-махараджі побилися між собою. Відбувся новий переворот, і в 1505 р. ще один полководець Віра Нарасімха став імператором Віджаянагару, започаткувавши династію Тулува (1505 - 1565).

Апогею могутності Віджаянагар досяг за правління Крішнадеварая (Крішні Дева Раджі, 1509 - 1529), який відбудував централізований державний апарат, упорядкував збирання податків і уклав союз з португальцями, через яких індійська імперія отримувала багато коней із Персії та Аравії. Водночас європейці, які вже контролювали торгівлю в Аравійському морі, різко обмежили на прохання Крішнадеварая експорт коней до ісламських султанатів Декану. Кіннота залишалась основою тогочасних індійських армій, тому така торговельна політика сприяла відчутним воєнним перемогам індусів над мусульманами. До цього треба додати, що за великі гроші португальські найманці охоче служили в армії Віджаянагару, що зробило її якісно сильнішою від північних конкурентів, бо з європейцями прибула їхня вогнепальна зброя. Решту війська становили малабарці войовничої касты наїрів та найманці з ланкійського царства Канді.

Професійна армія здобула гучні перемоги й швидко окупила витрати на її утримання воєнною здобиччю. В країні динамічно розвивалися сільське господарство, зовнішня торгівля та лихварство (останнім займалися індійські храми - своєрідні віджаянагарські банки, які брали за кредит 5 % річних).

Зажив слави Крішнадеварая й на ниві літератури: писав вірші мовою телугу, яку вважав "найкращою з мов", але його спадкоємець Ач'юта (1530 - 1542) дуже поступався своєму попередникові в талантах політика й воєначальника. Спаливши на траурному багатті з тілом великого попередника 3 тис. його дружин і наложниць, Ач'юта швидко втратив контроль над країною, а після його смерті реальним володарем імперії став махапрадхан Рама Рай, на безсилу маріонетку якого перетворився махараджа Садашива.

Чвари ослабили державу Віджаянагар, і коли в 1565 р. коаліція п'яти ісламських владик Декану розбила індусів при Талікоті, Рама Рай сховався і зник, а мусульмани зруйнували й спалили індійську столицю. Новим махараджею став брат Рама Рая - Тірумала - засновник останньої віджаянагарської династії Аравіду (1565 - 1670).

Найвидатнішим правителем династії Аравіду був Венката II (1586 - 1614) - геніальний полководець, жорстокий та підступний політик, якому вдалося ненадовго відродити імперію в її колишніх кордонах. Але ситуація трималася вже надзусиллями: експортний потенціал Південного Індостану вичерпався, не вистачало грошей на коней та найманців, а сформувати велику боєздатну армію із самих індусів було неможливим з відомих кастових причин. Тому смерть Венкати II стала каталізатором остаточного розпаду імперії, махараджі якої не мали грошей. Усобиці та двірцеві інтриги перетворилися на норму життя віджаянагарської верхівки, а за правління останнього махараджі Шрірангі II (1642 - 1670) землі Віджаянагару захопили й поділили між собою Біджапур і Голконда. Життя своє Шріранга II закінчив як нахлібник своїх колишніх васалів.

6. "Імперія Великих Моголів" (1526 - 1754). XV - XVI ст., незважаючи на політичні конфлікти, стали епохою стрімкого культурно-господарського піднесення Північної Індії. За винятком посушливої Західної Індії (де процвітали ремесла й торгівля, особливо в Гуджараті), по всій Індо-Ганзькій рівнині збирали два, а подекуди - три врожаї на рік. Вирощували високоврожайний рис (21 сорт!), пшеницю, ячмінь, горох, сочевицю, безліч садових, городніх та баштанних культур. Розширювалися посіви бавовнику, індіго, цукрової тростини, джуту (для вироблення першокласної джутової олії), шовковиці - бази шовківництва. Позначки 45 - 50 млн сягнуло загальне населення Індійського субконтиненту. Нормальним явищем стали міста з 200 тис. мешканців (Патна, Делі, Лахор, Масулпатам тощо).

Бурхливо розвивалась історична наука (Абу-л Фазл, XVI ст., Бадауні, XVI ст.), а персомовну літературу Індії прославили вірші та прозові спогади падишаха Бабура ("Бабур-наме"). Розквітли національні індійські літератури: варто згадати проповідника, автора священної книги сікхів (різновид руху бхакті) "Адігрантх" Нанака (XV - XVI ст.); бенгальських поетів: реформатора Чайтання (XVI ст.) і крішнаїта-одописця Гобіндодаша (XVI ст.); унікального хіндумовного любовного лірика Відьяті (XIV - XV ст.).

Ставши падишахом такої країни, Бабур здійснив свою мрію, але владу треба було відстояти. Останній опір вояків Делійського султанату очолив брат покійного Ібрахіма Лоді - Махмуд. На допомогу він запросив войовничих раджпутів, пообіцявши їм у нагороду право грабувати колишніх підданих султанату, і раджпутський правитель Рана Санга вирушив у похід, маючи 120-тисячне військо.

Бабур не дав об'єднатися ворогам. Нечисленних махмудівців розбили й вигнали в джунглі Бенгалії, де їх добили жакливі клімат і місцеві царки, а раджпутів падишах зустрів біля Сікрі в 1527 р. Долю битви знову вирішили бабурівські гармати, які впритул розстріляли атакуючих пішки раджпутів. Решту справи зробила кіннота. Долина Гангу залишилася за Бабуrom, де він правив до 1530 р.

Будуючи могольську державність, перший падишах запровадив систему джагірів (земельних пожалувань своїм воякам за зразком ікта), а в чиновницький апарат залучив індусів, які краще знали місцеві традиції та максимально можливі обсяги зборів з кожного регіону долини. Індуси не вирізнялись особливою бунтівливістю, а за умов, коли загальний обсяг податків зменшився порівняно з часами Делійського султанату, відчуття дискомфорту в підданих значно зменшилося. Державна машина Могольської імперії

запрацювала стабільно, і по смерті Бабур залишив своєму синові Хумаюну невелику, але міцну імперію, що охопила Афганістан, Пенджаб і Ганзьку долину.

Хумаюн виявив себе хоробрим полководцем, чудово знав класичну перську літературу, але не мав здібностей політика, погано знався на людях, вирізнявся нестямним сластолюбством і, на завершення, був хронічним наркоманом (курив опіум). Така людина не могла втримати хиткий корабель влади, а спроба завоювати Гуджарат скінчилася невдачею. В 1540 р. проти Хумаюна відкрито збунтувався його бенгальський намісник Шер-хан Сур ("Сонячний лев-хан"). Дві битви біля Біхара падишах програв і втік до Сінду, де одружився з 14-річною дочкою місцевого воєначальника. Від цього шлюбу в 1542 р. народився майбутній падишах-реформатор непереможний Джелал ад-дін, який увійшов в історію під іменем Акбар ("Великий").

Шер-хан захопив у 1540 р. Делі й оголосив себе Шер-шахом. Правив він недовго (1540 - 1545), але встиг багато зробити для відновлення державної єдності та централізації. Опорою влади знову стали афганські войовничі роди, до яких належала родина Сур. Прискіпливої ревізії зазнала система джагірів: права їхніх володарів (джагірдарів) надалі перевірялися на щорічних військових оглядах. Створення нових джагірів припинили, а решту найманого війська перевели на жорсткий грошовий оклад. Стабільними, але диференційованими залежно від якості ґрунтів стали за правління Шер-шаха податки. Щонайменші непокора або прояви сепаратизму нещадно придушувалися владою.

Відчувши силу, Шер-шах спробував розширити кордони імперії, але при облозі раджпутської фортеці Каланджар енергійний "Лев-шах" безглуздо загинув від вибуху власного складу боєприпасів, куди потрапило рикошетом ядро після невдалого залпу його ж артилерії. Пишне поховання Шер-шаха завершилося спорудженням восьмикутного красеня-мавзолею павільйонного типу в Сасарамі, але з шахом померла і єдність афганської військової знаті. 10 років за владу над Ганзькою долиною билися чотири претенденти, чим скористався Хумаюн, точніше, його енергійний полководець туркмен Бейрам-хан.

Хумаюн знайшов притулок у сефевідського шаха Тахмаспа в Персії, але грошей син Бабура не мав, тому почував себе дуже принижено. Коли до нього дійшли звістки про смути в Індії, цей безвольний наркоман не наважився боротися за повернення престолу, але Бейрам-хан звернувся до всіх, хто мріє про славу й багатство, із закликом вступати в армію моголів. Різноплеменне військо головорізів-авантюристів зібралося досить швидко (туди входили тюрки, перси, узбеки, туркмени, афганці), й хоча платити падишах не міг, усім їм обіцяли казкову здобич в Індії. В 1555 р. ця багатотисячна банда рушила в похід. У тому ж році вона здобула Делі, але Хумаюнові довго правити не судилося: накурившись чергового разу опіуму, він упав з мармурових сходинок і розбився на смерть. У центрі Делі йому побудували оригінальну купольну усыпальню, а на престол сів 13-річний Джелал ад-дін Акбар. Регентом при ньому (тобто реальним владикою) став Бейрам-хан.

Основним супротивником моголів, як і раніше, були індійські афганці, яких очолив воєначальник одного із Сурів - ісламізований інду Хему. Вирішальна битва 1556 р. на історичному Паніпатському полі почалася для Хему успішно, але в розпалі двобою йому в око потрапила випадкова стріла, від якої Хему впав зі свого командирського слона. Побачивши, що полководець упав, його армія миттєво розбіглася, бо більшість вояків становили найманці (а якщо немає командира - хто платитиме за службу?) - й моголи знову перемогли.

Почалося довге правління падишаха Акбара (1556 - 1605).

Спочатку імперією правив Бейрам-хан, але він, хоч як це дивно, будучи туркменом, сповідував шиїзм (як і його колишній патрон Хумаюн, котрому шиїзм дозволяв наркоманію). Зрозуміло, що на всі впливові державні посади всесильний регент теж ставив шиїтів, чим заслужив палку ненависть тюркського суннітського воїнства. В 1560 р. Бейрама скинули й зарізали, а до влади прорвалася суннітська кліка узбеків - родичів акбарівської годувальниці. За кілька місяців їхнього домінування моголи встигли завоювати невелику державу Мальва (правитель якої Баз Бахадур боягузливо втік, а його фаворитка - індійська танцюристка Румпаті - покінчила з собою), проте на цьому епоха клік завершилася, бо керівництво державою взяв на себе 18-річний Акбар.

Акбар був надзвичайно хитрим політиком та дипломатом, умів добирати здібних і, що важливіше, вірних виконавців, але найбільшої слави зажив завдяки унікальній для східного деспота жадобі знань. Єзуїт дю Жарі, який знав Акбара особисто, писав про його бетонну впертість і засвідчував, що "невтомний розум цієї людини ніколи не задовольнявся однією відповіддю, але постійно розпитував далі".

Боротьба з непокірними вимагала пошуку союзників, і Акбар, відкинувши забобони, поповнив свій гарем кількома раджпутськими князями, після чого частина раджпутів пішла служити моголам, а раджпутів-"незалежників" Акбар нещадно вирізав, здобувши в 1568 р. штурмом Чітор. Нерви в падишаха виявилися міцнішими, ніж у гуджаратського Бахадур-шаха, тому джаухар Акбара не злякав, і землі раджпутів були приєднані до імперії. Наступною жертвою став Гуджарат, де після зрадницького вбивства португальцями в 1537 р. султана Бахадур-шаха тривали безперервні усобиці: в 1572 р. моголи захопили всі багаті торговельно-ремісничі центри Західної Індії. Ще два роки чинила опір Бенгалія, та й її Акбар завоював.

Влада не дуже втручалася у внутрішні справи сільських общин індусів, але чиновники всіляко спонукали селян розширювати посівні площі, а податки були жорстко зафіксовані на 1/3 врожаю. Це багато, проте індуси з такою ставкою звиклися й не бунтували.

Знову зміцнилася в імперії система джагірів, але обсяги халіси (землі виключної державної власності) суттєво збільшилися внаслідок конфіскацій у розгромлених політичних супротивників. Що ж до приватного привілейованого землеволодіння (вакф, мульт) - його держава всіляко обмежувала, й обсяг таких територій не перевищував 3% орних земель у країні.

У містах знову розквітли своєрідні індійські ремесла, лихварство (900 % річних) і зовнішня торгівля, чому сприяло зменшення митних зборів до 1,5 % вартості товару та введення єдиних для імперії грошової системи й мір виміру.

За правління Акбара під впливом традицій шиїтського Ірану в Індії склалася своя школа мистецтва живописної мініатюри. Його започаткували іммігранти з Персії - Абу ас-Самад (? - 1593) та азербайджанець Мір Сеїд Алі (XVI ст.), а невдовзі з'явилися свої, місцеві майстри: придворний мініатюрист Акбара Басаван (XVI - XVII ст.) та віртуоз колориту й багатого декору (і це в мініатюрі!) Фаррук-бек (1547 - 1615).

Найбільшу славу здобув Акбар своєю релігійною реформою, метою якої було розширення соціальної бази режиму. Вже в 1564 р. падишах скасував джизью (подушну подать з усіх немусульман імперії).

Шалений опір мусульманських ортодоксів змусив Акбара звернутися до перевіреного політичного методу перенесення уваги: імперію охопили мілітаристський чад і великодержавна пропаганда. Символом владної величчї стала нова столиця, яку падишах наказав збудувати на місці перемоги Бабура над раджупутами Рани Санги. Цей унікальний архітектурний комплекс, споруджений з червоного пісковика, назвали Фатехпур-Сікрі ("Місто перемог"), та коли місто розрослося, з'ясувалося, що в околицях катастрофічно не вистачає води для городян. Фатехпур-Сікрі в 1684 р. покинули, повернувши столицю в Агру, але свої мети Акбар досяг: знесилена двома переселеннями мусульманська верхівка надовго вщухла.

Наступним кроком стало проголошення в імперії політики "загального миру" й припинення будь-яких переслідувань або правових обмежень щодо немусульман. Аби запобігти антивладним заколотам мусульман-джагірдарів, систему джагірів ліквідували ще в 1574 р., перевівши все військо на грошове утримання з бюджету. Землі повернули в халісу. Пізніше Акбар поновив джагіри, але джагірдарі поводитися надалі значно спокійніше.

Всі ці новації викликали серед панівної мусульманської страти суспільства масове невдоволення, яке вилилось у 1580 р. в антиакбарівське повстання, очолене шейхами. Заколотники оголосили Акбара "єретиком", і лише крайнім напруженням сил та жорстоким терором падишах придушив бунт. Ця подія остаточно підштовхнула Акбара до реалізації ідеї створення нової релігійної системи, яку він назвав дін-і-ілахі ("божественна віра").

Ідея була простою та привабливою: взяти все краще, істинне від найавторитетніших релігій і створити на цій базі єдину синкретичну "правильну" віру. До розробки філософських, етичних та онтологічних аспектів дін-і-ілахі залучили знавців ісламу, християнства, іудаїзму, індуїзму, буддизму й парсизму (зороастризму), але злиття "розумних" елементів породило фактично нову спробу індо-мусульманського ідейного синтезу. "Божественна віра" визнавала існування єдиного бога, вітала будь-яку скульптуру й живопис, забороняла полігамію, обіцяла прихід месії та страшний суд, містила концепцію переселення душ і звеличувала Акбара як "найсправедливішого правителя", а її обрядовий бік являв собою мішанину індуїстських та мусульманських традицій. В імперії була проголошена цілковита віротерпимість і свобода совісті, але проти релігійних фанатиків (насамперед проти агресивних ісламських ортодоксів) Акбар діяв швидко й репресивно: непримиримих шейхів відправили на заслання, а їхні мечеті закрили. Логічним продовженням цієї політики стало призначення візирем імперії чистокровного індуса Бірбала - велеречивого й хитрого політика, людину високого зросту, з темною шкірою та обличчям, пошкодженим віспою. Вперше в історії "Імперії Великих Моголів" її державний апарат очолив тубілець, який, звичайно, енергійно впроваджував акбарівські реформи в життя.

Штучність і суб'єктивістська спрямованість визначили нежиттєздатність дін-і-ілахі, тому після смерті свого засновника "божественна віра" швидко стала надбанням дрібної секти, про яку невдовзі забули. Соціальна верхівка її не сприйняла, але дух віротерпимості зробив постать Акбара символом релігійного миру й злагоди для всіх наступних поколінь Індії.

Релігійні пошуки сприяли виникненню нових літературно-філософських течій. Зокрема, ще одною спробою індо-ісламського синтезу став сікхізм, динамічне поширення якого теж припало на правління Акбара.

Заснував сікхізм син багатого пенджабського торговця з касты брахманів Нанак (1469 - 1539). Секта була побудована на засадах жорсткої теократичної вертикалі на чолі з гуру ("вчителем"), а її таємні догмати залишилися мало відомими. Нанак теж намагався об'єднати все найкраще, що є в індуїзмі та ісламі, визнавав єдність бога, заперечував полігамію, касты та релігійні ритуали. Сікхи не сприймали харчові табу, а покійників ховали, а не спалювали, як індуси. По смерті Нанака кількість сектантів не перевищувала 100 тис. адептів, тому сікхізм був невеликою (за індійськими масштабами) релігійною течією Пенджабу. Проте Акбарові ідеї Нанака сподобалися. Падишах подарував секті землі навколо Амрітсара, де сікхи викопали священний ставок і побудували свою святиню - "Золотий храм". Тут вони поклонялися священній книзі "Грант-сахіб", залишаючися мирною релігійною течією.

В країні відродився інтерес до класичної індійської літератури: славетний поет Тулсі Дас переклав мовою хінді "Рамаяну" (1575).

Релігійна терпимість Акбара містила в собі й певну небезпеку. В імперії активізувалися радикальні секти (рошданіти в Афганістані, махдісти в Доабі тощо), які проповідували майнову рівність і закликали провести перерозподіл доходів на засадах егалітаризму, але влада їх жорстоко переслідувала.

Завершивши глобальні реформи, Акбар знову зайнявся зовнішньою політикою. Його генерали (Тодармал, Ханханан, Джаганнатх, Прасад) рвалися у бій, і падишах їх більше не стримував. У 1586 - 1589 рр. моголи захопили Кашмір, який славився килимами, шафраном, бавовною, прохолодним кліматом і дивовижними озерами, тому став для падишаха місцем щорічного літнього відпочинку. В 1590 - 1601 рр. вояки Акбара завоювали Сінд, Оріссу, Кандагар (відбили в Сефевідів), Ахмеднагар і навіть неприступне місто-фортецю Доулатабад, чим почали завоювання Декану.

“Імперія Великих Моголів” перебувала в zenіті слави, але за реформи треба платити, тому останні роки акбарівського царювання виявилися непростими. Мусульмани не змирилися з утратою своїх привілеїв, розквіт і невпинна релігійно-ідеологічна чехарда розклали армію, а коли падишах почав дихати на ладан, проти нього збунтувався син Селім, який очолив партію ісламських ортодоксів. Смерть Акбара (1605) перервала його оригінальні реформи. Не стало й візира Бірбала, який ще раніше загинув у поході на пуштунів. На Індію чекала реісламізація.

На престол сів Селім, коронувавшись під іменем Джахангір (джехангір - “завойовник світу”, 1605 - 1627). Більшість реформ його батька була скасована, дух віротерпимості забутий, мусульманські привілеї й полігамія поновлені, а сам молодий падишах звернувся до шіїзму, який давав йому моральне право пиячити, слухати музику та вживати наркотики. Легендарними стали похитливість і жорстокість Джахангіра.

Останньою надією колишніх акбарівських соратників на збереження реформаційних здобутків попереднього правління був старший син Джахангіра - Хусру. Його підтримали сікхи, джагірдари-індуси та реформаційне крило мусульман, але царевич не зумів замінити свого покійного діда. Абсолютну перемогу ісламським ортодоксам гарантувала підтримка збройних сил імперії, кістяк яких становили переконані у своїй зверхності над “невірними” мусульмани. Урядові сили розпорошили заколотників, Хусру заарештували й за наказом батька осліпили, а його провідних прибічників стратили.

Зміцнивши владу, Джахангір негайно поновив завоювання і здобув на цій ниві гучні перемоги. Моголи дозавоювали Північну Індію, придушили сепаратистсько-егалітарний рух рошданітів в Афганістані, захопили Бенгалію й північну частину Декану, а південноіндійські мусульманські султанати (Ахмеднагар, Біджапур, Голконда) після ряду поразок змушені були сплатити імперії велику контрибуцію.

Хитріше повели себе сікхи. Їхнього п'ятого гуру Арджана стратили за участь у заколоті Хусру, тому наступний гуру Хар Гобінд визвався добровільно служили в могольському війську, але своїх adeptів перетворив на вкрай мілітаризовану секту. Колишні мирні сектанти навіть ззовні стали виявляти бойовність: кожен сікх (“учень”) відтепер носив кірпан (кинджал), а до свого імені додавав залежно від статі слово сінгх (“лев”) або каур (“левиця”). Обдурити падишаха не вдалося: Хар Гобінд був заарештований і провів в ув'язненні 12 років, але каральні експедиції проти наелектризованих і мілітаризованих сікхів відчутних результатів не дали.

Нестримна територіальна експансія посварила моголів із португальцями, та Джахангір не пішов шляхом безкомпромісної боротьби з колонізаторами, як-от Корея, Японія, Ефіопія або Таїланд. Падишах став підтримувати португальських конкурентів - англійців та голландців, що поклато початок колоніальному поневоленню Індії. В 1613 р. англійцям подарували Сурат - перший центр англо-голландської колоніальної торгівлі на субконтиненті, а в Гуджараті (економічно найрозвинутішому краї імперії моголів) з'явилися перші індійські купці-компрадори (пов'язані з іноземцями), серед яких виділялася постать “найбагатшої людини тогочасного світу” Вірджі Вора (Бохра).

Джахангір тішився безмежністю своєї влади, проте фінал його царювання не став щасливим. У боях із султанатами Декану неабиякі військові здібності виявив другий син Джахангіра. За це падишах призначив його спадкоємцем престолу й подарував ім'я Шах Джахан (шах-джехан - “правитель світу”), та двірцеві таємниці ледь не змінили політичну ситуацію в державі.

На схилку років Джахангір пережив фатальне кохання, що часто буває в старезних вождів. Цілковиту владу над імператором захопила його улюблена молода дружина-фаворитка Нур-Джахан (Нур-і-Махалль - “Світло гарему”, “Зірка гарему”). Ця абсолютно неосвічена, надзвичайно хитра, жорстока й шалено красива інтриганка штовхала до влади власного малолітнього сина Шахріяра. Джахангір під впливом вина, опіуму та її краси остаточно перетворився на безвольну маріонетку, що загрожувало Шах Джаханові втратою престолу - і в 1622 р. він збунтувався проти батька.

Урядове військо швидко розбило заколотників, і Шах Джахан, якого батько дуже любив, зумів принижено вимолити собі пощаду. Та це був лише початок смуту: слідом збунтувалися невдоволені чванливістю мусульман раджути (найбездатніша частина могольського війська), причому їхній лідер Махаббат-хан навіть узяв падишаха в полон. Лише крайніми заходами, вирізавши 2 тис. раджути, могольським мусульманам-гвардійцям удалося звільнити імператора. Таких нервових стресів Джахангір не витримав і в 1627 р. помер: трон здобув Шах Джахан (1627 - 1656). Першим наказом нового падишаха стала команда вирізати всіх його родичів, щоб не було конкурентів, і поховати тіло батька в Лахорі, де той полюбляв за життя відпочивати.

Жорстокістю, підступністю, похитливістю, схильністю до алкоголізму й наркоманії Шах Джахан не поступався батькові, та водночас він знав кілька мов, любив поезію, виявив себе розсудливим та вибагливим

меценатом, а культурні пам'ятки його правління увійшли до "золотого фонду" людства. В імперії творили славетні художники-мініатюристи, серед яких прославилися Манохар (XVII ст.) і неперевершений в Індії майстер зображення квітів, тварин та птахів Мансур (XVII ст.). Архітектурним дивом став делійський "Червоний форт", біломармурні соборні мечеті Лахора, Агри й Делі, але всіх затмив Тадж Махал ("Вінець гарему") - білий мавзолей, побудований в Агри для улюбленої дружини падишаха Мумтази. Його збудували з білого мармуру на березі Джамни, а стіни й купол прикрасила мозаїка з дорогоцінних каменів. Розкіш, пишність і марнотратство шах-джаханівського двору перевершили будь-яку міру, але все це стало красивою оболонкою глобальної кризи індійського середньовіччя, вмирання традиційної східної структури в Південній Азії.

Розвиток індійського господарства на засадах традиційних східних цінностей досяг апогею і впав у стагнацію. Варново-кастова система остаточно загальмувала технологічний прогрес суспільства, а з ним припинилося розширення орних земель; зовнішня торгівля, яка буквально "роздягала" Індію, цілком потрапила до рук іноземців. Нееквівалентний обмін і грабіж з боку іноземців знесли економіку, на підтримку якої вже не вистачало казкових індійських багатств. Навіть серед мусульман (окрім грабіжницької верхівки) почався невтримний занепад життєвого рівня: джагірдари не могли прогодуватися й почали жити бандитизмом. Влада підвищувала податки, але загальний господарський регрес перешкоджав збільшенню її доходів. Перестала розвиватися наука, геніальні винаходи якої не знаходили практичного застосування в продуктивній сфері. Індія вперше стикнулася з господарським запустінням і голодоморами (з мільйонами жертв). Система, яка не давала людині розкрити індивідуальні здібності, вичерпала свій потенціал, а глобальне технологічне відставання від Заходу активізувало в регіоні колоніальні зазіхання європейців.

Початок шах-джаханівського царювання не став спокійним навіть після того, як вирізали всіх найближчих родичів падишаха: боротьба з бунтівними намісниками вимагала коштів, і Шах Джахан знову підвищив податки, спричинивши масовий голод в імперії (вперше в індійській історії!). Особливо потерпів Гуджарат, де від голодної смерті загинуло 3 млн мешканців, серед них багато городян (купців, ремісників). Навіть англійських колонізаторів розруха примусила перенести звідси свою активність на Коромандельське узбережжя, заснувавши там порт Мадрас, і в Бенгалію, де пізніше (в 1690 р.) англійці побудували Калькутту. Англійські колоніальні володіння в Індії доповнив Бомбей, який Португалія подарувала в 1661 р. Карлу (Чарльзу) II Стюарту як посаг за своєю принцесою, що стала його дружиною.

Європейська експансія не подобалася моголам, і першою їхньою жертвою впали португальці. В 1632 р. Шах Джахан після тривалої облоги захопив бенгальський порт Хуглі, який контролювали португальці. Майже 4 тис. полонених із помпою пригнали в Агру, де звільнили тих, що погодилися прийняти іслам (ім зробили обрізання), а решту ефектно стратили. Слідом були завойовані й перетворені на могольських васалів Ахмеднагар, Біджапур та Голконда, але багатства Індії вже розграбували, тому війни перестали приносити прибутки й розорили імперські фінанси. Національне багатство країни, яке в межах традиційних порядків творили десятки поколінь, султани й падишахи прогайнували на коней та війни, а змінити ситуацію на краще без фундаментальної ломки суспільної структури було неможливо. Індію охопили селянські бунти (!), чого теж країна раніше не бачила. Останньою спробою мобілізувати в Індії внутрішній потенціал суспільства традиційного типу стало правління Аурангзеба, яке вінчає епоху індійського середньовіччя.

У 1656 р. Шах Джахан тяжко захворів, і чотири його сини від покійної улюбленої Мумтази (якій побудували Тадж-Махал) розв'язали криваву різанину за владу.

Улюбленцем падишаха був високоосвічений та схильний до містицизму старший син Дара Шукох. Він захоплювався суфізмом і йогою, підтримував тісні контакти зі "святими людьми" індуїзму та мріяв про нове злиття ісламу з індуїзмом. Опорою Дара Шукоха стали раджути, індуси-джагірдари й реформаційне крило мусульман імперії, які пов'язували з його можливим правлінням надії на повернення акбарівських традицій віротерпимості. Проте, втративши кохану дружину, хворий і знервований уособленнями дітей Шах Джахан впав на схилку років у глибоку меланхолію, так і не втілюючи в життя свої наміри щодо спадкоємця.

Уособиці за владу тривали два роки, а перемогу в родинній ворожнечі здобув фанатичний сунніт Аурангzeb ("Краса престолу", 1658 - 1707) - лідер крайніх мусульманських ортодоксів. Зашорені ісламські фанатики вперто не бажали розставатися зі своїми привілеями в Індії.

Захопивши владу, Аурангzeb заарештував та згноїв за ґратами жакливого фортеці Гваліор і трьох братів, і батька. Після смерті в'язня-падишаха він, як щирий мусульманин та дбайливий син, добував для заспокоєння батьківської душі Тадж-Махал, де й поховав Шах Джахана поруч з Мумтазою.

Аурангzeb намагався довести до максимуму могольську армію і жакливим терором припинити в країні політико-економічний розвал. Для цього потрібні були гроші, тому знову збільшили податки (до 1/2 урожаю). Це остаточно зруйнувало господарство, а імперія перетворилася на державу хронічно голодних людей. Надзвичайні заходи дали змогу збільшити управлінський апарат і довести чисельність могольської армії до 170 тис. вояків, але це не додало державі порядку.

Холодний, жорстокий політик Аурангzeb прославився фанатичною відданістю суннітському ісламу, заповідям Корану й Сунни. В імперії почали всіляко переслідувати шиїзм та інші прояви вільнодумства, заборонили шиїтські свята, вино, танці, музику, наркотики, живопис та скульптуру. Цілком безправними стали індуси: їм заборонили носити багатий одяг і прикраси, їздити верхи й на слонах, а їхні храми падишах

наказав ламати та будувати з цього ж каміння на тому самому місці мусульманські мечеті. Навіть храм Айодх'я - святиня індусів, де, за легендою, народився Рама, - була перетворена на купу каміння, з якого спорудили мечеть. У 1679 р. знову ввели джизью.

Така політика породила загальноімперську катастрофу. Проти влади повстали сікхи, раджути, афганці, джати, але найбільшого клопоту моголам завдали маратхи - індоарійські нащадки могутніх Раштракутів, які відродили в XVII ст. свою державність на базі рамаїтського індуїзму (а Рама - бог-воїн!).

Першим вождем борців за маратхську незалежність став Шахджи, але його сили залишалися ще дуже обмеженими, тому Шахджи змушений був завжди балансувати між володарями Пуни й Мавалу та коритися моголам. Справжнім творцем маратхської незалежності став його син, невтомний войовник Шиваджи, а ідейними лідерами державницького руху маратхів - наставник Шиваджи Рам Дас (1608 - 1681) і апологет антимогольських воєн поет Бхушан (1614 - 1716) - панегірист Шиваджи.

Силою та хитрістю Шиваджи об'єднав усі маратхські роди в невелику, але войовничу, міцну й надзвичайно агресивну державу. Такий перебіг подій занепокоїв Біджапур, султан якого вислав у 1658 р. на приборкання маратхів сильне військо на чолі з хитрим і досвідченим Афзал-ханом.

Біджапурський полководець викликав Шиваджи на переговори й при зустрічі вдарив маратхського лідера кинджалом, але Шиваджи знав, з ким має справу: на ньому під одягом була кольчуга, а в рукаві залізни "кігті", якими Шиваджи зарізав Афзал-хана. Залишившись без полководця, мусульманське військо розбіглося, а маратхи розпочали спустошливі набіги на сусідів.

Зі своїх головорізів Шиваджи створив непереможне військо з жорсткою дисципліною і стабільною централізованою державною платнею в мирний час або на засадах грабіжницького самозабезпечення при походах на сусідів. Обдирання сусідів озолотило маратхську скарбницю, що дало Шиваджи змогу зменшити до мінімуму податки з маратхських селян і здобути цим масову підтримку свого народу. Навіть армії Аурангзеба не зуміли спочатку припинити маратхські набіги, жертвами яких стали Біджапур, Берар, Хандеш, Карнатік і навіть Гуджарат, де Шиваджи здобув та пограбував Мурат, підірвавши місцеву торгівлю. В 1674 р. Шиваджи офіційно оголосив про створення незалежної держави, а в 1677 р. уклав союз із Голкондою, але маратхи явно недооцінили Аурангзеба.

В 1680 р. Шиваджи помер, а його син і спадкоємець Самбхаджи не мав талантів батька. Одразу активізувалися моголи; в 1686 р. вони захопили Біджапур. Облога тривала півтора року, але голод, епідемії та спрага (моголи зруйнували систему міського водопостачання) зламали опір захисників. У тому самому році впала Голконда, а в 1689 р. Аурангзєб розгромив маратхів: Самбхаджи потрапив у полон.

Усе життя Аурангзєб із фанатичною впертістю придушував бунти й заколоти, вів війни, рубав голови непокірним і розширював свої володіння. "Імперія Великих Моголів" охопила весь Афганістан і майже всю Індію (окрім Кандагару, який тримали під контролем Сефевіди; крайнього півдня Індостану та кількох європейських колоній).

У країні продовжували працювати видатні поети: серед них - зірка середньовічної деканської урдумовної поезії Валі Аурангбаді (1668 - 1707 або 1744), а також персомовні придворні поети Саїб Тебрізі (XVII ст.) та Беділь (1641 - 1720), творчість яких вплинула навіть на перську літературу Ірану, породивши там ускладнений та витіюватий "індійський стиль". Історичну науку прославили творець спогадів могольський воєначальник Мірза Нат-хан (XVII ст.) і перший індійський автор, який спробував вийти за межі просто хронік і писати історичні твори з елементами наукового аналізу, концептуального дослідження подій та виявлення певних історичних закономірностей, - Хафі-хан (XVII ст.). Справжній бум пережила місцева мусульманська архітектура.

Але вражає й ціна цього ілюзорного процвітання. Країна була розорена, вичерпалися потенції традиційної індійської суспільно-господарської системи, в стан регресу занурювалися економіка та більшість галузей науки й культури. Лише за 1702 - 1704 рр. на Декані від голоду померло понад 2 млн людей. Роками не отримували платню джагірдари, які перетворилися на грабіжників і бандитів. Імперія стояла на краю прірви, що болісно відчув напередодні смерті сам Аурангзєб.

У 1707 р. під час чергового походу знесилений війнами 89-річний Аурангзєб тяжко захворів і, помираючи, написав листа синам, де одною фразою підбив підсумок своєму правлінню: "Життя, таке цінне, пішло на ніщо". Невдовзі суворий падишах помер, але йому не стали будувати пишний мавзолей, а поховали просто в Доулатабаді, поставивши над могилою просту біломармурову стелу, на якій викарбували цю гірку фразу Аурангзєба.

Смерть Аурангзєба позначила початок цілковитої політичної, економічної та соціальної анархії в Індії. Стабільності не забезпечували вже ані держава, ані варново-кастова система. Традиційні суспільні структури Індії не контролювали більше ситуацію, а славетні титули нащадків гордих могольських імператорів перетворилися на чистісіньку фікцію. Всі різалися з усіма, й дедалі більший вплив на субконтиненті здобували європейські колонізатори, серед яких виділялися англійська та голландська Ост-Індські компанії. Середньовічна Індія як унікальна стабільна система традиційних порядків перестала існувати, але тотальна криза не створила умов для фазового переходу до нових суспільних структур. Країна вступила в нелегкі часи перманентної суспільно-господарської та політичної нестабільності, ускладненої нестримною колоніальною експансією технологічно передових країн Заходу.

Комплекс завдань для поточного контролю знань з «Історія країн Азії та Африки в середні віки та модерну добу»

1. Вступ до курсу. Особливості історичного розвитку Сходу у середні віки.

1. Визначте основні наукові проблеми історії Азії та Африки в середні віки.	6. Визначте географічні межі поняття Схід.
2. Визначте основні джерела з історії Азії та Африки в середні віки.	7. В чому полягає сутність поняття «європоцентризм»?
3. Представником цивілізаційного підходу є: А) Маркс Б) Ленін В) Бартольд Г) Тойнбі	8. Український інститут сходознавства носить ім'я: А) Ковалевського Б) Крачковського В) Прицака Г) Кримського.
4. Назвіть особливості розвитку середньовічного Сходу.	9. Назвіть цивілізаційні регіони середньовічного Сходу.
5. Визначте хронологічні межі східного середньовіччя.	10. Назвіть сходознавчі наукові періодичні видання.

2. Китай у добу середньовіччя.

1. Доба «Троєцарства» тривала....? А) 220-280 рр. Б) 220 – 310 рр. В) 180 – 310 рр. Г) 180 – 280 рр.	6. Доба династії Тан тривала....? А) 618 – 807 рр. Б) 718 – 907 рр. В) 618 – 907 рр. Г) 718 – 907 рр.
2. До провідних ідеологій китайського середньовіччя відносяться ... А) конфуціанство; Б) даосизм; В) легізм; Г) буддизм.	7. Доба династії Сун тривала....? А) 951 – 1280 рр. Б) 979 – 1279 рр. В) 960 – 1279 рр. Г) 979 – 1280 рр.
3. Земельна реформа Сима Яня відбулась у...? А) 280 р. Б) 290 р. В) 295 р. Г) 300 р..	8. Відомою імператрицею Китаю була? А) Лі Шимін; Б) Цао Цао; В) Чжен Хе; Г) У Цзетянь.
4. У ранньосередньовічному Китаї домінувала....? А) надільна система; Б) система феодин; В) приватна власність; Г) система ікта.	9. Доба династії Мін тривала....? А) 1368 – 1644 рр; Б) 1351 – 1645 рр; В) 1396 – 1628 рр; Г) 1382 – 1648 рр.
5. Головними торгівельними шляхами Китаю були...?	10. «Династійний цикл» - це...?

3. Середньовічна Японія.

1. Національною японською релігією є..? А) іслам; Б) синтоїзм; В) індуїзм; Г) буддизм.	6. Війна Тайра і Мінамото відбулась у..? А) 1181 - 1185 рр; Б) 1185 – 1190 рр. ; В) 1156 – 1181 рр.; Г) 1181 – 1190рр.
2. Предками японців були...? А) ямато; Б) хань; В) когурьо; Г) тямі.	7. В добу сьогунату імператорська резиденція була розташована в....? А) Нарі; Б) Кіото ; В) Токіо; Г) Сакаі.

3.Переверот Тайка відбувся у? А) 654 р; Б) 702 р. ; В) 710 р.; Г) 645 р. .	8. Титул голови клана в середньовічній Японії? А) інсей; Б) самурай; В) сьогун; Г) даймьо.
4.Приватна власність на землю в середньовічній Японії – це...? А) інсей; Б) сьоен ; В) сьогун; Г) сохей.	9. Першим об'єднувачем Японії у XVI ст. був...? А) Такеда Сінген; Б) Ода Нобунага; В) Токугава Ієясу; Г) Тойотомі Хідейосі.
5.Першою династією сьогунів були...? А) Мінамото; Б) Тайра; В) Токугава; Г) Асікага.	10. Династія сьогунів Токугава правила у..? А) 1573 - 1867 рр; Б) 1581 - 1867 рр. ; В) 1600 - 1867 рр.; Г) 1603 – 1867 рр.

4.Держава Чингіз-хана та його нащадків.

1. Територіальні межі Великого Степу...? 2.ІІ Тюркський каганат існував до...? А) 679 р; Б) 702 р. ; В) 710 р.; Г) 745 р.	6. Каганат – це...? 7. Уйгурський каганат існував у...? А) 679 р; Б) 702 р. ; В) 710 р.; Г) 745 р.
3.Велика Яса – це.....? А) релігійний трактат; Б) епічний твір; В) збірник законів; Г) літопис.	8. Улус – це...? А) військовий підрозділ; Б) форма державності; В) релігійна організація; Г) торгівельне об'єднання.
4.Чингіз-хан був верховним правителем монголів у...? А) 1162 - 1227 ; Б) 1206 - 1227 ; В) 1162 - 1207; Г) 1162 - 1206 .	9. Золота орда існувала у...? А) 1243-1480 ; Б) 1227 - 1480 ; В) 1227 - 1502; Г) 1243-1502 .
6.Узбек – це ...? А) хакан Хозарії ; Б) хан Золотої орди ; В) імператор Юань; Г) хан узбеків .	10. Хубілай – це.....? А) хакан Хозарії ; Б) хан Золотої орди ; В) імператор Юань; Г) хан узбеків .

5.Країни мусульманського світу у VII – XV ст.

1.Хіджа відбулась у.....? А) 610 р; Б) 622 р. ; В) 632 р.; Г) 661 р.	6. Пророк Мухаммед помер у...? А) 610 р; Б) 622 р. ; В) 632 р.; Г) 661 р.
2. Останнім «праведним» халіфом вважають...? А) Абу Бекра; Б) Омара ; В) Османа; Г) Алі.	7. Коран був кодифікований за часи...? А) Абу Бекра; Б) Омара ; В) Османа; Г) Алі.
3. Династія халіфів Омейядів правила у...? А) 622-632 рр; Б) 632 – 661 рр ; В) 661 – 750 рр.; Г) 750 – 1517 рр.	8. Династія халіфів Абасидів правила у...? А) 622-632 рр; Б) 632 – 661 рр ; В) 661 – 750 рр.; Г) 750 – 1517 рр.
4.До шіїтських відносяться держави...? А) Фатімідів; Б) Абасидів; В) Саманідів; Г) Буїдів.	9. До сунітських відносяться держави...? А) Фатімідів; Б) Абасидів; В) Саманідів; Г) Буїдів.
5.У Магрибі були розташовані держави...?	10. У Середній Азії та Ірані були розташовані держави...?

А) Альморавідів; Б) Газневідів; В) Альмохадів; Г) хорезмшахів.	А) Альморавідів; Б) Газневідів; В) Альмохадів; Г) хорезмшахів.
---	---

6. Османська імперія в середні віки.

1. Засновника Османської держави був..? А) Осман Газі; Б) Орхан; В) Мехмет І; Г) Мурад І.	6. Засновником яничарського корпусу був...? А) Осман Газі; Б) Орхан; В) Мехмет І; Г) Мурад І.
2. Форма умовного землеволодіння – це...? А) хасс; Б) мулк; В) вакф; Г) тімар.	7. Подушний податок для не мусульман – це...? А) харадж; Б) джиз'я; В) йошур; Г) іспендже .
3. Завоювання турками Константинополю відбулось у ...? А) 1354 р.; Б) 1399 р.; В) 1453 р.; Г) 1571 р..	8. Битва при Лепанто відбулась у...? А) 1354 р.; Б) 1399 р.; В) 1453 р.; Г) 1571 р..
4. Представники служилого стану в Османській імперії – це...? А) ескері; Б) райя; В) зінік; Г) кули.	9. Оподатковані мусульмани в Османській імперії – це...? А) ескері; Б) райя; В) зінік; Г) кули.
5. Селім І правив у...? А) 1482 – 1512 рр.; Б) 1512 – 1520 рр.; В) 1520 – 1566 рр.; Г) 1566 – 1574 рр.	10. Сулейман І правив у ...? А) 1482 – 1512 рр.; Б) 1512 – 1520 рр.; В) 1520 – 1566 рр.; Г) 1566 – 1574 рр.

7. Середньовічна Індія.

1. Джаджамані- це... А) кастова система; Б) податок; В) форма землеволодіння; Г) титул.	6. Самудрагупта – правитель держави А) Гуптів ;Б) Палів; В) Раштракутів; Г) Гурідів.
2. Індійська національна релігія – це... А) буддизм ;Б) сінтоїзм; В) іслам; Г) індуїзм.	7. Релігія правлячої верхівки Делійського султанату... А) буддизм ; Б) сінтоїзм; В) іслам; Г) індуїзм.
3. Реформатор індуїзму-... А) Харши ; Б) Кумарілла Бхата; В) Махмуд Газні; Г) Ібрахім Лоді.	8. Відомий керівник мусульманських походів в Індію... А) Харши ; Б) Кумарілла Бхата; В) Махмуд Газні; Г) Ібрахім Лоді.
4. Делійський султанат існував у А) 1206 – 1526 рр. ; Б) 1336 – 1565 рр; В) 1526 – 1858 рр; Г) 1206 – 1565 рр.	9. Імперія Великих Моголів існувала у А) 1206 – 1526 рр. ; Б) 1336 – 1565 рр; В) 1526 – 1858 рр; Г) 1206 – 1565 рр.
5. Перша португальська факторія в Індії була заснована у А) 1500 р. ; Б) 1510 р.; В) 1613 р.; Г) 1674 р..	10. Перша англійська факторія в Індії була заснована у А) 1500 р. ; Б) 1510 р.; В) 1613 р.; Г) 1674 р..

8. Південно-Східна Азія у добу середньовіччя.

1. Перша держава на території Камбоджи А) Бапном (Фунань) ;Б) Ченла Води ;	6. Ангкор –столиця... А) Бапнома (Фунань) ;Б) Ченли Води ;
--	--

В)Ченла Суші; Г)Камбуджадеша .	В) Ченли Суші ; Г) Камбуджадеши .
2. З XIV ст. домінуючою релігією в Індонезії був... А) буддизм ;Б) сінтоїзм; В) іслам; Г) індуїзм.	7. Державною релігією Паганського царства був... А) буддизм ;Б) сінтоїзм; В) іслам; Г) індуїзм.
3. Засновником Паганського царства був А)Джаяварман II ; Б)Аніруда ; В) Сурьяварман II; Г) Раматібоді I.	8. Засновником держави Аютія був... А) Джаяварман II ; Б) Аніруда ; В) Сурьяварман II; Г) Раматібоді I.
4. Самоназва індонезійського регіону в добу середньовіччя –це... А) Шрівіджая ; Б)Шрікшетра; В)Нусантара ; Г) Таунгу.	9. Першою середньовічною державою на території Мьянми була А) Шрівіджая; Б) Шрікшетра; В) Нусантара; Г) Таунгу.
5. Перша португальська факторія на території Тайланду була заснована у... А)1177р.; Б)1519р.; В)1569 р.; Г)1597 р. .	10. Держава Аютія була ліквідована у... А) 1177 р.; Б) 1519 р.; В) 1569 р.; Г) 1597 р..

8.Інструктивно-методичні матеріали до семінарських, занять

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1.

1. Організаційна частина – привітання, перевірка присутності студентів (2 хв.).

2. Повідомлення теми, мети заняття.

ТЕМА: Особливості історичного розвитку Сходу в середні віки.

МЕТА:

- Визначити предмет та об'єкт курсу. Розкрити основні етапи становлення та розвитку цивілізацій середньовічного Сходу, проаналізувати їх економічні, соціальні, політичні та культурні особливості. Проаналізувати і узагальнити періодизацію. Розкрити та охарактеризувати основні джерела та історіографію. Показати основні етапи розвитку сходознавчих досліджень та розкрити їх сутність.
- Розвивати вміння учнів працювати з контурною картою, підручником, відео-джерелами. Формувати навички аналізу конкретно історичного матеріалу.
- Виховувати культуру спілкування, толерантність та повагу до інших народів світу. Давати моральну оцінку війнам, як способу вирішення суперечностям між людьми

3. Актуалізація опорних знань студентів – Фронтальне опитування (8 хв.):

1. Періодизація всесвітньої історії.
2. Основні види хронології.
3. Джерела з історії середньовічних Азії та Африки.
4. Історіографія історії середньовічних Азії та Африки.

4. Мотивація навчальної діяльності – вивчення даної теми сприяє розумінню еволюції людського суспільства за добу середньовіччя.

5. Вступне слово викладача – коротка характеристика структури та характеру роботи, оголошення типу семінару.

6. Тип семінару: Бесіда (диспут, дискусія, заслуховування рефератів, обговорення доповідей та рефератів, рецензування відповідей студентів).

Обладнання: Підручник, хрестоматія, посібник «Історія середньовічного Сходу», історичні карти та схеми, контурна карта, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали, ноутбук та проектор.

Основні поняття та терміни: Хронологія, періодизація, історичні та археологічні джерела, історіографія, природнокліматичні умови, середньовіччя, сходознавство, африканістика.

7. Зміст основної частини заняття (перелік питань семінару) – (55 хв.):

ПЛАН

1. Актуальність вивчення і дослідження історії країн Сходу.
2. Сходознавство, як наукова дисципліна. Історія сходознавства.
3. Географічні і хронологічні межі курсу.
4. Формаційний і цивілізаційний підходи щодо дослідження історії Сходу. Цивілізаційні регіони сходу.
5. Порівняння історичного розвитку країн Сходу та Заходу. Особливості історичного розвитку країн Сходу.

8. Заключне слово викладача (10 хв.) – загальні висновки за змістом теми семінару, аналіз доповідей студентів, характеристика участі студентів в дискусіях, акцентування уваги на характерних недоліках при підготовці до заняття та відповідях, визначення шляхів усунення недоліків.

9. Підведення підсумків заняття (5 хв.) – оголошення оцінок, визначення питань до самостійного опрацювання, оголошення тем рефератів за темою.

10. Завдання для самостійної роботи:

1. В чому полягає сутність євроцентризму в історичній науці?
2. Охарактеризуйте географічні межі поняття Схід.
3. Охарактеризуйте хронологічні межі східного середньовіччя та дайте його періодизацію.
4. В чому полягають особливості застосування формаційного підходу щодо вивчення середньовічного Сходу? Чи існував феодалізм на Сході?
5. Як характеризується середньовічний Схід через призму цивілізаційного підходу? Назвіть та охарактеризуйте цивілізаційні регіони Сходу.
6. Дайте характеристику поняттю «азіатський спосіб виробництва».
7. Охарактеризуйте розвиток сходознавства на Україні.

Список основної і додаткової літератури, рекомендованої студентам.

НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

1. Васильєв Л. С. История Востока: В 2 т. : Учеб. по спец. «История».– М.: Высш. шк., 1994.– Т.1. - 495 с: ил.
2. Васильєв Л.С. История религий Востока. – М., 1988.
3. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. – М., 1987.
4. История стран Азии и Африки в средние века. – М., 1968.
5. История стран зарубежной Азии в средние века. – М., 1970.

6. Кондратьев І.В. Історія країн Азії та Африки у Середні віки: Інформаційний пакет матеріалів для організації навчання за кредитно – модульною системою для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації / 2-е вид. – Чернівці, Чернівецький державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, 2007. – 40 с.
7. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. – К., 2002.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

39. Ахметшин Н. Х. Тайны Шелкового пути. Записки историка и путешественника. — М.: Вече, 2002. — 416 с.
40. Бартольд В.В. Сочинения: В 9 т. — М., 1963 — 1977. — Т.1-9.
41. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1987. — 303 с.
42. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций/ Ф. Бродель. Предисл. М. Эмара. — М.: Весь мир, 2008. — 552 с.
43. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв.: в 3-х тт. — М.: Прогресс, 1986 – 1992.
44. Васильев Л.С. История религий Востока. — М., 1988.
45. Виденгрэн Г. Мани и манихейство. Пер. с нем. Иванова С. В. — СПб.: Издательская группа «Евразия», 2001. — 256 с.
46. Всемирная история: В 10 т. — М., 1957-1958. — Т. 3-5.
47. История Востока. История Востока : в 6 т. / редкол.: Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др.; Ин-т востоковедения РАН. — М.: Вост. лит., 1995-2006. — Т. 2-3.
48. История человечества: В 7-ми томах. — М.: Магистр-пресс, 2003.
49. Куликова А.М. Российское востоковедение XIX века в лицах. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2001. — 192 с.
50. Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. — К.: Ника-Центр; М.: Старклайт, 2004. — 1064 с.
51. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. — М., 1991 – 1992. — Т. 1-2.
52. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. - (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 752 с.
53. Саид Э. Ориентализм. — СПб: Русский мир, 2006. — 640 с.
54. Самозванцев А.М. Мифология Востока. — М.: Алетея, 2000. — 384 с.: ил.
55. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. — М., 1961 – 1976. — Т. 1-16.
56. Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. — М., 1993.
57. Юрченко А.Г. Книга катастроф. Чудеса мира в восточных космографиях. — СПб.: Евразия, 2007. — 320 с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

19. Вестник древней истории. Москва.
20. Вопросы истории. Москва.
21. Вопросы истории Азии и Африки. Москва.
22. Палестинский сборник. Москва; Ленинград.
23. История и культура традиционной Японии. - М.: Российск. гос. гуманит. ун-т. - (Orientalia et Classica: труды Института восточных культур и античности).
24. Советское востоковедение. Москва.
25. Східний світ. Київ.
26. Сходознавство. Київ.
27. Український історичний журнал. Київ.

Додаткова література

Далекий Схід.

Джерела.

33. Бай юй цзин (Сутра ста притч). /Пер. с кит. и коммент. И.С.Гуревич. Вступит, статья Л.Н.Меньшикова. Стихи в переводе Л.Н.Меньшикова. /Отв. ред. Л.Н.Меньшиков. - М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1986. - 128 с.
34. Ким Бу Сик. Самгук саги (Летописи трех царств)/ Пер. с кор.. М.Н. Пака. - М., 1962.
35. Кодзики (Записи о деяниях древности): В 2-х томах. - М., 1994. - Т. 1-2.
36. Краткая история Вьета (Вьет шы лыок). - М., 1980.
37. Ло Гуаньчжун. Троецарствие: В 2 т. - М., 1954. - Т. 1-2.
38. Нихон секи. Анналы Японии.: В 2 т. - СПб., 1997. - Т. 1-2.
39. Повесть о доме Тайра: Эпос (XIII ст.). - М., 1982.
40. Свод законов «Тайхо рицуре»: 702 – 716. Ричу (Уголовный кодекс)/ Пер. с древнеяп. К.А. Попова. - М., 1989.
41. Свод законов «Тайхоре»: В 2 т./ Пер. с древнеяп. К.А. Попова. - М., 1985. - Т. 1-2.
42. Сказание о Есицуне. - М., 1984.
43. У Цзин-цзы. Неофициальная история конфуцианцев/Пер. с кит. Д. Воскресенского. - М., 1959.
44. Установления о соли и чае/ Пер. с кит. Н.П. Свистуновой. - М., 1975.
45. Хогэн моногатари – Сказание о годах Хогэн/ Перевод со старояп., предисл. и коммент. В.Н. Горегляд. - СПб.: Гиперион, 1999. - 179 с. - (Литературные памятники древней Японии. V).
46. Хироаки Сато. Самураи: история и легенды/ Пер. с яп. Р.В. Котенко. - СПб: Евразия, 1999.
47. Ши Най-ань. Речные заводи: В 2 т./ Пер. с кит. А.П. Рогачева. -М., 1955. - Т. 1-2.
48. Ямато-моногатари./ Пер. с яп. Л.М. Ермаковой. - М., 1982.

Література

117. Абаев Н.В. Чань-буддизм и культура психологической деятельности в средневековом Китае. - Новосибирск: Наука, 1983. - 125 с.
118. Алимов И.А., Ермаков М.Е., Мартынов А.С. Срединное государство. Введение в традиционную культуру Китая. - М., 1998.
119. Арутюнов С.А. Старые и новые боги Японии. - М., 1968.
120. Бокщанин А.А. Императорский Китай в начале XV века. - М., 1976.
121. Бокщанин А.А., Непомнин О.Е.. Лики Срединного царства: Занимательные и познавательные сюжеты средневековой истории Китая / А.А. Бокщанин, О.Е. Непомнин ; Ин-т востоковедения. — М.: Вост. лит., 2002. — 430 с.
122. Борокова Л.А. Царства «Западного края» во II – I веках до н.э. - М., ИВ РАН, 2001. - 368 с.
123. Борокова Л.А. Восстание «красных войск» в Китае. - М., 1971.
124. Бутин Ю.В. От Древнего Чосона к Трём государствам. - Новосибирск, 1984.
125. Ванин Ю.В. Аграрный строй феодальной Кореи XV-XVI вв. - М., 1981.
126. Волков С.В. Служилые люди на Дальнем Востоке. - М.: Восточная литература РАН, 1999. - 312 с.
127. Воробьев М.В. Япония в III – VII вв. Этнос, общество, культура и окружающий мир. - М., 1980.
128. Воробьев М.В. Японский кодекс «Тай хо Еро ре» (VIII в.) и право раннего средневековья. М., 1990.
129. Гальперин А.Л. Очерки социально-политической истории Японии в период позднего феодализма. - М., 1963.
130. Гулик, Роберт ван. Сексуальная жизнь в древнем Китае / Перевод с английского А. М. Кабанова. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000. — 400 с.
131. Дацышен В.Г. Новая история Японии: Учебное пособие/ В.Г. Дацышен. - Красноярск: Красноярский государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева, 2007. - 200 с.
132. Делэ Н. Япония вечная/ Н. Делэ; пер. с фр. С. Балашовой. - М.: АСТ, Астрель, 2006. - 160 с.
133. Духовная культура Китая. Энциклопедия: в 5 т. [Т. 3:] Литература. Язык и письменность. - М.: Восточная литература, 2006. - 855 с.
134. Елисеев Д. История Японии. Между Китаем и Тихим океаном/ Д. Елисеев. - СПб.: Евразия, 2009. - 318 с.
135. Елисеев В., Елисеев Д. Цивилизация классического Китая. -Екатеринбург: У-фактория, 2007. - 640 с.
136. Елисеев В., Елисеев Д. Японская цивилизация. - Екатеринбург: У-фактория, 2006. - 528 с.
137. Еремин В.Н. История правовой системы Японии. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. - 293 с.
138. Искендеров А.А. Токтоми Хидейоси. - М., 1984.
139. История Вьетнама. - М., 1983.
140. История Китая; Учебник / Под редакцией А.В. Меликсетова. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: МГУ, «Высшая школа», 2002. — 736 с.
141. История Кореи (Новое прочтение)/ Под ред.. В.А. Торкунова. - М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. - 430 с.
142. История Японии: В 2 т. - М.: Институт востоковедения РАН, 1998 - Т. 1. - 659 с.
143. Каменарович И. Классический Китай / И. Каменарович. - М.: Вече, 2006. - 416 с. : ил. - (Гиды цивилизаций).
144. Кирквуд К.П. Ренессанс в Японии. Культурный обзор семнадцатого столетия/К.П. Кирквуд. - М.: Наука. Восточная литература, 1988. - 303 с.
145. Китай и окрестности: мифология, фольклор, литература. К 75-летию академика Б.Л. Рифтина / Под ред. И.С. Смирнова; сост. Н.Р. Лидова. (Orientalia et Classica Труды Института восточных культур и античности; вып. 25). - М.: РГГУ, 2010. - 635 с.
146. Китайская мифология: энциклопедия./ Сост.К. Королев. - СПб.: Мидгард, 2007. - 412 стр., илл.
147. Конрад Н.Я. Японская литература. От «Кодзики» до Токтоми. - М.: Наука, 1974. - 568 с.

148. Крюгер Р. Китай. История страны. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – 545 с.
149. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос в средние века (VII – XII вв.). – М.: Наука. Восточная литература, 1984. – 336 с.
150. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос на пороге средних веков. – М.: Наука. Восточная литература, 1979. – 338 с.
151. Кузнецов Ю.Д., Навлицкая Г.Б., Сырицын И.М. История Японии. – М.: Высшая школа, 1988. – 432 с.
152. Курбанов С.О. Лекции по истории Кореи: с древности до конца XX века. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2002. – 626 с.
153. Лещенко Н.Ф. Япония в эпоху Токугава/ Н.Ф. Лещенко. – 2-е изд., доп. – М.: Крафт+, 2010. – 352 с.
154. Ломбар Д. Императорский Китай / Д. Ломбар; Пер. с фр. Ю.В. Крижевской. — М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. - 192 с.
155. Малявин В.В. Гибель древней империи. М., 1983.
156. Малявин В.В. Китайская цивилизация. – М.: «ИПЦ Дизайн. Информация. Картография», ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2001. - 632 с.
157. Малявин В.В. Повседневная жизнь Китая в эпоху Мин. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 451 с.
158. Мещеряков А.Н. Герои, творцы и хранители японской старины. - М., 1988.
159. Мещеряков А.Н. История древней Японии/ А.Н.Мещеряков. - М.: Наталис, 2010. – 544 с.
160. Мещеряков А.Н. Японский император и русский царь: элемент. база/А.Н. Мещеряков. – М.: Наталис: Рипол Класик, 2004. – 253с.
161. Накорчевский А.А. Синто. – СПб.: Азбука-классика, Петербургское востоковедение, 2003. – 448 с. – («Мир Востока»).
162. Никифоров В.Н. Очерк истории Китая: II тыс. до н.э. – начало XX ст. – М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2002. – 448 с.
163. Оно Сокио, Вудард У. Синтоизм: Древняя религия Японии/ Пер. с англ.. – М.: София, 2007. – 160 с.
164. Пасков С.С. Япония в раннее средневековье VII – XII вв. Исторические очерки. – М., 1987.
165. Познер П.В. История Вьетнама эпохи древности и раннего средневековья (до X в.н.э.). – М., 1994.
166. Сидихменов В.Я. Китай: страницы прошлого. – Смоленск: Русич, 2000. – 464 с.
167. Сидихменов В.Я. Маньчжурские правители Китая. — Минск: Миринда, 2004. — 448 с.
168. Симоновская Л.В. Великая крестьянская война в Китае в 1628 – 1643 гг. – М.: Гос. Изд-во министерства просвещения РСФСР, 1958. – 112 с.
169. Синто – путь японских богов: В 2-х томах. – СПб.: Гиперион, 2002.
170. Тернбулл С. Армии самураев, 1550-1615 / С. Тернбулл; пер. с англ. В.Г. Яковлева; худож. Р. Хук. — М.: АСТ: Астрель, 2005. — 61, [3] с., 8 цв. ил. — (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).
171. Тернбулл С. Самураи. Военная история. - СПб., 1999.
172. Усов В.Д. Евнухи в Китае. – М.: ИД Муравей, 2000. – 224 с.
173. У Хань. Жизнеописание Чжу Юаньчжана. – М., 1980.
174. Хайжуй Ли, Линъюй Фэн, Вэйминь Ши. Китай. Знакомство с древней культурой / Сост., пред. Н.Х. Ахметшина. - М.: Вече, 2007. - 208 с.

Великий степ.

Джерела.

7. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования. – М.: Наука, 1997. – 303 с.
8. Рашид-ад-дин. Сборник летописей: В 3 т./ Пер. с перс. Л.А. Хетагурова. –М.-Л., 1946 – 1968. – Т. 1-3.
9. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. — СПб.: Евразия, 2002. — 478 с.

Література.

109. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии в IX – XIII ст. – Ашхабад, 1969.
110. Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов. По данным персидского исторического сочинения Бахр ал-асрар. – СПб.: СПб ун-т, 2006. – 229 с.
111. Артамонов М.И. История хазар. – Л.: Гос. Эрмитаж, 1962. – 525 с.
112. Атыкбаев Ж.М. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий. – СПб.: Мажор, 2005. – 320 с.
113. Ахиджанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. –Алматы: Гылым, 1995. – 296 с.
114. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука. Восточная литература, 1965. – 194 с.
115. Бартольд В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993. – 192 с.
116. Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. — 1757 г. н. э.) / Пер. Д. В. Рухляева, В. Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рухляева. — Санкт-Петербург, 2009. — 248 с.
117. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Л.: ЛГУ, 1951. – 256 с.
118. Бокщанин А.А., Непомнин О.Е. Лики Среднего царства : Занимательные и познавательные сюжеты средневековой истории Китая / А.А. Бокщанин, О.Е. Непомнин ; Ин-т востоковедения. - М.: Вост. лит., 2002. - 430 с. : ил., карты.
119. Бубенок О.Г. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII –XV вв.). – К.: Истина, 2004. – 324 с.
120. Бубенок О.Г. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – нач. XIII века). – К.: Логос, 1997.- 224 с.
121. Воробьев М.В. Чжурчжени и государство Цзинь (X в. – 1234 г.): исторический очерк. - М.: Наука. Восточная литература, 1975. – 448 с.
122. Гончаров С.Н. Китайская средневековая дипломатия: отношения между империями Цзинь и Сун, 1127 – 1142. – М., 1986.
123. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV – XV ст.). – М.: Наука. Восточная литература, 1975. – 520 с.
124. Груссе Р. Империя степей. Атилла, Чингиз-хан, Тамерлан/Перевод Х. Хамраева. — Алматы, 2006. - 592 с.
125. Груссе Р. Чингиз-хан. Покоритель Вселенной/ Р.Груссе. пер. с фр., вступ. ел. Е. А. Соколова, послесл. А. С. Железнякова; прил. - 4-е изд. - М.: Молодая гвардия, 2008. - 285[3] С.: ил. - (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1118).
126. Далай Ч. Монголия в XIII-XIV веках/ Ч. Далай. - М.:Наука. Восточная литература, 1983. – 232 с.
127. Зайцев И.В. Астраханское ханство/ И.В.Зайцев; Ин-т востоковедения РАН. – М.: Восточная литература, 2006. – 303 с.
128. Зайцев И.В. Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV– пер. пол.XVI ст.). – М.:Рудомино, 2004. – 216 с.
129. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 с.
130. Ельников М.В. Золотоординські часи на українських землях. – К.: Наш час, 2008. – 176 с. – (сер. Невідома Україна).

131. Камалов И.Х. Отношения Золотой Орды с хулагуидами. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2007. – 108 с.
132. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2009. – 432 с.
133. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.
134. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 416 с.
135. Крадин Н.Н. Кочевые общества. – Владивосток: Дальнаука, 1993. – 240 с.
136. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана / Н.Н. Крадин, Т.Д. Скрынникова. — М.: Вост. лит., 2006. — 557 с.
137. Кшибеков Д. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 238 с.
138. Кычанов Е. И. История тангутского государства. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. – 767 с.
139. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – 319 с.
140. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства. – М.: Наука. Восточная литература, 1968. – 356с.
141. Лэмб Г. Тамерлан. Потресатель Вселенной. / Г/ Лэмб; Пер. с англ. Д. Вознякевич. - М.: Вече, 2008. - 336 с. - (Terra Historica).
142. Мароцци Дж. Тамерлан. Завоеватель мира/ Дж. Мароцци. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Полиграфиздат, 2010. – 445 с.
143. Монгольская империя и кочевой мир (Мат-лы междунауч. конф-ии). Кн. 1 - 3. - Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004 - 2008.
144. Мэн Д.Чингисхан. — М.: Изд-во Эксмо, 2006. — 416 с.
145. Папуев В. Монгольские народы. Атлас по истории и этнографии. – Элиста: Джангар, 2005. – 160 с.
146. Паркер Э. Татары. История возникновения народа. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 223 с.
147. Почаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – СПб.: Евразия, 2010. – 408 с.
148. Россаби М. Золотой век империи монголов/ М. Россаби; пер. с англ. С.В. Ивановой. – М.: Евразия, 2009. – 479 с.
149. Ру Ж.-П. Тамерлан/Ж.-П. Ру. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 295 с. – (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1063).
150. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. - 276 с.
151. Селезнев Ю.В. Элита Золотой Орды. – Казань: «Фэн» АН РТ, 2009. – 232 с.
152. Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть/Т.И. Султанов. – М.: АСТ, 2006. – 445 с.
153. Тихонов Д.И. Общественный и хозяйственный строй уйгурского государства в X – XIV вв. – М. – Л.: Наука, 1966. – 288 с.
154. Томпсон, Эдвард Т. Гунны. Грозные воины степей / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — 256 с. — (Загадки древних цивилизаций).
155. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – М.: Наука. Восточная литература, 1993. – 168 с.
156. Трепавлов В.В. История Ногайской орды. – М.: Восточная литература РАН, 2002. – 752 с.
157. Федоров – Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: МГУ, 1973. – 180 с.
158. Филлипс Э.Д. Монголы. Основатели империи Великих ханов / Пер. с англ. О.И. Перфильева. — М.: ЗАО Центрполиграф: ООО «Внешторгпресс», 2003. — 174 с. — (Загадки древних цивилизаций).
159. Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 604 с.
160. Хафизов Г.Г. Распад Монгольской империи и образование улуса Джучи. – Казань: Татар. кн. из-во, 2000. – 94 с.
161. Шавкунов Э.В. Государство Бохай и памятники его культуры в Приморье. – Л.: Наука, 1968. – 165 с.
162. Юрченко А.Г. Империя и космос: Реальная и фантастическая история походов Чингиз-хана по материалам францисканской миссии 1245 г. – СПб.: Евразия, 2002. – 432 с.

Мусульманский світ.

Джерела.

23. Абд ар-Рахман ибн Абд ал-Хакам. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса. – М., 1985.
24. Абу Йусуф Йа'куб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж. — Пер. с арабского и коммент. А. Э. Шмидта; супракоммент. к пер. А. С. Боголюбова; подготовка к изд., вступит. ст. и указ. А. А. Хисматулина. — СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. — XXXIII + 415 с. («Памятники культуры Востока», XVI).
25. Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти. Шиитские секты. – М., 1975.
26. Ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749 – 947 гг.]. – М., 2002.
27. Байхаки, Абу-л-Фазл. История Масуда (1030 - 1041). – М.: Наука. Восточная литература, 1969. - 1008 с.
28. Баха'ад-Дин Абу-л-Махасин Йусуф ибн Рафи' ибн Тамим. Саладин. Победитель крестоносцев. / Пер. с араб. — СПб.: «Издательство «ДИЛЯ», 2009. — 432 с.
29. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран/ Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. — Баку: Элм, 1986. —428 с.
30. Ибн Хишам. Жизнеописание пророка Мухаммеда. – М.: Умма, 2003.
31. Усыма ибн Мункыз. Книга назиданий. – М., 1958.
32. Фирдоуси. Шах-намэ/ В 6-ти тт. – М.: АН СССР, 1957 – 1989.
33. Хрестоматия по исламу. введ. и примеч.— М.: Наука, «Восточная литература», 1994.-238 с: ил.

Література.

119. Агаджанов С.Г. Сельджукиды и Туркмены в XI – XII вв. – Ашхабад: Ылым, 1973. – 164 с.
120. Анарбаев А. Благоустройство средневекового города Средней Азии (V – начало XIII в.) - Ташкент: Фан, 1981. – 120 с.
121. Бартольд В.В. Сочинения. - М., 1966. - Т. 6. Работы по истории ислама и арабского халифата.
122. Белинский А.М., Бентович И.М., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973. – 390 с.
123. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в ранне средневековье. - М., 1965.
124. Большаков О.Г. История Халифата: В 3 т. – М., 1989 – 2010. – Т. 1-4.
125. Большаков О.Г. Очерки истории арабской культуры (V—XV вв.). - М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. – 440 с.
126. Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока. VII – середина XIII в. – М.: Наука, Восточная литература, 1984. – 344 с.
127. Босворт К.Э. Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии. – М., 1977.
128. Васильев А.А. Византия и арабы. – СПб., 1902.
129. Воронина В.Л. Средневековый город арабских стран. – М.: ВНИИТАГ Госкомархитектуры, 1991. -103 с.
130. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история: В 2-х кн.. – Душанбе: Ирфон, 1989. -
131. Грюнебаум Г.Е. Классический ислам. Очерк истории (600 - 1258). – М., 1988.
132. Джилман А. Сарацины: от древнейших времен до падения Багдада / А. Джилман. - М.: Вече, 2007.- 352 с. - (Terra Historica).
133. Дьяков Н.Н. Мусульманский Магриб. Шерифы, тарикаты, марабуты в истории Северной Африки. (Средние века, новое время). – СПб.: СПб ун-т, 2008. – 344 с.

134. Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. – М., 1961.
135. Жюльен Ш.А. История Северной Африки: Тунис, Алжир, Марокко. От арабского завоевания до 1830 года. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 424 с.
136. Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке. М., 1980.
137. Ислам классический: Энциклопедия. – М.: Эксмо; СПб: Мидгард, 2005. – 416 с.; алл. – (Тайны древних цивилизаций).
138. Ислам. Энциклопедический словарь. – М., 1991.
139. Кардини Ф. Европа и ислам. История непонимания. – СПб.: Alexandria, 2007. – 332 с.
140. Кеннеди Х. Великие арабские завоевания / Х. Кеннеди; пер. с англ. Г. Соловьевой. – М.: АСТ, 2010. – 475, [5] С.: 16 л. ил.
141. Кеннеди, Х. Двор халифов / Хью Кеннеди; пер. с англ. Н. Тартаковской. – М.: АСТ: АСТ; М.: Хранитель, 2007.—412, [4] с : ил.
142. Климович Л.И. Ислам. – М. 1965.
143. Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами. – М., 1982.
144. Коротаев А.В., Клименко В.В., Прусаков Д.Б. Возникновение ислама: социально-экологический и политико-антропологический контекст / А.В. Коротаев, В.В. Клименко, Д.Б. Прусаков. – М.: ОГИ, 2007. – 112 с.
145. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. – Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. В 6-ти т. Т.4. М., 1957.
146. Крымский А.Е. История мусульманства. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2003. – 464 с.
147. Лейн Э. Арабский мир в эпоху «Тысячи и одной ночи» / Пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 190 с.
148. Лэн-Пуль С. Мусульманские династии: Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Пер. с англ. с примеч. и доп. В.Бартольд, СПб., 1899.
149. Массэ А. Ислам. Очерк истории. – М., 1961.
150. Медников Н.А. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам. 1. Исследование; 2. Приложения. СПб., 1897, 1903 [ППС, т.17, вып. 2 (1)–4].
151. Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука. Восточная литература, 1973. – 473 с.
152. Микульский Д.В. Арабский Геродот. — М.: Алетея, 1998. — 229 с: ил. — (Vita memoriae.).
153. Милославский Г. В. Ибн Баттута. – М.: Мысль, 1974. – 78 с.
154. Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. – М., 2002.
155. Монтгомери Уотт У. Влияние ислама на средневековую Европу. – М.: Наука. Восточная литература, 1976. – 128 с.
156. Мусульманский мир: 950 – 1150. – М., 1975.
157. Мюллер А. История ислама: В 2 томах. – М., ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2006. – Т.1-2.
158. Нагель Т. Тимур-завоеватель и исламский мир позднего средневековья. – Ростов-на-Дону, «Феникс», 1997. — 640 с.
159. Райли-Смит Дж. История крестовых походов/ Пер. с англ. Е. Дорман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998.
160. Петрушевский И.П. Ислам в Иране. – Л., 1976.
161. Пигулевская П.В. Города Ирана в раннем средневековье. – М.-Л., 1956.
162. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. – М., 1991.
163. Пиренн Ж. Открытие Аравии. Пять веков путешествий и исследований. – М.: Наука. Восточная литература, 1970. – 359 с.
164. Прозоров С.М. Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии в VII - середине X вв.. Шиитская историография. – М.: Наука. Восточная литература, 1980. – 247 с.
165. Родионов М.А. Ислам классический. – СПб: Петербургское востоковедение, 2001. – 256 с. – (Мир Востока, IX).
166. Семенова Л.А. Салах ад-дин и мамлюки в Египте. – М., 1966.
167. Строева Л.В. Государство исмаилитов в Иране в XI-XIII вв. – М., 1978.
168. Сурдель Д., Сурдель Ж. Цивилизация классического ислама. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 544 с.
169. Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. – М.: Гураш, 1992.
170. Тимофеев И. Ибн Баттута. – М.: Молодая гвардия, 1983. – 270 с., ил. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр. Вып. 3 (634).)
171. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М., 1948.
172. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750 – 1517 гг.). – М., 2001.
173. Чураков М. В. Народное движение в Магрибе под знаменем хариджизма.— М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990.— 208 с.
174. Шумовский Т.А. Арабы и море. По страницам рукописей и книг. – М.: Наука, 1964. – 192 с.
175. Шумовский Т.А. По следам Синдбада-морехода: Океанская Аравия. Ист.-геогр. Очерк. – М.: Мысль, 1986. – 141 с.
176. Шумовский Т.А. У моря арабистики. – М.: Наука. Восточная литература, 1975. – 344 с.
177. Учок Бахрие. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. Пер. с тур. З.М.Бунятова. Авт. послесл. М.С.М

Османська Туреччина.

Джерела.

5. Записки янычара. Написанные Константином Михайловичем из Островицы. – М., 1978.
6. Эвлия Челеби. Книга путешествия: В 3 т. – М., 1961 – 1963. – Т. 1-3.

Література.

31. Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. – М. – Л., 1941.
32. Иванов Н.А. Османское завоевание арабских стран (1516 – 1574). М., 1984.
33. Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600. – Київ, 1998.
34. История Османского государства, общества и цивилизации/ Под ред. Э. Ихсаноглу; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA); пер. В.Б. Феоновой под ред. М.С. Мейераю. – М.: Вост. лит., 2006. – Т. 1. – 602 с.
35. Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи/ Пер. с англ. М. Пальниковой. – М.: КРОН-ПРЕС, 1999. – 696 с.
36. Мантран Р. Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 367 с. – (Живая история. Повседневная жизнь человечества).
37. Николле Д. Янычары / Д. Николле; Пер. с англ. А.В. Красулиной; Худож. К. Хок. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2004. — 71, [1] с: цв. ил. — (Элитные войска).
38. Новичев А.Д. История Турции: В 4 т. – Л., 1963. – Т.1.
39. Османская империя и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений. М., 1984.
40. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – 288 с.
41. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. – М., 1990.
42. Райс Т. Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 238 с.
43. Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 году. – М., 1983.
44. Финкель К. История Османской империи. Видение Османа/ К.Финкель. – М.: АСТ, 2010. – 829 с.
45. Хитцель Ф. Османская империя / Ф. Хитцель. – М.: Вече, 2006. – 384 с. : ил. – (Гиды цивилизаций).

Індія.

Джерела.

Література.

31. Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. М., 1977.
32. Алаев Л.Б. Средневековая Индия. – СПб.: Алетейя, 2003. – 304 с.
33. Алаев Л.Б. Южная Индия: Социально-экономическая история XIV-XVIII вв. М., 1964.
34. Анго Н. Классическая Индия. – М.: Вече, 2007. – 400 с.
35. Ашрафьян К.З. Делийский султанат. – М., 1960.
36. Ашрафьян К.З. Средневековый город Индии XIII - середины XVIII века: Проблемы экономической и социальной истории. М., 1983.
37. Беренстен В. Империя Великих Моголов. - М.: АСТ: Астрель, 2005. - 160 с.
38. Бэшэм А.А. Чудо, которым была Индия. – М., 1977.
39. Иванова Л.В. Индуизм. - М., 2003.
40. История Индии в средние века. – М., 1968.
41. Медведев Е.М. Очерки истории Индии до XIII века. М., 1990.
42. Неру Дж. Открытие Индии. М., 1955.
43. Сафронма А.Л. История Шри Ланки в древности и средние века. М., 1987.
44. Синха Н., Банерджи А.Ч. История Индии. – М., 1954.
45. Таммита – Дельгода С. Индия. История страны. – М.-СПб.: Эксма, Мидгард, 2010ю – 352 с.

Південно-Східна Азія.

Джерела.

Література.

1. Бандиленко Г.Г. Культура и идеология средневековых государств Явы: Очерки истории VIII-XV вв. М., 1984.
2. Берзин Э.О. Юго-Восточная Азия с древнейших времен до XIII века. – М.: Восточная литература РАН, 1995. – 349 с.
3. Дажан, Б. Кхмеры / Б. Дажан. - М.: Вече, 2009. - 432 С.: ил. - (Гиды цивилизаций).
4. История Кампучии: Краткий очерк. - М.: Восточная литература, 1981. – 254 с.
5. Кулланда С.В. История древней Явы. – М.: Наука. Восточная литература, 1992. – 220 с.
6. Седов Л.А. Ангкорская империя. М., 1967.
7. Жак-Эргуалк, М. Сиам / М. Жак-Эргуалк. - М.: Вече, 2009. - 320 с.: ил. - (Гиды цивилизаций).
8. Холл Д. Дж. История Юго-Восточной Азии. М., 1958

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Східна Азія

Аматерасу - богиня Сонця в синто.

Бакуфу – ставка і апарат управління японських сьогунів.

Бемін – залежний стан в Японії в ранньому середньовіччі.

Бусідо («шлях воїна») – кодекс поведінки самурая.

Бянцзянь («зручні гроші») – паперові гроші, що з'явилися у Китаї у 1107 р..

Ван – вищий аристократичний титул в середньовічному Китаї, а також титул правителя держави у країнах Східної Азії, нижчий за титул імператора.

Вакко – японські пірати, що діяли у Південно-китайському морі у XIV – XVI ст.

Веньянь – давньолітературна китайська мова. Використовувалась як літературна китайська мова до середини XX ст.

Вуа (вионг) – царський титул у В'єтнамі.

Гункі – самурайські військові повісті. Жанр японської середньовічної літератури.

Даймьо – князі, великі землевласники, представники самурайської верхівки в Японії.

Дань – міра ваги в Китаї (близько 180 кг).

Іду («чиновницьке письмо») - корейська середньовічна писемність на базі китайських ієрогліфів.

Інсей («храмові правителі») - правлячі экс-імператори в Японії в XI – XII ст.

Кабунакама – торгівельно-фінансові об'єднання в Японії, що виникають в пізньому середньовіччі.

Камікадзе («божественний вітер») – ураган, що знищив монгольський флот і врятував Японію від монгольського завоювання у 1281 р.

Кампаку – верховний канцлер в середньовічній Японії.

Катакана – японське складове письмо, що виникло у IX ст. і використовується на ряду з хірагана.

Кобуксон («черепаха») – військовий корабель, обшитий листами заліза, який використовувався в середньовічному корейському флоті. Перший відомий корабель-панцерник.

Кьооль – одиниця виміру земельних володінь в середньовічній Кореї. З одного кьоля збирався 1 сок (160 кг) зерна.

Моногатарі – жанр японської середньовічної літератури, що поєднував прозу та поезію в межах одного оповідання.

Му – міра площини в середньовічному Китаї, що дорівнювала близько 0,05 га.

Намде («імператор країни півдня») – імператорський титул у середньовічному В'єтнамі?.

Ніхон («Корінь Сонця») – власна назва японської держави, яка використовувалась з часів реформ Сьотоку-Тайсі (574 – 622 рр.).

Но – традиційний жанр японського театру, що виник у XIV ст.

Нобі – залежні селяни-боржники у середньовічній Кореї.

Сакуани – державні урядовці в середньовічному В'єтнамі.

Самурай – представник військового стану (бусі) в Японії.

Санном – стан вільних простолюдинів в середньовічній Кореї.

Секкан («регенти-канцлери») – посада фактичних правителів Японії з роду Фудзівару у IX – XI ст.

Семужень («іноземці») – вихідці з Середньої Азії та Близького Сходу, що займали посади урядовців в Китаї в добу монгольського панування.

Сеппукі (харакірі) – ритуальне самогубство самурая шляхом спарування живота.

Сіккен («держатель влади») – канцлер при дворі сьогуна. У 1203 – 1333 рр. сіккени Ходзьо узурпували фактичну владу.

Сінто – національна релігія в Японії.

Сохей – воснізовані монахи в середньовічній Японії.

Сьогун (Верховний воєначальник) – військовий диктатор в середньовічній Японії (1185 – 1868 рр.).

Сьоен – приватна земельна власність в середньовічній Японії.

Танка – поетичний жанр в Японії, що виник в ранньому середньовіччі.

Тенно («Небесний монарх») – імператорський титул в Японії.

Тинном – в'єтнамське ієрогліфічне письмо, розроблене на базі китайського у XIV ст.

Туфанг – ручна вогнепальна зброя на Далекому Сході. На Русі її різновидом виступала пищаль.

Тянь Ся («Піднебесна») – самоназва Китаю в давнину та середньовіччя.

Ханіва – культові статуєтки в Японії, які зображували жертвних тварин.

Хірагана – див. Катакана.

Хоу – аристократичний титул в давньому та середньовічному Китаї, який частіше перекладається, як князь або маркіз.

Хянга – жанр середньовічної корейської поезії.

Цзацзюй – жанр музичної драми в Китаї («пекінська опера»), що з'явився в добу монгольського панування (правління династії Юань (1271 – 1368 рр.)).

Цзедуши – намісник прикордонного військово-адміністративного округу в Китаї в добу правління династії Тан (618 – 907 рр.).

Циши – китайські намісники в Північному В'єтнамі (Зяоті) в добу раннього середньовіччя.

Чань – напрямок буддизму, отримавший популярність в Китаї у ранньому середньовіччі. В Японії відомий під назвою «дзен», у В'єтнамі – тхієн.

Чоним – корейська середньовічна писемність на базі алфавіту з 28 знаків, введена в державі Чосон у 1446 р. замість писемності іду.

Чон – раби в середньовічній Кореї.

Чонсіква – земельні пожалування військовим (мубан) та чиновникам (мунбан) у державі Корьо в X – XI ст.

Янбани – суспільний прошарок державних службовців в середньовічній Кореї. Займав вершину соціальної ієрархії.

Великий степ

Байшень («люди довгої волі») – люди, що вийшли з монгольської родової організації і об'єдналися в орду.

Балбали – культові скульптури на похованнях кочовиків – воєнків, що символізували повержених ворогів.

Богол – прошарок рабів у монгольському суспільстві.

Велика Яса – збірка законів, введена Чингіз –ханом.

«Вічний Ель» – самоназва Тюркського каганату.

Ідікут – титул правителя уйгурів у IX – XIII ст.

Гур-хан – титул правителя кара-китаїв (кара-киданів).

Каган (хакан, хаган) – «хан ханів», верховний правитель в Степу, голова степової імперії – каганату.

Кешик – ханська гвардія, організована Чингіз-ханом.

Кули (цзелу) – раби, залежний стан у степовому суспільстві.

Курултай – зібрання знаті, вищий орган управління в Монгольській імперії.

Обох – родова організація у монгольських племен.

Онгон – біле дев'ятихвосте знамено Чингіз-хана.

Орда – форма мілітаризованої степової держави.

Тархани – привілейований прошарок суспільства в Тюркському та Хозарському каганатах.

Тенгри («Вічне Небо») – головне божество степової тюркської релігії.

Тумен – монгольський військовий підрозділ, що налічує близько десяти тисяч воєнків.

Улус – монгольська держава, частина Монгольської імперії, якою керує хан з роду Чингізідів. На межі XIII – XIV ст. в наслідок розпаду імперії улуси стають повністю незалежними.

Чжуншунлін – канцлер в Монгольській імперії, керівник державного апарату в XIII ст.

Шад – аристократичний титул, який отримували в тюркських степових державах представники правлячого роду.

Мусульманський світ.

Алам – особове ім'я людини в мусульманському світі (Алі, Усман, Хішам).

Аллах (від ал-ілах – «божество») – ім'я бога в ісламі. Аллах – єдиний бог, творець Всесвіту, що направив людям свого послання Мухаммеда.

Ансар (ал-ансар – «помішники») – мешканці Йасрібу (Медини) з племен аус та хазрадж, що у 622 р. уклали договір з Мухаммедом та підтримали його. В сунізмі ансари одні з основних передатчиків хадисів.

Вакф – невідчуждасний масток для певного використання. В більшості випадків В. – це власність духовних установ (мечеть, медресе).

Візір (вазір) – голова державного адміністративного апарату.

Газават (від газва – «набіг») – «війна за віру», одна з складових джихаду. Учасник Г. – газі (газі).

Ганіма – в мусульманському світі здобич, отримана в війнах з невірними.

Дар аль-іслам («земля ісламу») – самоназва країн мусульманського світу.

Дар аль-харб («земля війни») – землі іновірців, що не контролюються мусульманами.

Дервіш (дарвіш) – член містичного (суфійського) братства.

Джиз'я (джиз'я) – податок, що сплачували іновірці («люди Писання») в мусульманському світі.

Джихад – в ісламі боротьба з власними недоліками (внутрішній Д.), або боротьба з іновірцями (зовнішній Д.).

Закят – «податок на бідних», одна з основ іслама, вноситься щорічно в касу общини в розмірі 2,5 % від майна мусульманина.

Зіммі (ахл аз-зімма – «ті, хто знаходиться під заступництвом») – іновірці, що визнають владу мусульман та сплачують податок (джиз'ю), в обмін на яку отримують захист від зовнішніх ворогів та права недоторканості особи.

Зіндік – не монотеїстичні іновірці, в широкому сенсі еретиків в мусульманському праві, які переслідувалися.

Емір – в ранньому середньовіччі намісник халіфа, пізніше – титул правителя невеликої мусульманської держави.

Ікта – передача державою права отримання хараджа з певної землі. Основа формування умовної землевласності у мусульманському світі.

Імам – предстоятель під час молитви, духовний керівник мусульманської общини. Одна з функцій халіфа. У шиїтів право на верховний імамат передавалося в родині Алі.

Ісмаїліти – одна з течій в шиїзмі. Ісмаїлізм був релігійною доктриною верхівки халіфату Фатимідів, держав карматів та ассасинів.

Ал – Каба – головне святилище ісламу в Мекці, в бік якого мусульмани звертаються під час молитви (ас-салаат, намаз).

Каді («той, хто призначає») – суддя, знавець шаріату.

Коран (ал-Куран, «читання священного тексту») – головна священна книга мусульман, в якій записані проповіді Мухаммеда, які він проголосив у 610 – 632 рр. в Мекці та Медіні.

Кунья – частина імені у мусульман, до якого входили елементи «Абу» (батько) або «Умм» (мати). Наприклад, Абу-л-Хасан (батько Хасана).

Лакаб – частина імені у мусульман, ідентична прізвиську, яка у сновних людей оформлялась за допомогою елементів: -дін, - ад-дін («віра»), - мульк, - іслам. Наприклад, Нур ад-дін, Салах ад-дін.

Мазхаб («течія») – богословсько-юридична школа в ісламі. В сунізмі канонічними вважались мазхаби ханіфітів, шафіїтів, малікітів і ханбалітів. У шіїтів виділяють М. джафарітів.

Мамлюки – воїни-раби гвардії мусульманського правителя... У XIII ст. мамлюкська гвардія захопила владу в Єгипті і утворила свій султанат, що проіснував до XVI ст..

Маула – вільновідпущеник, клієнт високопоставленої особи.

Махді (ал-махді) – провозвісник кінці світу. В добу середньовіччя М. проголошували себе керівники суспільних рухів.

Мульт (мульт, мілк) – безумовна власність в мусульманському праві.

Насаб – частина імені у мусульман, ідентична по-батькові, яка оформлялась через «ібн» («син» такого-то).

Нісба – частина мусульманського імені, що підкреслювала етнічну, географічну, релігійну або соціальну приналежність носія.

Наприклад, ал-Хорезмі (Хорезмісець), Шіі (шіїт), Бекрі (прибічник Абу-Бакра).

Ас-салаат (намаз) – канонічна молитва, одна з п'яти основ ісламу.

Ас-саум – пост, одна з п'яти основ ісламу.

Султан («влада», «могутність») – титул незалежного світського правителя в мусульманському світі.

Сунна – комплекс хадісів, приклади з життя Мухаммеда.

Сунніти (ахл ас-сунна ва-л-джама'а – «люди Сунни та згоди общини») – прибічники сунізму. Визнають авторитет Корану та Сунни.

Суфізм (ат-тасаввуф) – містична течія в ісламі.

Улеми (улама) – знавці мусульманського богослов'я, етико-моральних норм, духовні авторитети в мусульманському суспільстві.

Умма – релігійна спільнота. Використовується мусульманській літературі для позначення мусульманської спільноти.

Ушр – податок в розмірі 1/10 частини. Сплачувався мусульманами.

Факіх – богослов, знавець законів.

Ал-фікх («знання») – ісламська доктрина про правила поведінки мусульман, мусульманське право.

Хадж (ал-хаджж) – паломництво до Мекки, яке повинен зробити кожен з мусульман. Одна з п'яти основ ісламу.

Хадіси – легендарні спогади про слова та дії пророка Мухаммеда, що стосуються різних сторін життя мусульманської спільноти (умми).

Халіф («заступник») – політичний і духовний лідер мусульманської общини (умми).

Халіфат (ал-хілафа) – держава на чолі з халіфом, або термін правління певного халіфа.

Ханіфи – пророки в ісламі.

Харадж (ал-харадж) – поземельний податок, який взивався в розмірі 1/3 – 2/5 врожаю.

Хариджити (ал-хаварідж, «ті, що відокремились») – представники хариджизму. Хариждити буквально тлумачили Коран, не визнавали настанови сунізму та шіїзму та вважали необхідним вести боротьбу з ними, чий релігійні переконання не відповідають хариджизму.

Хіджра – переселення Мухаммеда з Мекки до Ясрібу у 622 р., початок мусульманського літочисліття.

Хутба – частина п'ятихвилинної молитви мусульман. Під час хутби промовлялось ім'я провідителя, якого визнає община.

Шахід – мусульман, що загинув в боях за віру.

Шаріат (аш-шарі'а) – комплекс настанов Корану та Сунни, які формують моральні цінності та релігійну совість мусульман.

Шейх (шайх) – старійшина, авторитетний член общини.

Шіїти (аш-ші'а, партія) – прибічники шіїзму. Визнавали авторитет Корану, а в Сунні визнають лише хадіси записані зі слів представників родини Пророка. Вважали, що політичними нащадками Пророка можуть бути лише представники роду Алі б. Абу Таліба.

Османська Туреччина.

Аваріз – надзвичайний податок.

Акинджи (від акин – «набій») – учасники нападів на візантійські володіння в М. Азії, пізніше легка іррегулярна кіннота в османському війську, що несла службу на прикордонні.

Акче – срібна монета в османській державі, яку розпочав чеканити султан Орхан (1326 - 1362).

Ахійя – релігійно-цехове братство.

Башибузуки – вояки-добровольці, які служили за здобич та йшли першими в атаку.

Бейлик – невелике турецьке князівство в М. Азії. На базі бейлика на чолі з родиною Османа Газі виникла османська держава.

Бекташи – суфійський орден. Користувався великим впливом в Османській Туреччині. Члени ордену займались вихованням майбутніх яничар.

Девширме – система вербовки майбутніх кадрів апарату управління та війська з хлопчаків-християн, які отримували фахову освіту та спеціально виховувались.

Діван – дорадчий орган при султані до якого входили представники верхівки чиновницького апарату.

Ескері – привілейований прошарок в османському суспільстві, представники якого несли службу в армії або були цивільними чиновниками.

Еялет – крупна адміністративна одиниця на чолі з бейлербеєм, що поділялась на санджаки.

Зінік – простолюдини-виробники не мусульманського походження, які сплачували максимальні податки та були обмежені в правах.

Льтізама – відкупна система збору податків.

Кануни – збірки світських законів в Османській Туреччині.

Кули – звичайні раби.

Мюсселем – конне військово ополчення в Османській Туреччині.

Рейя – прошарок мусульман-виробників, які сплачували податки та могли нести службу в армії.

Санджак («знамя») – дрібна адміністративна одиниця. Декілька С. складали еялет.

Сіпахи – відбірне конне військо.

Тімар – умовне земельне володіння в Османській Туреччині, власник (тімаріот) якого ніс військову або адміністративну службу.

Фірман – указ султана.

Яничари (енічері – «нове військо») – султанська гвардія з числа полонених в Османській Туреччині.

Яя – піше військово ополчення в Османської Туреччині.

Індія.

Аббаб – додатковий податок в Делійському султанаті.

Араманаякі – форма умовного землеволодіння в індістській державі Віджаянагар на зразок мусульманського ікта.

Амлак – провінція в Делійському султанаті. На чолі А. стояв валі. А. поділялися на шиккі на чолі з шиктадарами, а шиккі на паргана.

Афакі («чужинці») – тюркська шиїтська аристократія в султанаті Бахмані.

Бодхисатва – в буддизмі махаяна людина, яка має можливість потрапити у стан нирвани, однак залишилась в цьому житті для того, щоб допомогти своїми добрими вчинками іншим досягти стану нирвани.

Брахмі – складове письмо в середньовічній Індії (писалось зліва на право).

Варна – стан в давній та середньовічній Індії. Виділялись варни брахманів (священнослужителів), кшатріїв (воїнів), вайш'їв (землеробів, ремісників, купців) та шур (залежних).

Вішнуїзм – напрямок індуїзму з домінуючим культом бога Вішну.

Граміка – староста сільської общини.

Гуру – жерці-вчителі в вішнуїзмі.

Декані («деканці») – тюркська сунітська аристократія в султанаті Бахмані.

Джагірдар – власник джагіру.

Джагір – форма умовного землеволодіння в імперії Великих Моголів на зразок ікта.

Джаджмані – кастова система в Індії.

Джитал – мідна монета в Делійському султанаті.

Дін-і-ілахі («Божественна віра») – синкретична релігійна система впроваджена в імперії Великих Моголів за часи правління султана Акбара (1556 -1605).

Індуїзм (шруті, «почуте, знання»)– національна індійська язичницька релігія, що сформувалась у ранньому середньовіччі на базі ведизму.

Каста (джаті, «народження, походження») – група людей, що займалась певним типом праці або спеціальної діяльності, і яка усвідомлювала свою відмінність від інших груп (каст).

Карма («відплата») – сума добрих та поганих вчинків людини за всі її попередні народження.

Кхароштхі - складове письмо в середньовічній Індії (писалось зправа на ліво).

Махапрадхана – перший міністр. В індуїстській державі Віджаянагар посада аналогічна мусульманському везіру.

Махараджа – титул правителя, вищий за раджу.

Махаяна («широкий шлях») – напрямок буддизму, за вимогами демократичніший за хінаїану. М. допускає наявність бодхісатв.

Моголи – індійська назва мешканців Середньої Азії та Афганістану. Ці землі в XIII ст. були завойовані монголами та отримали назву «Моголістану».

Мурті – статуї-зображення богів в індуїзмі.

Наду – сільська община в Південній Індії.

Раджа – титул правителя.

Раджпути (раджпутра, «царські сини») – войовничі клани в Північно-Західній Індії, що у наприкінці VIII – XII ст. утворили ряд держави (наприклад, держава Гурджара-Пратіхарів).

Ріши – творці Вед, культ яких існує в індуїзмі.

Сангха – буддійська община.

Санскрит («священна мова») – індоєвропейська мова, що використовувалась в сфері управління, культури та релігії в індуїстських та буддійських державах.

Саті – ритуальне самогубство шляхом самоспалення.

Сикхізм -

Смарті – напрямок в індуїзмі, адепти якого в равній мірі шанують і Вішну, і Шиву.

Танка – срібна монета в Делійському султанаті.

Урасі – сільська община в Північній Індії.

Халісе – в мусульманських державах Індостану землі, що належали державі.

Хінаїана (тхера, тхеравада – «вузький шлях») – напрямок буддизму, який вимагає від своїх адептів строгого дотримання всіх вимог Тіпїтаки («Три коштики»). В X. досягнення нирвани можливе лише шляхом накопичення власних релігійних заслуг.

Чіхільгани («Сорок») – дорадчий орган управління при делійському султані, до складу якого входили представники верхівки тюркської знаті.

Шиваїзм – напрямок індуїзму з домінуючим культом бога Шиви.

ХРОНОЛОГІЯ

Китай.

220 – 280 рр. - доба «Троєцарства» в Китаї (царства Вей, Шу і У).

263 р. - держава Шу підкорена військами Вей.

265 р. - Сима Янь скинув династію Вей і заснував династію Західна Цзінь (265 - 316).

280 р. – Кінець доби «Троєцарства». Аграрна реформа Сима Яня (введення надільної системи).

311 р. – хунни на чолі з Лю Юанєм захопили Лоян.

316 р. - хунни взяли Чан'ань. Заснована династія Східна (Пізня) Цзінь (317 - 420) (Південь Китаю).

383 - 413 рр. - буддизм процвітав і його проповідував у Китаї славетний індійський філософ Кумараджива.

398 р. - Табгачі (сяньбі) заснували в Північному Китаї імперію Північна Вей (398 - 534).

420 р. - Лю Юй вбив останнього східноцзіньського імператора й заснував свою династію Сун (420 - 479).

495 р. – Указ про заборону сяньбійських звичаїв у Північній Вей. Імперію перейменували на Юань.

504 р. – в царстві Лян буддизм оголосили державною релігією.

520 р. - прихід до Китаю (із Індії) патріарха буддійської школи дх'ана («споглядання») Бодхідхарми, якого вважають засновником чань-буддизму.

531 р. – Розпад імперії Юань-Вей, на місці якої згодом виникають два царства на чолі з китайськими династіям Північна Чжоу (557 р.) та Ци (550 р.).

557 р. - держава Північне Чжоу захопила Північну Ци, об'єднавши Північний Китай.

581 р. - в Північній Чжоу відбувся переворот і до влади прийшла династія Суй (581 - 618), засновником якої був Ян Цзянь (Вень-ді).

589 р. - Ян Цзянь завершив завоювання Південного Китаю.

601 р. - Лу Фань склав класичний фонетичний словник середньокитайської мови.

618 р. - Лі Юань оголосив себе імператором та заснував династію Тан (618 - 907).

626 р. - Лі Юань видав указ про обмеження буддизму та даосизму, секуляризацію храмового майна й повернення монахів до податного стану.

626 - 649 рр. - Правління Лі Шиміня (Тай-цзу).

627 - 645 рр. – буддійський монах Сюань-цзан відвідав Середню Азію та Індію.

671 – 695 рр. - буддійський монах І Цзін здійснив морську подорож до Індії.

690 – 705 рр. – правління імператриці У Цзетянь.
751 р. – битва при Таласі.
754 р. – заснована Академію (Ханьлін).
755 -756 рр. – виступ Ань Лушаня.
780 р. – реформа Ян Яня.
874 - 884 рр. – селянська війна.
907 р. – Чжу Вень зайняв Чан'ань, скинув останнього танського імператора й оголосив себе “Сином Неба”. В Китаї розпочалась «епоха п'яти династій і десяти царств».
960 – 1127 рр. – династія Північна Сун в Китаї.
979 р. – династія Сун завершила об'єднання Китаю.
1004 р. – кидані примусили Китай укласти мир, згідно з яким він мав сплачувати імперії Ляо (кидані) данину.
1069 – 1077 рр. – реформи Ван Аньши.
1127 - 1279 рр. – Південня Сун.
1142 р. – Сунсько-цзіньські війни завершилися договором, за яким чжурчженям відійшов весь Північний Китай, а Південна Сун зобов'язувалась сплачувати імперії Цзінь щорічну данину.
1211 р. – монголи атакували Цзінь (чжуржені).
1234 р. – імперія Цзінь знищена монголами.
1271 – 1368 рр. – монгольська династія Юань в Китаї.
1279 р. – монголи підкорили Південну Сун.
1351 – 1368 рр. – Повстання проти монгольської династії Юань.
1368 р. – скинення монгольської династії Юань. Чжу Юаньчжан проголошений імператором династії Мін (1368 - 1644). Столиця нової династії – Інтянь (Нанкін).
1403 - 1424 рр. – імператор Чжу Ді (Чен-цзу).
1405 – 1433 рр. – морські експедиції Чжен Хе.
1421 р. – перенос столиці до Пекіну.
1428 р. – звільнився від китайського панування В'єтнам.
1516 р. – поява португальців біля берегів Китаю.
1531 р. – мінський флот розгромив португальську ескадру.
1557 р. – португальці оволоділи Макао.
1567 - 1582 рр. – реформи Чжан Цзюйчжена.
1595 - 1624 рр. – реформаторська діяльність вчених академії Дуньлін.
1618 р. – розпочалася китайсько-маньчжурська війна.
1621 р. – маньчжури захопили Ляодун.
1628 – 1644 рр. Велика селянська війна
1643 р. – повсталі захопили Сіань (колишню китайську столицю Чан'ань), а їх керівник Лі Цзичен проголосив себе імператором держави Велика Шунь (Да Шунь).
27 травня 1644 р. – в битві біля Великої Стіни об'єднане маньчжуро-китайське військо розгромило армію Лі Цзичена.
6 червня 1644 р. – маньчжуро-китайське військо взяли Пекін, маньчжури проголосили імператором об'єднаної маньчжуро-китайської імперії Цин Шуньчжи.
1683 р. – маньчжурський десант захопив й окупував Тайвань (вигнавши звідти європейців), завоювання Китаю маньчжурами завершилося.

Японія.

363 - 370 рр. – військові дії японців на півдні Корейського півострова.
587 - 645 рр. – диктатура клана Сога.
603 – 622 рр. – реформи принца Сьотоку-тайсі.
645 р. – Переворот Тайка.
658 р. – Флотоводець Абе Хірафу першим серед японців досяг північного краю Хонсю.
662 р. – Японський флот розгромлений китайцями в Корей на р. Пеккан.
669р. – Накатомі Камако прийняв нове прізвище Фудзівара, заснувавши відповідний клан.
702 р. – кодекс законів «Тайхорьо».
712 р. – Літопис «Кодзікі» («Записи про справи давнини»).
743 р. – Указ, дозволяючий перетворювати цілину на приватну власність – сьоен.
759 р. – «Ман'юсю» («Збірка 10 тисяч листів»).
794 р. – Перенос столиці в Хейан (Кіото).
Кін. VIII – XI ст. – диктатура клана Фудзівара.
895 р. – Японія вперше “закрилася” від зовнішнього світу, обірвавши майже всі офіційні контакти з зарубіжними країнами.
922 р. – Кі Цураюкі склав «Кокінвакасю» («Збірка нових і старих пісень Ямато»).
937 р. – виступ Тайра Масакадо.
1068 р. – формування системи інсей («храмових правителів»).
1159 р. – встановлена диктатура Тайра Кійоморі.
1180 – 1185 рр. – війна Тайра і Мінамото («війна Гемпей»).
1192 р. – Мінамото Йорітомо прийняв титул сьюгуна (головнокомандувача).
1203 р. – Клан Ходзьо захопив фактичну владу. Впровадження посади сіккена.
1232 р. – збірка законів «Дзьоей сікімоку».
1274 р. – флот монголів захопив кілька японських островів (Цусіма, Ікі).
1281 р. – Другий монгольський напад на японські острови.
1318 – 1339 рр. – Імператор Го-дайго.
1331 р. – Виступ проти Ходзьо опозиційних кланів, підтриманих імператором.
1332 р. – перший випуск паперових грошей в Японії.
1333 р. – знищено режим сіккенів Ходзьо.
1333 – 1336 рр. – «реставрація Кемму».
1336 – 1573 рр. – сьогунат Асікага.
1336 – 1392 рр. – війна Північного та Південного дворів.
Листопад 1336 р. – в битві на р. Мінатогава Асікага Такаудзі розбив війська кланів, підтримувавших імператора Го-Дайго.
1392р. – капітуляція Південного двору.
1467 р. – 1477 рр. – «Війна років Онін».
1542 р. – португальці прибули на о. Танегасіма. Початок контактів Японії з Європою.

1551 р. – Ода Нобунага став главою клану.
 1560 р. – в битві при Окехадзама Ода Нобунага розбив армію Імагава Йосімото. Початок об'єднання Японії.
 1568 р. – війська Ода Нобунага вступили до Кіото.
 1575 р. – в битві при Нагасіно Ода Нобунага та Токугава Ієясу розбили війська клана Такеда.
 1582 р. – гибель Ода Нобунага. Правителем Японії стає Тойотомі Хідейосі (1582 – 1598).
 1587 р. – війська Тойотомі Хідейосі розгромили клан Сімадзу на о. Кюсю. Видано указ, згідно якому християнські місіонери повинні були покинути Японію.
 1590 р. – після розгрому клана Го-Ходзьо Тойотомі Хідейосі закінчив об'єднання Японії.
 1592 – 1598 рр. – Імджинська війна.
 1598 р. – смерть Тойотомі Хідейосі.
 1 жовтня 1600 р. – битва поблизу Секігахари. Токугава Ієясу розбив коаліцію кланів Західної Японії.
 1603 р. – Токугава Ієясу проголошений сьогуном і започаткував започаткував третій сьогунат – Токугава (1603 – 1868).
 1614 – 1615 рр. – Токугава Ієясу взяв Осака та остаточно подолав сили, опозиційні сьогунату.
 1633 р. – указ про «закриття країни».

Корея.

2333 р. до н.е. – традиційна дата заснування легендарним Тангуном корейської держави Давній Чосон.
 57 р. до н.е. – заснування держави Сілла (Південно-Східна Корея).
 37 р. до н.е. – заснування держави Когурьо (Північна Корея).
 18 р. до н.е. – заснування держави Пекче (Південно-Західна Корея).
 рубіж н.е. – 60-ті роки VII ст. – в країні почалася «епоха Троєцарства».
 372 р. – в Когурьо заснована перша конфуціанська вища школа – Техак.
 375 р. – заснування перших буддійських монастирів (Когурьо).
 612 р. – невдалий напад китайського імператора Ян Гуан (Ян-ді) на Когурьо.
 660 р. – китайський полководець Су Дінфана переправив у Південну Корею завоював державу Пекче.
 662 р. – битва на р.Пеккан.
 668 р. – об'єднання армія танського Китаю та держави Сілла знищили Когурьо.
 661 – 681 рр. – правління вана Мунму в державі Сілла.
 670 – 676 рр. – держава Сілла об'єднала під своєю владою Корейський півострів, вигнавши китайські війська.
 676 – 920 рр. – епоха Об'єднаной Сілла.
 722 р. – введення надільної системи на території Сілла.
 Кін. IX – поч. X ст. – політичний розпад Сілла.
 900 р. – заснування Ху (Пізньюї) Пекче.
 904 р. – заснування Ху (Пізньюї) Когурьо.
 920 – 1392 рр. – існування держави Корьо.
 958 р. – введення системи державних іспитів для отримання посади службовця
 976 р. – указ про виділення «посадових наділів»(чонсіква) для чиновників.
 X ст. – збудовано королівський палац Манвольде.
 Кін. X – поч. XI ст. – напади киданів на Корьо.
 1075 – 1151 рр. – життя історика Кіма Бусіка, автора «Історії трьох царств».
 1231 – 1257рр. – вторгнення монгольських військ на територію Корьо.
 1259 р. – держава Корьо визнає зверхність монголів.
 1274 р. – корейські солдати були мобілізовані у перший монгольський похід на Японію.
 1281 р. – участь корейців у другому поході на Японію.
 XIII ст. – в Корьо з'явилося власне книгодрукування набірним шрифтом.
 1356 р. – вигнання монголів з Корей.
 1364 р. – в Корей почали культивувати бавовник.
 1390 р. – проведена реєстрація усіх оброблюваних земель.
 1391 р. – закон про службові наділи.
 1392 р. – Лі Сонгьо скинув з престолу останнього вана Корьо і заснував нову династію Лі, а держава отримала назву Чосон (1392 – 1910 рр.).
 1419 р. – чосонський флот на чолі з Лі Чонму провів успішну операцію проти вако, розгромивши їхні бази на острові Цусіма.
 1419 – 1466 рр. – життя пейзажиста Кан Хіан.
 1429 р. – Чон Чхо завершив створення агротехнічної енциклопедії «Книги про ведення сільського господарства».
 1444-1446 рр. – створення корейського алфавіту (28 букв).
 1467 р. – селянське повстання Лі Сіе.
 1469 р. – кодекс законів «Кьонгук течжон»
 1545 – 1598 рр. – життя Лі Сун сіня.
 1569 – 1618 рр. – життя видатного соціального утопіста Хо Гюн, автора «Повісті про Хон Гільдона».
 1592 – 1598 рр. – Імджинська війна.
 1627, 1636 рр. – напади маньчжурів на Корею.
 1637 р. – Корея визнає васальну залежність від маньчжурів.

В'єтнам.

2879 р. до н.е. – виникнення напівміфічної «держави» В'єтхонг.
 II тис. до н.е. – перші згадки про в'єт в китайських джерелах.
 III ст. до н.е. – правитель Тхук Фан об'єднує держави Ванланг і Тейау.
 544 р. – Лі Бон офіційно проголосив незалежність в'єтської держави Вансуан («Держава десяти тисяч весен») від Китаю та прийняв титул намде — «імператор країни півдня».
 544— 602 рр. – правління династії Ранніх Лі.
 622 р. – китайська династія Тан створює «Загальне управління Аньняня».
 905 р. – китайці визнали доцільним вивести свою адміністрацію з бунтівливої провінції.
 930 р. – китайські правителі з династії Південна Хань ще раз спробували знищити незміцнілу в'єтську незалежність.
 938 р. – перемога над китайським флотом в битві під Батьдангом. В'єтнам звільняється від китайського сюзеренітету.
 938— 965 рр. – правління династії Нго.
 968— 980 рр. – правління династії Дінь. Держава отримує назву Дайков'єт («Великий давній В'єтнам»)
 981 р. – Дайков'єт відбив напад військ китайської держави Сун.

981— 1009 рр. – правління династії Ле.
982 р. – правитель Дайков'єту Ле Хоан захопив столицю Тямпи Індрапуру.
1009— 1225 рр. – правління династії Пізніх Лі.
1010 р. – перенесення столиці Дайков'єту з Хоали до Тханглаунг (сучасний Ханой).
1054 р. – зміна назви держави з Дайков'єт на Дайв'єт.
1181р. – рік став піковим коли від голоду вимерла половина населення Дайв'єту, після чого в країні почалися перманентні селянські бунти.
1225— 1400р. – правління династії Чан.
1258 – 1288 рр. – Дайв'єт відбиває напади монголів.
1289 р. – укладення миру між імперією Юань і Дайв'єтом, за яким останній формально визнав васальну залежність від монголів.
1379 – 1407 рр. – реформи Хо Кюї Лі, засновника династії Хо (1400 – 1407 рр.).
1407 - 1428 рр. – китайська окупація В'єтнаму.
1428— 1788 рр. – правління династії Пізніх Ле.
1428 – 1429 рр. – земельна реформа імператора Ле Лої.
1471 р. – в'єтські війська розгромили Тямпу та перетворивши її на систему васальних князівств. Виведення колоністів на тямські землі. Прийняття кодексу законів «Хонг дик».
1540 р. – початок торгівлі Дайв'єта з португальцями.
1615 р. – утворення португальцями католицької місії в м. Дананг.
1620 р. – розпад Дайв'єту на Північне та Південне князівства.
1697 р. – остаточне завоювання Тямпи в'єтами.

Великий Степ.

551 р. – заснування Великого Тюркського каганату на чолі з династією Ашина.
567 р. – тюркське посольство согдійця Маніаха до Константинополя.
603 р. – розпад Великого Тюркського каганату на Західний та Східний каганати.
627 – 628 рр. – походи Тонг-ябгу-кагана до Закавказзя.
630 р. – розгром Східного Тюркського каганату китайською імперією Тан.
656 р. – ліквідація Західного Тюркського каганату військами китайської імперії Тан.
679 – 681 рр. – повстання тюрків проти танського Китаю.
682 – 745 рр. – Другий Тюркський каганат.
692 – 716 рр. – правління Капаган-кагана (час найбільшого політичного розквіту Другого Тюркського каганату).
698 – 928 рр. – держава Бохай в Маньчжурії.
699 – 766 рр. – Тюркешський каганат.
711 р. – тюрки підкорюють Семиріччя.
716 – 732 рр. – правління Більге-кагана в Другому Тюркському каганаті.
731 – 732 рр. – перша згадка етноніму «татари» в давньотюркському надпису Більге кагана.
747 – 847 рр. – Уйгурський каганат на чолі з родом Ягларак.
840 р. – киргизи розгромили уйгурську столицю Ордубалик.
907 р. – Єлюй Амбагань засновує киданську державу.
916 р. – киданська держава передвоюється на імперію Ляо (916 – 1125 рр.).
926 р. – створення киданської писемності.
946 р. – кидані оволоділи Кайфином.
990 – 1227 рр. – тангутська держава Сі Ся (Західна Ся).
1115 – 1234 рр. – чжурженська імперія Цзінь.
1124 – 1211 рр. – держава кара-китаїв.
1141 р. – на Катаванському полі кара-китаї нанесли поразку сельджукському султану Санджару.
1147 р. – мирний договір між монголами та чжурженями.
1162 – 1227 рр. – Чингіз-хан (Темучін).
1182 р. – Темучін утворює власний улус.
1198 р. – складання Великої Яси.
1206 р. – курултай визнає Темучіна каганом усіх монголів. Темучін приймає титул Чингіз-хана.
1207 – 1227 рр. – монголи підкорюють тангутську державу Сі Ся.
1211 р. – ідікут уйгурів Барчук визнає васальну залежність від монголів.
1211 – 1234 рр. – монголи підкорили чжурженську імперію Цзінь.
1219 – 1221 рр. – монголи знищують державу хорезмшахів.
1223 р. – битва на р. Калка.
1229 – 1241 рр. – правління кагана Угедея.
1230 – 1241 рр. – Єлюй Чуцай реформує систему управління завойованими китайськими землями.
1235 – 1279 рр. – монголи підкорили китайську імперію Південна Сун.
1236 – 1241 рр. – західний похід Бату-хана.
1243 р. – монголи розгромили війська Румського султанату біля гори Кьосьодаг в Малій Азії.
1248 – 1251 рр. – правління кагана Гуюка.
1251 – 1259 рр. – правління кагана Мунке.
1258 р. – війська Хулагу взяли Багдад та знищили халіфат Аббасидів.
1259 р. – Корея визнає зверхність монголів.
1259 – 1502 рр. – Золота Орда.
1260 р. – мамлюки Єгипту нанесли монголам під Айн-Джалутом.
1260 – 1294 рр. – правління кагана Хубілая.
1263 – 1353 рр. – держава ільханів Хулагуїдів в Ірані.
1264 р. – Хубілай переносить монгольську столицю з Каракорума в Дадун (Пекін).
1271 р. – заснування монгольської імперії Юань в Китаї.
1282 – 1284 рр. – невдала експедиція монголів в Тямпу.
1283 р. – підкорення Паганської держави монголами.
1303 р. – монгольські війська виведені з Бірми.
1313 – 1341 рр. – правління хана Узбека в Золотій Орді.
1359 - 1381 рр. – «Велика зам'ятня» в Золотій Орді.
1367 р. – вигнання монголів з Китаю.
1370 – 1500 рр. – держави Тимура та Тимурідів.

1380 р. – битва на Куликовому полі.
1480 р. – звільнення Московського князівства від ординського іґа.
1499 – 1500 рр. – узбеки знищили державу Тимурідів.
1608 р. – маньчжури заснували імперію Цзінь.
1634 р. – маньчжури підкорили південних монголів.
1635 – 1758 рр. – Джунгарське (Ойратське) ханство.
1636 р. – маньчжурська імперія Цзінь прийняла назву Цинь.

Мусульманський світ в ранньому середньовіччі.

570 – 632 рр. – пророк Мухаммед.
622 р. – хіджра (переселення Мухаммеда з Мекки до Медіни). Початок мусульманської ери.
630 р. – Мекка переходить під контроль прихильників Мухаммеда.
632 – 661 рр. – доба правління «праведних халіфів».
633 р. – початок військових дій арабів проти Візантії та Сасанідського Ірану.
634 – 644 рр. – правління халіфа Умара.
636 р. – битва на р. Ярмук.
637 р. – битва біля Кадісії.
642 р. – араби оволоділи Александрією в Єгипті. Битва біля Нехавенду.
643 р. – в Єгипті засновано м. Фустат.
644 – 656 рр. – правління халіфа Усмана. Кодифікація Корану.
651 р. – загибель останнього сасанідського шаха Єздигерда III.
656 – 661 рр. – громадянська війна між Алі та Муавією. Початок розколу мусульман на шіїтів, хариджитів та сунітів.
661 – 750 рр. – правління династії халіфів Омейядів.
674 – 680 рр. – невдала облога арабами Константинополю.
698 р. – араби оволоділи Карфагеном.
711 – 714 рр. – арабське завоювання вестготської Іспанії.
712 р. – араби завоювали Сінд.
717 – 718 рр. – облога арабами Константинополю.
732 р. – битва біля Пуатьє.
750 – 1258 рр. – правління династії халіфів Аббасидів.
751 р. – битва при Таласі.
II половина VIII – X ст. – розпад халіфату на незалежні емірати.
762 – 763 рр. – халіф ал-Мансур засновує нову столицю халіфату – Багдад.
765 р. – розкол шіїтів на імамітів та ісмаїлітів.
776 – 783 рр. – повстання Муканни в Мавераннахрі.
783 – 784 рр. – в халіфаті створено орган для боротьби з інакомисленням на чолі з «катом зіндіків».
786 – 809 рр. – правління халіфа Харуна ар-Рашида.
816 – 837 рр. – рух Бабека в Південному Азербайджані та Західному Ірані.
833 – 842 рр. – правління халіфа аль-Мутасіма.
833 р. – утворення гвардії гулямів в халіфаті Аббасидів.
869 – 883 рр. – повстання зінджів.
885 р. – відновлення Вірменського царства.
945 р. – захват Буїдами Багдада. Аббасиди втрачають світську владу.
1055 р. – захват Багдаду Сельджукідами.
1180 – 1225 рр. – правління халіфа ан-Насіра, який відновляє світську державу Аббасидів в Іраці.
1258 р. – монголи оволоділи Багдадом та знищили світську державу Аббасидів.
1258 – 1517 рр. – формальний халіфат Аббасидів в мамлюкському Єгипті.

Мусульманські держави Північної Африки (ал-Маґрібу) та Іспанії.

756 – 929 рр. – Кордовський емірат Омейядів.
788 – 974 рр. – Ідрісидський імамат в Північній Африці.
800 – 909 рр. – держава Аглабідів в Іфрікії.
868 – 905 рр. – правління династії Тулуїдів в Єгипті.
912 – 961 рр. – правління кордовського халіфа Абд-ар-Рахмана III.
935 – 969 рр. – правління династії Іхшидидів в Єгипті.
910 – 1171 рр. – ісмаїлітський халіфат Фатімідів.
929 – 1031 рр. – Кордовський халіфат Омейядів.
969 р. – фатімідська армія захопили Єгипет. Заснування Каїру.
972 р. – заснування мечеті аль-Азхар в Каїрі.
975 – 996 рр. – правління фатімідського халіфа аль-Азіза.
996 – 1021 рр. – правління фатімідського халіфа аль-Хакіма.
1054 – 1146 рр. – держава Альморавідів.
1085 р. – кастільці взяли Толедо.
1086 р. – битва біля Заллаки.
1090 р. – від ісмаїлітів відокремлюються нізарити (асасіни).
1099 р. – завоювання Ієрусаліму хрестоносцями.
1123 – 1275 рр. – держава Альмохадів.
1171 – 1250 рр. – держава Айюбідів в Єгипті.
1187 р. – битва при Хіттіні. Салах ад-дін відвоює Ієрусалім у хрестоносців.
1195 р. – битва при Аларкосі.
1212 р. – битва при Лас-Навас-де-Толоса.
1250 – 1517 рр. – султанат мамлюків в Єгипті.
1260 – 1277 рр. – правління султана Бейбарса в Єгипті.
1415 р. – португальці завоювали Сеуту.
1492 р. – Кастилія і Арагон ліквідували останню мусульманську державу в Іспанії – Гранадський емірат.
1511 – 1659 рр. – держава Саадідів в Марокко.
1578 р. – війська Саадідів розбили армію португальського короля Себастьяна біля Алькасарківіра.

1590 – 1591 рр. – війська Саадідів нанесли поразку імперії Сонгай та захопили Західний Судан.

Мусульманські держави Середньої Азії та Ірану (аль-Машрік).

747 – 750 рр. – виступ Абу Мусліма.
821 – 873 рр. – держава Тахїрідів.
861 – 900 рр. – держава Саффарідів.
819 – 999 рр. – держава Саманідів.
935 – 1055 рр. – держава Буїдів.
60-ті роки X ст. – Буїди приймають титул шахіншахів.
995 р. – об'єднання Хорезму під владою Мамуна, правителя Гурганджа.
998 – 1040 рр. – держава Газневідів.
999 р. – караханіди захопили столицю Саманідів – Бухару.
1009 – 1010 рр. – Фірдоусі закінчив поему «Шах-наме».
1017 р. – Махмуд Газні завойовує Хорезм.
1038 – 1063 рр. – правління Тогрул-бека.
1040 р. – під Данденаканом турки-сельджуки розгромили війська Газневідів.
1090 – 1256 рр. – держава ісмаїлітів-нізаритів з центром в Аламуті.
1118 – 1153 рр. – правління сельджуків Санджара.
1141 р. – битва на Катаванському полі.
1194 р. – хорезмшах Текеш завойовує Західний Іран.
1200 – 1220 рр. – правління хорезмшаха Ала ад-діна Мухаммеда.
1253 – 1256 рр. – монголи на чолі з Хулагу-ханом завойовують Іран.
1295 – 1304 рр. – реформи Газан-хана в державі Хулагуїдів.
1337 – 1381 рр. – держава Сербердарів.
1380 – 1393 рр. – завоювання Ірану Тимуром.
1410 – 1468 рр. – держава Кара-Коюнлу.
1502 – 1736 рр. – держава Сефевідів.
1587 – 1629 рр. – правління шаха Аббаса I.
1623 р. – торговельна угода між Іраном та Голандією.

Туреччина.

1071 р. – битва під Манцикертом.
1243 р. – розгром військ Румського султанату монголами біля гори Кьосьодаг.
1299 р. – заснування Османського емірату.
1326 р. – турки-османи завойовують Брусу (Бурсу), яка стає столицею емірату.
1327 р. – початок карбування акче.
1353 р. – турки-османи захопили Гелліполі – перше своє європейське володіння.
1362 р. – турки –османи захопили Адрианополь (Едірне), куди переноситься столиця з Бурси
1368, 1375 рр. – прийняття перших канунів – збірок законів.
1389 р. – битва на Косовому полі.
1393 р. – турки-османи ліквідували Тирновське царство.
1396 р. – під Нікополем турецький султан Баязід розбив армію хрестоносців на чолі з імператором Сигізмундом Люксембургом.
1402 р. – битва під Анкарой.
1416 р. – повстання під керівництвом шейх Бадр ад-діна.
1453 р. – турки-османи взяли Константинополь, який стає столицею османської держави.
1461 р. – турки-османи завойовують Трапезунд.
1463 р. – турки –османи завойовують Боснію.
1512 – 1520 рр. – правління султана Селіма I Явуза («Грізного»)
1514 р. – в битві на Чалдиранському полі турки-османи розгромили сефевідську армію.
1516 – 1517 рр. – турки-османи підкорюють державу мамелюків включаючи Мекку та Медіну.
1517 р. – Селім I приймає титул халіфа, від якого відмовляється останній Аббасид.
1518 р. – Алжир визнає зверхність турок –османів.
1520 – 1566 рр. – правління султана Сулеймана I Кануні («Законодавця»)
1522 р. – турки-османи завойовують Родос.
1526 р. – битва під Мохачем.
1529 р. – облога Відня.
1564 р. – перший дефіцит турецької скарбниці.
1567 р. – перша турецька друкарня (Стамбул).
1569 р. – перша угода про капітуляції (укладена з Францією).
1571 р. – битва біля Лепанто.
1574 р. – турки –османи вигнали іспанців з Тунісу.
1621 р. – битва під Хотиним.
1639 р. – за мирною угодою в Каср-и-Шіріні Сефевідський Іран остаточно передав Османській Туреччині територію Іраку з Багдадом.
1683 р. – поразка турок-османів біля Відня.

Індія.

528 р. – розгром білих гунів в Північній Індії.
606 – 647 рр. – держава Харшивардхани.
630 – 643 рр. – подорож Сюань-цзана.
712 – 713 рр. – мусульмани завойовують Сінд та Мултан.
736 р. – заснування Делі.
915 – 917 рр. – раштракутські війська розгромили пратіхарського правителя Махіпалу. Початок занепаду держави Гурджара-Пратіхарів.
998 – 1030 рр. – походи Махмуда Газні до Північної Індії.
1021 – 1025 рр. – походи Чолів в Бенгалію та Біхар.
1015 – 1044 рр. – правління Ранджендри I Чола.

1175 р. – початок завойовницьких походів Мухаммеда Гурі в Північну Індію.
1191 – 1192 рр. – битви біля Тараїну.
1206 – 1526 рр. – Делійський султанат.
1221, 1241 рр. – вторгнення монголів до Північної Індії.
1229 р. – багдадський халіф визнає Делійський султанат.
1296 – 1316 рр. – правління Ала ад-діна Хілджи.
1306 – 1313 рр. – війська Делійського султанату завойовують Південну Індію.
1325 – 1351 рр. – правління Мухаммеда Туглака.
1336 р. – заснування держави Віджаянагар (Південна Індія).
1342 р. – відправлення делійського посольства на чолі з Ібн Баттутою до Китаю.
1347 р. – заснування мусульманської держави Бахмані на Декані.
1351 – 1388 рр. – правління Фіруз-шаха Туглака.
1398 – 1399 рр. – вторгнення Тимура.
1481 р. – початок розпаду держави Бахмані.
1498 р. – португальська експедиція Васка да Гама до Індії.
1500 р. – заснування португальської факторії в Качіні.
1510 р. – португальці займають порт Гоа.
1526 р. – битва під Паніпатом.
1526 – 1858 рр. – держава Великих Моголів.
1534 р. – португальці будують форт Діу.
1540 – 1545 рр. – правління Шер-шаха Сура.
1556 р. – біля Паніпату Акбар розбив афганські війська.
1556 – 1605 рр. – правління Акбара.
1565 р. – битва біля Талікоту. Початок розпаду держави Віджаянагар.
1574 – 1582 рр. – реформи Акбара.
1600 р. – утворення англійської Ост-Індської кампанії.
1603 р. – утворення голандської Ост-Індської кампанії.
1613 р. – утворення англійської факторії в Сураті.
1639 р. – заснування англійцями Мадрасу.
1639 – 1648 рр. – будівництво Делійського форту.
1664 р. – заснування французької Ост-Індської кампанії.
1674 р. – заснування французами Пондішєрі.
1690 р. – заснування англійцями Калькутти.

Південно-Східна Азія.

I ст. – виникнення держави Фунань на території сучасної Камбоджі.
638 р. – Сур'явікрама засновує нову династію в Шрікшетрі (сучасн. М'янма) та вводить Бірманську еру.
757 – 763, 832 рр. – Шрікшетра терпить поразки у війнах з Наньчжао.
802 р. – Джайяварман II (802 - 854) засновує Камбуджадешу.
Середина IX ст. – колонізація народами м'янма території сучасної М'янми (Бірми).
1017 – 1077 рр. правління Аніруди в Пагані.
1044 р. – всі племена м'янма об'єднуються під владою паганського царя Аніруди.
1057 р. – буддизм-тхеравада (хінаяна) стає офіційною релігією Паганського царства.
1113 р. – перша епіграфічна пам'ятка (надпис у пагоді М'язейді), написана складовим бірманським письмом.
1113 – 1150 рр. – правління Сур'явармана II в Камбуджадеші. Будівництво храмового комплексу Ангкор-Ват.
1238 р. – тайці нанесли поразку кхмерським військам на р. Пінг. Заснування тайської держави Сукхотаї.
1271 та 1273 рр. – посольства Хубілая (імперія Юань) до Пагану з вимогами визнання васалітету.
1275 – 1317 рр. – розквіт держави Сукхотаї за правління Рамакамхєнга.
1277 р. – поразка бірманських військ від монголів в битві на рівнині Нгазаунджан.
1280 р. – заснування м. Таунгу. Початок формування князівства Таунгу (південна М'янма).
1283 р. – створення тайського алфавіту (на базі кхмерського письма).
1287 – 1303 рр. – монгольська окупація Пагану.
1295 р. – переворот в Камбуджадеші, в наслідок якого до влади приходить Шрі Індраварман III. Офіційною релігією Камбоджі стає буддизм – тхеравада (хінаяна).
1350 р. – заснування м. Аютія.
1369 р. – остання згадка паганського царя в джерелах.
1378 р. – Сукхотаї визнає васальну залежність від Аютії.
1434 р. – Тядомук (сучасн. Пном-Пень) стає столицею Камбоджі.
1438 р. – Аютія завоювала державу Сукхотаї.
1511 р. – перше португальське посольство до Аютії.
1519 р. – португальці засновують факторію у Моутамі. Перша європейська факторія на території М'янми.
1551 – 1581 рр. – правління Баїннауна в Таунгу (Південна Бірма).
1569 р. – війська держави Таунгу (Південна Бірма) взяли м. Аютію (Південь Тайланду). Держава Аютія була ліквідована.
1590 – 1605 рр. – правл. Наресуана Великого в Тайланді.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 2.

1. Організаційна частина – привітання, перевірка присутності студентів (2 хв.).

2. Повідомлення теми, мети заняття.

ТЕМА: Китай у Ранньому середньовіччі

МЕТА:

- Визначити головні риси історичного розвитку Китаю на межі давнини та середньовіччя.
- Розвивати вміння учнів працювати з контурною картою, підручником, відео-джерелами. Формувати навички аналізу конкретно історичного матеріалу, характеризувати історичні постаті.
- Виховувати культуру спілкування, толерантність та повагу до інших народів світу. Давати моральну оцінку війнам, як способу вирішення суперечностей між людьми.

3. Актуалізація опорних знань студентів – Фронтальне опитування (8 хв.):

1. Періодизація історії Китаю.
2. Хронологія історії Китаю.
3. Джерела з історії Китаю.
4. Історіографія історії Китаю.

4. Мотивація навчальної діяльності – вивчення даної теми сприяє розумінню історико-культурних особливостей китайської цивілізації доби середньовіччя.

5. Вступне слово викладача – коротка характеристика структури та характеру роботи, оголошення типу семінару.

6. Тип семінару: Бесіда (диспут, дискусія, заслуховування рефератів, обговорення доповідей та рефератів, рецензування відповідей студентів).

Обладнання: Підручник, хрестоматія, посібники «Історія країн Азії та Африки в середні віки», історичні карти та схеми, контурна карта, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали, ноутбук та проектор.

Основні поняття та терміни: Хронологія, періодизація, історичні та археологічні джерела, історіографія, китайська цивілізація, Троєцарство, надільна система.

7. Зміст основної частини заняття (перелік питань семінару) – (55 хв.):

ПЛАН

1. Політична криза в Китаї на межі II – III ст. Доба Троєцарства.
2. Китай в добу правління династії Цзінь. Реформа Сима Яня.
3. Суспільно-політичний розвиток Китаю у «Темні віки».
4. Провідні китайські ідеології у «Темні віки».
5. Розвиток Китаю у добу правління династії Суй.
6. Розвиток Китаю у добу правління династії Тан.

8. Заключне слово викладача (10 хв.) – загальні висновки за змістом теми семінару, аналіз доповідей студентів, характеристика участі студентів в дискусіях, акцентування уваги на характерних недоліках при підготовці до заняття та відповідях, визначення шляхів усунення недоліків.

9. Підведення підсумків заняття (5 хв.) – оголошення оцінок, визначення питань до самостійного опрацювання, оголошення тем рефератів за темою.

10. Завдання для самостійної роботи:

1. Визначте головні риси китайської цивілізації на межі давнини та середньовіччя.
2. Порівняйте періоди історичного розвитку китайської цивілізації на межі давнини та середньовіччя.
3. Охарактеризуйте розвиток Китаю в добу Троєцарства.
4. Охарактеризуйте історичний розвиток Китаю в добу правління династії Цзінь.
5. Проаналізуйте сутність надільної системи в Китаї та реформи Сима Яня.
6. Охарактеризуйте розвиток конфуціанства, буддизму та даосизму в темні віки.
7. Охарактеризуйте суспільно-політичні процеси в Північному та Південному Китаї в добу темних віків.
8. Проаналізуйте передумови об'єднання Китаю в II половині VI ст.
9. Охарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику Китаю в добу правління династії Суй.
10. Охарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику династії Тан у VII ст.?
11. Охарактеризуйте діяльність імператора Тай-цзуна (626 - 649)?
12. Охарактеризуйте діяльність імператриці У Цзетянь (У Хоу)?
13. Охарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику династії Тан у VIII ст.?
14. У чому полягає сутність реформи Ян Яня?
15. Охарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику династії Тан у IX ст.? Проаналізуйте причини, хід та наслідки Селянської війни Хуан Чао (874 - 884)?
16. Охарактеризуйте розвиток китайської культури у добу правління династії Тан?

Список основної і додаткової літератури, рекомендованої студентам.

Основна

58. Ахметшин Н. Х. Тайны Шелкового пути. Записки историка и путешественника. — М.: Вече, 2002. — 416 с.
59. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций/ Ф. Бродель. Предисл. М. Эмара. — М.: Весь мир, 2008. — 552 с.
60. Васильев Л.С. История религий Востока. — М., 1988.
61. Всемирная история: В 10 т. — М., 1957-1958. — Т. 3-5.
62. История Востока. История Востока : в 6 т. / редкол.: Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др.; Ин-т востоковедения РАН. — М.: Вост. лит., 1995-2006. — Т. 2-3.
63. История человечества: В 7-ми томах. — М.: Магистр-пресс, 2003.
64. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. - (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 752 с.
65. Самозванцев А.М. Мифология Востока. — М.: Алетея, 2000. — 384 с.: ил.
66. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. — М., 1961 — 1976. — Т. 1-16.
67. Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. — М., 1993.

Джерела

49. Бай юй цзин (Сутра ста притч). /Пер. с кит. и коммент. И.С.Гуревич. Вступит, статья Л.Н.Меньшикова. Стихи в переводе Л.Н.Меньшикова. /Отв. ред. Л.Н.Меньшиков. - М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1986. — 128 с.
50. Ло Гуаньчжун. Троецарствие: В 2 т. — М., 1954. — Т. 1-2.

Додаткова література

175. Абаев Н.В. Чань-буддизм и культура психологической деятельности в средневековом Китае. — Новосибирск: Наука, 1983. — 125 с.
176. Алимов И.А., Ермаков М.Е., Мартынов А.С. Срединное государство. Введение в традиционную культуру Китая. — М., 1998.
177. Гулик, Роберт ван. Сексуальная жизнь в древнем Китае / Перевод с английского А. М. Кабанова. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000. — 400 с.
178. Духовная культура Китая. Энциклопедия: в 5 т. [Т. 3:] Литература. Язык и письменность. — М.: Восточная литература, 2006. — 855 с.
179. Елисеефф В., Елисеефф Д. Цивилизация классического Китая. —Екатеринбург: У-фактория, 2007. — 640 с.
180. История Китая; Учебник / Под редакцией А.В. Меликсетова. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: МГУ, «Высшая школа», 2002. — 736 с.
181. История Японии: В 2 т. — М.: Институт востоковедения РАН, 1998 — Т. 1. — 659 с.
182. Каменарович И. Классический Китай / И. Каменарович. - М.: Вече, 2006. - 416 с.: ил. - (Гиды цивилизаций).
183. Китай и окрестности: мифология, фольклор, литература. К 75-летию академика Б.Л. Рифтина / Под ред. И.С. Смирнова; сост. Н.Р. Лидова. (Orientalia et Classical Труды Института восточных культур и античности; вып. 25.). - М.: РГГУ, 2010. - 635 с.
184. Китайская мифология: энциклопедия./ Сост.К. Королев. - СПб.: Мидгард, 2007. - 412 стр., илл.
185. Крюгер Р. Китай. История страны. — М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. — 545 с.
186. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос на пороге средних веков. — М.: Наука. Восточная литература, 1979. — 338 с.
187. Малявин В.В. Гибель древней империи. М., 1983.
188. Малявин В.В. Китайская цивилизация. — М.: «ИПЦ Дизайн. Информация. Картография», ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2001. - 632 с.
189. Никифоров В.Н. Очерк истории Китая: II тыс. до н.э. — начало XX ст. — М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2002. — 448 с.
190. Хайжуй Ли, Линъюй Фэн, Вэйминь Ши. Китай. Знакомство с древней культурой / Сост., пред. Н.Х. Ахметшина. - М.: Вече, 2007. - 208 с.

Глосарій (глумачний словник термінів – упорядкований перелік спеціальних термінів, зміст яких вимагає пояснення).

Ван – вищий аристократичний титул в середньовічному Китаї, а також титул правителя держави у країнах Східної Азії, нижчий за титул імператора.

Веньянь – давньолітературна китайська мова. Використовувалась як літературна китайська мова до середини XX ст.

Дань – міра ваги в Китаї (близько 180 кг).

Му – міра площини в середньовічному Китаї, що дорівнювала близько 0,05 га.

Тянь Ся («Піднебесна») – самоназва Китаю в давнину та середньовіччя.

Хоу – аристократичний титул в давньому та середньовічному Китаї, який частіше перекладається, як князь або маркіз.

Циши – китайські намісники в Північному В'єтнамі (Зяоті) в добу раннього середньовіччя.

Чань – напрямок буддизму, отримавший популярність в Китаї у ранньому середньовіччі. В Японії відомий під назвою «дзен», у В'єтнамі – тхієн.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 3.

1. Організаційна частина – привітання, перевірка присутності студентів (2 хв.).

2. Повідомлення теми, мети заняття.

ТЕМА: Формування самурайського стану в Японії. Встановлення самурайської диктатури.

МЕТА:

- Визначити головні риси історичного розвитку Японії у межах X-XII ст.
- Розвивати вміння учнів працювати з контурною картою, підручником, відео-джерелами. Формувати навички аналізу конкретно історичного матеріалу, характеризувати історичні постаті.
- Виховувати культуру спілкування, толерантність та повагу до інших народів світу. Давати моральну оцінку війнам, як способу вирішення суперечностей між людьми.

3. Актуалізація опорних знань студентів – Фронтальне опитування (8 хв.):

1. Періодизація історії Японії.
2. Хронологія історії Японії.
3. Джерела з історії Японії.
4. Історіографія історії Японії.
5. Особливості історичного розвитку Японії у добу Асука, Нара та на початку доби Хейян.

4. **Мотивація навчальної діяльності** – вивчення даної теми сприяє розумінню історико-культурних особливостей японської цивілізації доби середньовіччя.

5. **Вступне слово викладача** – коротка характеристика структури та характеру роботи, оголошення типу семінару.

6. **Тип семінару:** Бесіда (диспут, дискусія, заслуховування рефератів, обговорення доповідей та рефератів, рецензування відповідей студентів).

Обладнання: Підручник, хрестоматія, посібники «Історія країн Азії та Африки в середні віки», історичні карти та схеми, контурна карта, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали, ноутбук та проектор.

Основні поняття та терміни: Хронологія, періодизація, історичні та археологічні джерела, історіографія, японська цивілізація, самурайський стан, інсей, війна Тайра та Мінамото (війна Гемпей), сьогун, сіккени Ходзьо.

7. **Зміст основної частини заняття** (перелік питань семінару) – (55 хв.):

ПЛАН

1. Передумови формування самурайського стану.
2. Особливості розвитку Японії у період формування інституту інсей.
3. Кодекс бусідо.
4. Війна Тайра та Мінамото. Виникнення сьогунату.
5. Диктатура Ходзьо.
6. Особливості політичного режиму Асікага.

8. **Заключне слово викладача** (10 хв.) – загальні висновки за змістом теми семінару, аналіз доповідей студентів, характеристика участі студентів в дискусіях, акцентування уваги на характерних недоліках при підготовці до заняття та відповідях, визначення шляхів усунення недоліків.

9. **Підведення підсумків заняття** (5 хв.) – оголошення оцінок, визначення питань до самостійного опрацювання, оголошення тем рефератів за темою.

10. Завдання для самостійної роботи:

17. Визначте головні риси японської цивілізації в добу Хейян (784 - 1185).
18. Охарактеризуйте особливості режиму правління родини Фудзівары.
19. Проаналізуйте причини та передумови виникнення самурайського стану.
20. Охарактеризуйте самурайський стан в Японії.
21. Охарактеризуйте режим правління інсей.
22. Охарактеризуйте протистояння самурайських кланів Тайра та Мінамото у XII ст.
23. Охарактеризуйте режим правління сьогунів.
24. Охарактеризуйте історичний розвиток Японії в добу правління сіккенів Ходзьо (1219 - 1333).
25. Охарактеризуйте історичний розвиток Японії в добу правління сьогунів Асікага.
26. Охарактеризуйте становище Японії у добу політичної роздробленості («Сенгоку дзідай», 1467 - 1572).
27. Охарактеризуйте діяльність Ода Нобунага, Тойотомі Хідейосі, Токугава Ієясу.

Список основної і додаткової літератури, рекомендованої студентам.

Джерела.

51. Кодзики (Записи о деяниях древности): В 2-х томах. – М., 1994. – Т. 1-2.
52. Нихон секи. Анналы Японии.: В 2 т. – СПб., 1997. – Т. 1-2.
53. Повесть о доме Тайра: Эпос (XIII ст.). – М., 1982.
54. Свод законов «Тайхо рицуре»: 702 – 716. Рицу (Уголовный кодекс)/ Пер. с древнеяп. К.А. Попова. – М., 1989.
55. Свод законов «Тайхоре»: В 2 т./ Пер. с древнеяп. К.А. Попова. – М., 1985. – Т. 1-2.
56. Сказание о Есицуне. – М., 1984.

57. Хогэн моногатари – Сказание о годах Хогэн/ Перевод со старояп., предисл. и коммент. В.Н. Горегляд. – СПб.: Гиперион, 1999. – 179 с. – (Литературные памятники древней Японии. V).
58. Хироаки Сато. Самурай: история и легенды/ Пер. с яп. Р.В. Котенко. – СПб: Евразия, 1999.
59. Ямато-моногатари./ Пер. с яп. Л.М. Ермаковой. – М., 1982.

Література

191. Арутюнов С.А. Старые и новые боги Японии. – М., 1968.
192. Волков С.В. Служилые люди на Дальнем Востоке. – М.: Восточная литература РАН, 1999. – 312 с.
193. Воробьев М.В. Япония в III – VII вв. Этнос, общество, культура и окружающий мир. – М., 1980.
194. Воробьев М.В. Японский кодекс «Тай хо Еро ре» (VIII в.) и право раннего средневековья. М., 1990.
195. Гальперин А.Л. Очерки социально-политической истории Японии в период позднего феодализма. – М., 1963.
196. Дацышен В.Г. Новая история Японии: Учебное пособие/ В.Г. Дацышен. – Красноярск: Красноярский государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева, 2007. – 200 с.
197. Делз Н. Япония вечная/ Н. Делз; пер. с фр. С. Балашовой. – М.: АСТ, Астрель, 2006. – 160 с.
198. Духовная культура Китая. Энциклопедия: в 5 т. [Т. 3:] Литература. Язык и письменность. – М.: Восточная литература, 2006. – 855 с.
199. Елисеев Д. История Японии. Между Китаем и Тихим океаном/ Д. Елисеев. – СПб.: Евразия, 2009.- 318 с.
200. Елисеефф В., Елисеефф Д. Японская цивилизация. – Екатеринбург: У-фактория, 2006. – 528 с.
201. Еремин В.Н. История правовой системы Японии. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 293 с.
202. Искендеров А.А. Токтоми Хидеёси. – М., 1984.
203. История Японии: В 2 т. – М.: Институт востоковедения РАН, 1998 – Т. 1. – 659 с.
204. Кирквуд К.П. Ренессанс в Японии. Культурный обзор семнадцатого столетия/К.П. Кирквуд. – М.: Наука. Восточная литература, 1988. – 303 с.
205. Конрад Н.Я. Японская литература. От «Кодзика» до Токтоми. – М.: Наука, 1974. – 568 с.
206. Кузнецов Ю.Д., Навлицкая Г.Б., Сырицын И.М. История Японии.- М.: Высшая школа, 1988. – 432 с.
207. Лещенко Н.Ф. Япония в эпоху Токугава/ Н.Ф. Лещенко. – 2-е изд., доп. – М.: Крафт+, 2010. – 352 с.
208. Мещеряков А.Н. Герои, творцы и хранители японской старины. - М.,1988.
209. Мещеряков А.Н. История древней Японии/ А.Н.Мещеряков. - М.: Наталис, 2010. – 544 с.
210. Мещеряков А.Н. Японский император и русский цар: элемент. база/А.Н. Мещеряков. – М.: Наталис: Рипол Класик, 2004. – 253с.
211. Накорчевский А.А. Синто. – СПб.: Азбука-классика, Петербургское востоковедение, 2003. – 448 с. – («Мир Востока»).
212. Оно Сокио, Вудард У. Синтоизм: Древняя религия Японии/ Пер. с англ.. – М.: София, 2007. – 160 с.
213. Пасков С.С. Япония в раннее средневековье VII – XII вв. Исторические очерки. – М., 1987.
214. Синто – путь японских богов: В 2-х томах. – СПб.: Гиперион, 2002.
215. Тернбулл С. Армии самураев, 1550-1615 / С. Тёрнбулл; пер. с англ. В.Г. Яковлева; худож. Р. Хук. — М.: АСТ: Астрель, 2005. — 61, [3] с., 8 цв. ил. — (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).
216. Тернбулл С. Самурай. Военная история. - СПб., 1999.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 4.

1. Організаційна частина – привітання, перевірка присутності студентів (2 хв.).

2. Повідомлення теми, мети заняття.

ТЕМА: Держава Чингіз-хана та його нащадків.

МЕТА:

- Визначити головні риси історичного розвитку політич Чингізидів та Тимуридів.
- Розвивати вміння учнів працювати з контурною картою, підручником, відео-джерелами. Формувати навички аналізу конкретно історичного матеріалу, характеризувати історичні постаті.
- Виховувати культуру спілкування, толерантність та повагу до інших народів світу. Давати моральну оцінку війнам, як способу вирішення суперечностей між людьми.

3. Актуалізація опорних знань студентів – Фронтальне опитування (8 хв.):

4. Мотивація навчальної діяльності – вивчення даної теми сприяє розумінню історико-культурних особливостей цивілізації Великого Степу доби середньовіччя.

5. Вступне слово викладача – коротка характеристика структури та характеру роботи, оголошення типу семінару.

6. Тип семінару: Бесіда (диспут, дискусія, заслуховування рефератів, обговорення доповідей та рефератів, рецензування відповідей студентів).

Обладнання: Підручник, хрестоматія, посібники «Історія країн Азії та Африки в середні віки», історичні карти та схеми, контурна карта, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали, ноутбук та проектор.

Основні поняття та терміни: Хронологія, періодизація, історичні та археологічні джерела, історіографія, політія, каганат, буддизм, хан, родо-племенний устрій.

7. Зміст основної частини заняття (перелік питань семінару) – (55 хв.):

ПЛАН

8. Проблема кочівницької державності в добу середньовіччя. Форми кочівницьких політич.
9. Формування держави Чингіз-хана.
10. Монгольські завоювання.
11. Держава Хулагуїдів.
12. Золота Орда.
13. Держава Тимура та Тимуридів.

8. Заключне слово викладача (10 хв.) – загальні висновки за змістом теми семінару, аналіз доповідей студентів, характеристика участі студентів в дискусіях, акцентування уваги на характерних недоліках при підготовці до заняття та відповідях, визначення шляхів усунення недоліків.

9. Підведення підсумків заняття (5 хв.) – оголошення оцінок, визначення питань до самостійного опрацювання, оголошення тем рефератів за темою.

10. Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте особливості історичного розвитку народів Великого Степу у добу середньовіччя.
2. Проаналізуйте історичний розвиток степових народів у добу раннього середньовіччя.
3. Порівняйте політичний устрій степових політич раннього середньовіччя та держав Чингізидів.
4. Охарактеризуйте розвиток суспільно-політичний розвиток монгольської держави Чингіз-хана.
5. Проаналізуйте причини успішності монгольських завоювань.
6. В чому полягали передумови розпаду держави Чингіз-хана?
7. Охарактеризуйте суспільно-політичний розвиток держави Хулагуїдів.
8. Охарактеризуйте суспільно-політичний розвиток Золотої Орди.
9. Яке значення мали монгольські завоювання для світової історії?

10. Охарактеризуйте державу Тимура?
11. В чому полягали причини успіху завоювань Тимура?
12. В чому полягає історичне значення держав Тимуридів?

Список основної і додаткової літератури, рекомендованої студентам.

НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

8. Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. : Учеб. по спец. «История».— М.: Высш. шк., 1994.— Т.1. - 495 с: ил.
9. Васильев Л.С. История религий Востока. — М., 1988.
10. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. — М., 1987.
11. История стран Азии и Африки в средние века. — М., 1968.
12. История стран зарубежной Азии в средние века. — М., 1970.
13. Кондратьев І.В. Історія країн Азії та Африки у Середні віки: Інформаційний пакет матеріалів для організації навчання за кредитно – модульною системою для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації / 2-е вид. — Чернігів, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, 2007. — 40 с.
14. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. — К., 2002.

Основна література

68. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций/ Ф. Бродель. Предисл. М. Эмара. — М.: Весь мир, 2008. — 552 с.
69. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв.: в 3-х тт. — М.: Прогресс, 1986 – 1992.
70. Васильев Л.С. История религий Востока. — М., 1988.
71. Всемирная история: В 10 т. — М., 1957-1958. — Т. 3-5.
72. История Востока. История Востока : в 6 т. / редкол.: Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др.; Ин-т востоковедения РАН. — М.: Вост. лит., 1995-2006. — Т. 2-3.
73. История человечества: В 7-ми томах. — М.: Магистр-пресс, 2003.
74. Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. — К.: Ника-Центр; М.: Старклайт, 2004. — 1064 с.
75. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. — М., 1991 – 1992. — Т. 1-2.
76. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. - (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 752 с.
77. Самозванцев А.М. Мифология Востока. — М.: Алетея, 2000. — 384 с.: ил.
78. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. — М., 1961 – 1976. — Т. 1-16.
79. Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. — М., 1993.

Джерела.

10. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования. — М.: Наука, 1997. — 303 с.
11. Рашид-ад-дин. Сборник летописей: В 3 т./ Пер. с перс. Л.А. Хетагурова. —М.-Л., 1946 – 1968. — Т. 1-3.
12. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. — СПб.: Евразия, 2002. — 478 с.

Література.

163. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии в IX – XIII ст. — Ашхабад, 1969.
164. Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов. По данным персидского исторического сочинения Бахр ал-асрар. — СПб.: СПб ун-т, 2006. — 229 с.
165. Артамонов М.И. История хазар. — Л.: Гос. Эрмитаж, 1962. — 525 с.
166. Атыкбаев Ж.М. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий. — СПб.: Мажор, 2005. — 320 с.
167. Ахиджанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. — Алматы: Гылым, 1995. — 296 с.
168. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. — М.: Наука. Восточная литература, 1965. — 194 с.
169. Бартольд В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. — Алматы: Жалын, 1993. — 192 с.
170. Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. — 1757 г. н. э.) / Пер. Д. В. Рухлядева, В. Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рухлядева. — Санкт-Петербург, 2009. — 248 с.
171. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. — Л.: ЛГУ, 1951. — 256 с.

172. Бокщанин А.А., Непомнин О.Е. Лики Срединного царства : Занимательные и познавательные сюжеты средневековой истории Китая / А.А. Бокщанин, О.Е. Непомнин ; Ин-т востоковедения. - М.: Вост. лит., 2002. - 430 с. : ил., карты.
173. Бубенок О.Г. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – К.: Истина, 2004. – 324 с.
174. Бубенок О.Г. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – нач. XIII века). – К.: Логос, 1997. - 224 с.
175. Воробьев М.В. Чжурчжени и государство Цзинь (X в. – 1234 г.): исторический очерк. - М.: Наука. Восточная литература, 1975. – 448 с.
176. Гончаров С.Н. Китайская средневековая дипломатия: отношения между империями Цзинь и Сун, 1127 – 1142. – М., 1986.
177. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубежа XIV – XV ст.). – М.: Наука. Восточная литература, 1975. – 520 с.
178. Груссе Р. Империя степей. Аттила, Чингиз-хан, Тамерлан/Перевод Х. Хамраева. — Алматы, 2006. - 592 с.
179. Груссе Р. Чингиз-хан. Покоритель Вселенной/ Р.Груссе. пер. с фр., вступ. ел. Е. А. Соколова, послесл. А. С. Железнякова; прил. - 4-е изд. - М.: Молодая гвардия, 2008. - 285[3] С.: ил. - (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1118).
180. Далай Ч. Монголия в XIII-XIV веках/ Ч. Далай. - М.: Наука. Восточная литература, 1983. – 232 с.
181. Зайцев И.В. Астраханское ханство/ И.В.Зайцев; Ин-т востоковедения РАН. – М.: Восточная литература, 2006. – 303 с.
182. Зайцев И.В. Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV– пер. пол. XVI ст.). – М.: Рудомино, 2004. – 216 с.
183. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 с.
184. Єльніков М.В. Золотоординські часи на українських землях. – К.: Наш час, 2008. – 176 с. – (сер. Невідома Україна).
185. Камалов И.Х. Отношения Золотой Орды с хулагуидами. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2007. – 108 с.
186. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2009. – 432 с.
187. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.
188. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 416 с.
189. Крадин Н.Н. Кочевые общества. – Владивосток: Дальнаука, 1993. – 240 с.
190. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана / Н.Н. Крадин, Т.Д. Скрынникова. — М. : Вост. лит., 2006. — 557 с.
191. Кшибеков Д. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 238 с.
192. Кычанов Е. И. История тангутского государства. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. - 767 с.
193. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – 319 с.
194. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства. – М.: Наука. Восточная литература, 1968. – 356 с.
195. Лэмб Г. Тамерлан. Потресатель Вселенной. / Г/ Лэмб; Пер. с англ. Д. Вознякевич. - М.: Вече, 2008. - 336 с. - (Terra Historica).
196. Мароцци Дж. Тамерлан. Завоеватель мира/ Дж. Мароцци. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Полиграфиздат, 2010. – 445 с.
197. Монгольская империя и кочевой мир (Мат-лы междунар. науч. конф-ии). Кн. 1 - 3. - Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004 - 2008.
198. Мэн Д. Чингисхан. — М.: Изд-во Эксмо, 2006. — 416 с.
199. Папуев В. Монгольские народы. Атлас по истории и этнографии. – Элиста: Джангар, 2005. – 160 с.
200. Паркер Э. Татары. История возникновения народа. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 223 с.
201. Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – СПб.: Евразия, 2010. – 408 с.
202. Россаби М. Золотой век империи монголов/ М. Россаби; пер. с англ. С.В. Ивановой. – М.: Евразия, 2009. – 479 с.
203. Ру Ж.-П. Тамерлан/Ж.-П. Ру. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 295 с. – (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1063).
204. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. - 276 с.
205. Селезнев Ю.В. Элита Золотой Орды. – Казань: «Фэн» АН РТ, 2009. – 232 с.
206. Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть/Т.И. Султанов. – М.: АСТ, 2006. – 445 с.
207. Тихонов Д.И. Общественный и хозяйственный строй уйгурского государства в X – XIV вв. – М. – Л.: Наука, 1966. – 288 с.

- 208.Томпсон, Эдвард Т. Гунны. Грозные воины степей / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — 256 с. — (Загадки древних цивилизаций).
- 209.Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. — М.: Наука. Восточная литература, 1993. — 168 с.
- 210.Трепавлов В.В. История Ногайской орды. — М.: Восточная литература РАН, 2002. — 752 с.
- 211.Федоров – Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. — М.: МГУ, 1973. — 180 с.
- 212.Филлипс Э.Д. Монголы. Основатели империи Великих ханов / Пер. с англ. О.И. Перфильева. — М.: ЗАО Центрполиграф: ООО «Внешторгпресс», 2003. — 174 с. — (Загадки древних цивилизаций).
- 213.Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 604 с.
- 214.Хафизов Г.Г. Распад Монгольской империи и образование улуса Джучи. — Казань: Татар. кн. из-во, 2000. — 94 с.
- 215.Шавкунов Э.В. Государство Бохай и памятники его культуры в Приморье. — Л.: Наука, 1968. — 165 с.
- 216.Юрченко А.Г. Империя и космос: Реальная и фантастическая история походов Чингиз-хана по материалам францисканской миссии 1245 г. — СПб.: Евразия, 2002. — 432 с.

Глосарій (тлумачний словник термінів – упорядкований перелік спеціальних термінів, зміст яких вимагає пояснення).

Байшень («люди довгої волі»)- люди, що вийшли з монгольської родової організації і об'єдналися в орду.

Балбали – культові скульптури на похованнях кочовиків – вояків, що символізували повержених ворогів.

Богол – прошарок рабів у монгольському суспільстві.

Велика Яса – збірка законів, введена Чингіз –ханом.

«Вічний Ель» - самоназва Тюркського каганату.

Ідікут – титул правителя уйгурів у IX – XIII ст.

Гур-хан – титул правителя кара-китаїв (кара-киданів).

Каган (хакан, хаган) – «хан ханів», верховний правитель в Степу, голова степової імперії – каганату.

Кешик – ханська гвардія, організована Чингіз-ханом.

Кули (цзелу) – раби, залежний стан у степовому суспільстві.

Курултай – зібрання знаті, вищий орган управління в Монгольській імперії.

Обох – родова організація у монгольських племен.

Онгон – біле дев'ятихвосте знамено Чингіз-хана.

Орда – форма мілітаризованої степової держави.

Тархани – привілейований прошарок суспільства в Тюркському та Хозарському каганатах.

Тенгри («Вічне Небо») – головне божество степової тюркської релігії.

Тумен - монгольський військовий підрозділ, що налічує близько десяти тисяч вояків.

Улус – монгольська держава, частина Монгольської імперії, якою керує хан з роду Чингізідів. На межі XIII – XIV ст. внаслідок розпаду імперії улуси стають повністю незалежними.

Чжуншунлін – канцлер в Монгольській імперії, керівник державного апарату в XIII ст.

Шад – аристократичний титул, який отримували в тюркських степових державах представники правлячого роду.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 5.

1. Організаційна частина – привітання, перевірка присутності студентів (2 хв.).

2. Повідомлення теми, мети заняття.

ТЕМА: Виникнення ісламу та формування арабської державності. Халіфат Омейядів і Аббасидів.

МЕТА:

- Визначити особливості формування ісламу та мусульманської діяльності.
- Розвивати вміння учнів працювати з контурною картою, підручником, відео-джерелами. Формувати навички аналізу конкретно історичного матеріалу, характеризувати історичні постаті.
- Виховувати культуру спілкування, толерантність та повагу до інших народів світу. Давати моральну оцінку війнам, як способу вирішення суперечностей між людьми.

3. Актуалізація опорних знань студентів – Фронтальне опитування (8 хв.):

4. Мотивація навчальної діяльності – вивчення даної теми сприяє розумінню історико-культурних особливостей ісламської цивілізації доби середньовіччя.

5. Вступне слово викладача – коротка характеристика структури та характеру роботи, оголошення типу семінару.

6. Тип семінару: Бесіда (диспут, дискусія, заслуховування рефератів, обговорення доповідей та рефератів, рецензування відповідей студентів).

Обладнання: Підручник, хрестоматія, посібники «Історія країн Азії та Африки в середні віки», історичні карти та схеми, контурна карта, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали, ноутбук та проектор.

Основні поняття та терміни: Хронологія, періодизація, історичні джерела, історіографія, родовий устрій, монотеїзм, халіф, пророк.

7. Зміст основної частини заняття (перелік питань семінару) – (55 хв.):

ПЛАН

1. Близький Схід на світанку середньовіччя. Арабські племена у до ісламський період.
2. Біографія Мухаммада до 622 р.. Початок формування ісламської доктрини.
3. Основи ісламу.
4. Боротьба Мухаммада проти мекканської аристократії.
5. Об'єднання арабських племен Аравії у складі мусульманської держави.
6. Арабський халіфат за правління праведних халіфів.
7. Арабський халіфат за правління династії Омейядів.
8. Арабський халіфат за правління династії Аббасидів.

8. Заключне слово викладача (10 хв.) – загальні висновки за змістом теми семінару, аналіз доповідей студентів, характеристика участі студентів в дискусіях, акцентування уваги на характерних недоліках при підготовці до заняття та відповідях, визначення шляхів усунення недоліків.

9. Підведення підсумків заняття (5 хв.) – оголошення оцінок, визначення питань до самостійного опрацювання, оголошення тем рефератів за темою.

10. Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте Близький Схід на світанку середньовіччя. Арабські племена у до ісламський період.
2. Охарактеризуйте біографію Мухаммада до 622 р.. та початок формування ісламської доктрини.
3. Охарактеризуйте основи ісламу.
4. Охарактеризуйте боротьбу Мухаммада проти мекканської аристократії.
5. Охарактеризуйте процес об'єднання арабських племен Аравії у складі мусульманської держави.
6. Охарактеризуйте Арабський халіфат за правління праведних халіфів.
7. Охарактеризуйте Арабський халіфат за правління династії Омейядів.
8. Охарактеризуйте Арабський халіфат за правління династії Аббасидів.

Список основної і додаткової літератури, рекомендованої студентам.

НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

15. Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. : Учеб. по спец. «История». – М.: Высш. шк., 1994. – Т.1. - 495 с: ил.
16. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988.
17. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. – М., 1987.
18. История стран Азии и Африки в средние века. – М., 1968.
19. История стран зарубежной Азии в средние века. – М., 1970.
20. Кондратьев И.В. Історія країн Азії та Африки у Середні віки: Інформаційний пакет матеріалів для організації навчання за кредитно – модульною системою для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації / 2-е вид. – Чернівці, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, 2007. – 40 с.
21. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. – К., 2002.

Основна література

80. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций/ Ф. Бродель. Предисл. М. Эмара. – М.: Весь мир, 2008. – 552 с.
81. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв.: в 3-х тт. – М.: Прогресс, 1986 – 1992.
82. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988.
83. Всемирная история: В 10 т. – М., 1957-1958. – Т. 3-5.
84. История Востока. История Востока : в 6 т. / редкол.: Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др.; Ин-т востоковедения РАН. — М.: Вост. лит., 1995-2006. – Т. 2-3.
85. История человечества: В 7-ми томах. – М.: Магистр-пресс, 2003.
86. Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. – К.: Ника-Центр; М.: Старклайт, 2004. – 1064 с.
87. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. – М., 1991 – 1992. – Т. 1-2.
88. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. - (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 752 с.
89. Самозванцев А.М. Мифология Востока. — М.: Алетея, 2000. — 384 с.: ил.
90. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. – М., 1961 – 1976. – Т. 1-16.
91. Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. – М., 1993.

Джерела.

34. Абд ар-Рахман ибн Абд ал-Хакам. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса. – М., 1985.
35. Абу Йусуф Йа'куб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж. — Пер. с арабского и коммент. А. Э. Шмидта; супракоммент. к пер. А. С. Боголюбова; подготовка к изд., вступит. ст. и указ. А. А. Хисматулина. — СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. —XXXIII + 415 с. («Памятники культуры Востока», XVI).
36. Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти. Шиитские секты. – М., 1975.
37. Ал-Масуди. Золотые копии и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749 – 947 гг.]. – М., 2002.
38. Байхак, Абу-л-Фазл. История Масуда (1030 - 1041). – М.: Наука. Восточная литература, 1969. - 1008 с.
39. Баха'ад-Дин Абу-л-Махасин Йусуф ибн Рафи' ибн Тамим. Саладин. Победитель крестоносцев. / Пер. с араб. — СПб.: «Издательство «ДИЛЯ», 2009. — 432 с.
40. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран/ Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой.— Баку: Элм, 1986.—428 с.
41. Ибн Хишам. Жизнеописание пророка Мухаммеда. – М.: Умма, 2003.
42. Усыма ибн Мункыз. Книга назиданий. – М., 1958.
43. Фирдоуси. Шах-намэ/ В 6-ти тт. – М.: АН СССР, 1957 – 1989.
44. Хрестоматия по исламу. введ. и примеч.— М.: Наука, «Восточная литература», 1994.-238 с: ил.

Література.

178. Агаджанов С.Г. Сельджукиды и Туркмения в XI – XII вв. – Ашхабад: Ылым, 1973. – 164 с.
179. Анарбаев А. Благоустройство средневекового города Средней Азии (V – начало XIII в.) - Ташкент: Фан, 1981. – 120 с.
180. Бартольд В.В. Сочинения. - М., 1966. - Т. 6. Работы по истории ислама и арабского халифата.
181. Белецкий А.М., Бентович И.М., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973. – 390 с.
182. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в ранне средневековье. - М., 1965.
183. Большаков О.Г. История Халифата: В 3 т. – М., 1989 – 2010. – Т. 1-4.
184. Большаков О.Г. Очерки истории арабской культуры (V—XV вв.). - М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. – 440 с.
185. Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока. VII – середина XIII в. – М.: Наука, Восточная литература, 1984. – 344 с.
186. Босворт К.Э. Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии. – М., 1977.
187. Васильев А.А. Византия и арабы. – СПб., 1902.
188. Воронина В.Л. Средневековый город арабских стран. – М.: ВНИИТАГ Госкомархитектуры, 1991. -103 с.
189. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история: В 2-х кн. – Душанбе: Ирфон, 1989. -
190. Грюнебаум Г.Е. Классический ислам. Очерк истории (600 - 1258). – М., 1988.
191. Джилман А. Сарацины: от древнейших времен до падения Багдада / А. Джилман. - М.: Вече, 2007.- 352 с. - (Terra Historica).
192. Дьяков Н.Н. Мусульманский Магриб. Шерифы, тарикаты, марабуты в истории Северной Африки. (Средние века, новое время). – СПб.: СПб ун-т, 2008. – 344 с.
193. Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. – М., 1961.
194. Жюльен Ш.А. История Северной Африки: Тунис, Алжир, Марокко. От арабского завоевания до 1830 года. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 424 с.
195. Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке. М., 1980.
196. Ислам классический: Энциклопедия. – М.: Эксмо; СПб: Мидгард, 2005. – 416 с.; алл. – (Тайны древних цивилизаций).
197. Ислам. Энциклопедический словарь. - М., 1991.
198. Кардини Ф. Европа и ислам. История непонимания. – СПб.: Alexandria, 2007. – 332 с.
199. Кеннеди Х. Великие арабские завоевания / Х. Кеннеди; пер. с англ. Г. Соловьевой. - М.: АСТ, 2010. - 475, [5] С.: 16 л. ил.
200. Кеннеди, Х. Двор халифов / Хью Кеннеди; пер. с англ. Н. Тартаковской. - М.: АСТ: АСТ; М.: Хранитель, 2007.—412, [4] с : ил.
201. Климович Л.И. Ислам. - М. 1965.
202. Колесников А.И.Завоевание Ирана арабами. - М., 1982.
203. Коротаев А.В., Клименко В.В., Пруссаков Д.Б. Возникновение ислама:социально-экологический и политико-антропологический контекст /А.В.Коротаев, В.В. Клименко, Д.Б. Пруссаков. – М.: ОГИ, 2007. – 112 с.
204. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. - Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. В 6-ти т. Т.4. М., 1957.
205. Крымский А.Е. История мусульманства. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2003. – 464 с.
206. Лейн Э. Арабский мир в эпоху «Тысячи и одной ночи» / Пер. сангл. Л. А. Игоревского. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. - 190 с.
207. Лэн-Пуль С. Мусульманские династии: Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Пер. с англ. с примеч. и доп. В.Бартольд, СПб., 1899.
208. Массэ А. Ислам. Очерк истории. - М., 1961.
209. Медников Н.А. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам. 1. Исследование; 2. Приложения. СПб., 1897, 1903 [ППС, т.17, вып. 2 (1)–4].
210. Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука. Восточная литература, 1973. – 473 с.
211. Миккульский Д.В. Арабский Геродот. — М.: Алетея, 1998. — 229 с: ил. — (Vita memoriae).

212. Милославский Г. В. Ибн Баттута. – М.: Мысль, 1974. – 78 с.
213. Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. – М., 2002.
214. Монтомери Уотт У. Влияние ислама на средневековую Европу. – М.: Наука. Восточная литература, 1976. – 128 с.
215. Мусульманский мир: 950 – 1150. – М., 1975.
216. Мюллер А. История ислама: В 2 томах. – М., ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2006. – Т.1-2.
217. Нагель Т. Тимур-завоеватель и исламский мир позднего средневековья. – Ростов-на-Дону, «Феникс», 1997. — 640 с.
218. Райли-Смит Дж. История крестовых походов/ Пер. с англ. Е. Дорман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998.
219. Петрушевский И.П. Ислам в Иране. – Л., 1976.
220. Пигулевская П.В. Города Ирана в раннем средневековье. – М.-Л., 1956.
221. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. – М., 1991.
222. Пиренн Ж. Открытие Аравии. Пять веков путешествий и исследований. – М.: Наука. Восточная литература, 1970. – 359 с.
223. Прозоров С.М. Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии в VII - середине X вв.. Шиитская историография. – М.: Наука. Восточная литература, 1980. – 247 с.
224. Родионов М.А. Ислам классический. – СПб: Петербургское востоковедение, 2001. – 256 с. – (Мир Востока, IX).
225. Семенова Л.А. Салах ад-дин и мамлюки в Египте. – М., 1966.
226. Строева Л.В. Государство исмаилитов в Иране в XI-XIII вв. – М., 1978.
227. Сурдель Д., Сурдель Ж. Цивилизация классического ислама. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 544 с.
228. Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. – М.: Гураш, 1992.
229. Тимофеев И. Ибн Баттута. – М.: Молодая гвардия, 1983. – 270 с., ил. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биограф. Вып. 3 (634).)
230. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М., 1948.
231. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750 – 1517 гг.). – М., 2001.
232. Чураков М. В. Народное движение в Магрибе под знаменем хариджизма.— М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990.— 208 с.
233. Шумовский Т.А. Арабы и море. По страницам рукописей и книг. – М.: Наука, 1964. – 192 с.
234. Шумовский Т.А. По следам Синдбада-морехода: Океанская Аравия. Ист.-геогр. Очерк. – М.: Мысль, 1986. – 141 с.
235. Шумовский Т.А. У моря арабистики. – М.: Наука. Восточная литература, 1975. – 344 с.
236. Учок Бахрие. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. Пер. с тур. З.М.Бунятова. Авт. послесл. М.С.М

Глосарій (тлумачний словник термінів – упорядкований перелік спеціальних термінів, зміст яких вимагає пояснення).

Алам – особове ім'я людини в мусульманському світі (Алі, Усман, Хішам).

Аллах (від ал-ілах – «божество») – ім'я бога в ісламі. Аллах – єдиний бог, творець Всесвіту, що направив людям свого послання Мухаммеда.

Ансар (ал-ансар – «помішники») – мешканці Йасрібу (Медина) з племен аус та хазрадж, що у 622 р. уклали договір з Мухаммедом та підтримали його. В сунізмі ансари одні з основних передатчиків хадисів.

Вакф – **невідчужасний** масток для певного використання. В більшості випадків В. – це власність духовних установ (мечеть, медресе).

Візір (вазір) – голова державного адміністративного апарату.

Газават (від газва – «набіг») – «війна за віру», одна з складових джихаду. Учасник Г. – газі (газії).

Ганіма – в мусульманському світі здобич, отримана в війнах з невірними.

Дар аль-іслам («земля ісламу») – самоназва країн мусульманського світу.

Дар аль-харб («земля війни») – землі іновірців, що не контролюються мусульманами.

Дервіш (дарвіш) – член містичного (суфійського) братства.

Джиз'я (джиз'я) – податок, що сплачували іновірці («люди Писання») в мусульманському світі.

Джихад – в ісламі боротьба з власними недоліками (внутрішній Д.), або боротьба з іновірцями (зовнішній Д.).

Закаят – «податок на бідних», одна з основ іслама, вносився щорічно в касу общини в розмірі 2,5 % від майна мусульманина.

Зіммі (ахл аз-зімма – «ті, хто знаходиться під заступництвом») – іновірці, що визнають владу мусульман та сплачують податок (джиз'ю), в обмін на яку отримують захист від зовнішніх ворогів та права недоторканості особи.

Зіндік – не монотеїстичні іновірці, в широкому сенсі еретики в мусульманському праві, які переслідувалися.

Емір – в ранньому середньовіччі намісник халіфа, пізніше – титул правителя невеликої мусульманської держави.

Ікта – передача державою права отримання хараджа з певної землі. Основа формування умовної земельності у мусульманському світі.

Імам – **предстоятель** під час молитви, духовний керівник мусульманської общини. Одна з функцій халіфа. У шиїтів право на верховний імамат передавалося в родині Алі.

Ісмаїлізм – одна з течій в шиїзмі. Ісмаїлізм був релігійною доктриною верхівки халіфату Фатимідів, держав карматів та ассасинів.

Ал – Каба – головне святилище ісламу в Мекці, в бік якого мусульмани звертаються під час молитви (ас-салаат, намаз).

Каді («той, хто призначає») – суддя, знавець шариату.

Коран (ал-Куран, «читання священного тексту») – головна священна книга мусульман, в якій записані проповіді Мухаммеда, які він проголосив у 610 – 632 рр. в Мекці та Медіні.

Кунья – частина імені у мусульман, до якого входили елементи «Абу» (батько) або «Умм» (мати). Наприклад, Абу-л-Хасан (батько Хасана).

Лакаб – частина імені у мусульман, ідентична прізвиську, яка у сановних людей оформлялась за допомогою елементів: -дін, -ад-дін («віра»), -мульк, -іслам. Наприклад, Нур ад-дін, Салах ад-дін.

Мазхаб («течія») – богословсько-юридична школа в ісламі. В сунізмі канонічними вважались мазхаби ханіфітів, шафіїтів, малікітів і ханбалітів. У шиїтів виділяють М. джафарітів.

Мамлюки – воїни-раби гвардії мусульманського правителя... У XIII ст. мамлюкська гвардія захопила владу в Єгипті і утворила свій султанат, що проіснував до XVI ст..

Маула – вільновідпущеник, клієнт високопоставленої особи.

Махді (ал-махді) – провозвісник кінці світу. В добу середньовіччя М. проголошували себе керівники суспільних рухів.

Мульк (мулк, мілк) – безумовна власність в мусульманському праві.

Насаб – частина імені у мусульман, ідентична по-батькові, яка оформлялась через «ібн» («син» такого-то).

Нісба – частина мусульманського імені, що підкреслювала етнічну, географічну, релігійну або соціальну приналежність носія. Наприклад, ал-Хорезмі (Хорезмієць), Шії (шиїт), Бекрі (прибічник Абу-Бакра).

Ас-салаат (намаз) – канонічна молитва, одна з п'яти основ ісламу.

Ас-саум – пост, одна з п'яти основ ісламу.

Султан («влада», «могутність») – титул незалежного світського правителя в мусульманському світі.

Сунна – комплекс хадисів, приклади з життя Мухаммеда.

Сунніти (ахл ас-сунна ва-л-джама'а – «люди Сунни та згоди общини») – прибічники сунізму. Визнають авторитет Корану та Сунни.

Суфізм (ат-тасаввуф) – містична течія в ісламі.

Улеми (улама) – знавці мусульманського богослов'я, етико-моральних норм, духовні авторитети в мусульманському суспільстві.

Умма – релігійна спільнота. Використовується мусульманській літературі для позначення мусульманської спільноти.

Ушр – податок в розмірі 1/10 частини. Сплачувався мусульманами.

Факіх – богослов, знавець законів.

Ал-фікх («знання») – ісламська доктрина про правила поведінки мусульман, мусульманське право.

Хадж (ал-хаджж) – паломництво до Мекки, яке повинен зробити кожен з мусульман. Одна з п'яти основ ісламу.

Хадіси – легендарні спогади про слова та дії пророка Мухаммеда, що стосуються різних сторін життя мусульманської спільноти (умми).

Халіф («заступник») – політичний і духовний лідер мусульманської общини (умми).

Халіфат (ал-хілафа) – держава на чолі з халіфом, або термін правління певного халіфа.

Ханіфи – пророки в ісламі.

Харадж (ал-харадж) – поземельний податок, який взивався в розмірі 1/3 – 2/5 врожаю.

Хариджити (ал-хаварідж, «ті, що відокремились») – представники хариджизму. Хариджити буквально тлумачили Коран, не визнавали настанови сунізму та шиїзму та вважали необхідним вести боротьбу з тими, чії релігійні переконання не відповідають хариджизму.

Хіджра – переселення Мухаммеда з Мекки до Ясрібу у 622 р., початок мусульманського **літосчисління**.

Хутба – частина п'ятничної молитви мусульман. Під час хутби промовлялось ім'я провідителя, якого визнає община.

Шахід – мусульман, що загинув в боях за віру.

Шаріат (аш-шарі'а) – комплекс настанов Корану та Сунни, які формують моральні цінності та релігійну совість мусульман.

Шейх (шайх) – старійшина, авторитетний член общини.

Шіїти (аш-ши'а, партія) – прибічники шиїзму. Визнавали авторитет Корану, а в Сунні визнають лише хадіси записані зі слів представників родини Пророка. Вважали, що політичними нащадками Пророка можуть бути лише представники роду Алі б. Абу Таліба.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 6.

1. Організаційна частина – привітання, перевірка присутності студентів (2 хв.).

2. Повідомлення теми, мети заняття.

ТЕМА: Мусульманський світ в XI – XIII ст.

.

МЕТА:

- Визначити особливості історичного розвитку ісламської цивілізації в добу середньовіччя.
- Розвивати вміння учнів працювати з контурною картою, підручником, відео-джерелами. Формувати навички аналізу конкретно історичного матеріалу, характеризувати історичні постаті.
- Виховувати культуру спілкування, толерантність та повагу до інших народів світу. Давати моральну оцінку війнам, як способу вирішення суперечностей між людьми.

3. Актуалізація опорних знань студентів – Фронтальне опитування (8 хв.):

4. Мотивація навчальної діяльності – вивчення даної теми сприяє розумінню історико-культурних особливостей ісламської цивілізації доби середньовіччя.

5. Вступне слово викладача – коротка характеристика структури та характеру роботи, оголошення типу семінару.

6. Тип семінару: Бесіда (диспут, дискусія, заслуховування рефератів, обговорення доповідей та рефератів, рецензування відповідей студентів).

Обладнання: Підручник, хрестоматія, посібники «Історія країн Азії та Африки в середні віки», історичні карти та схеми, контурна карта, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали, ноутбук та проектор.

Основні поняття та терміни: Хронологія, періодизація, історичні джерела, історіографія, іслам, халіф, султан.

7. Зміст основної частини заняття (перелік питань семінару) – (55 хв.):

ПЛАН

9. Загальна характеристика держав мусульманського світу у XI – XIII ст.
10. Держави Магрибу у XI – XIII ст.
11. Держави ал – Машріку. Газневіди.
12. Держава Сельджукідів.
13. Монгольська навала та її наслідки для мусульманського світу.

8. Заключне слово викладача (10 хв.) – загальні висновки за змістом теми семінару, аналіз доповідей студентів, характеристика участі студентів в дискусіях, акцентування уваги на характерних недоліках при підготовці до заняття та відповідях, визначення шляхів усунення недоліків.

9. Підведення підсумків заняття (5 хв.) – оголошення оцінок, визначення питань до самостійного опрацювання, оголошення тем рефератів за темою.

10. Завдання для самостійної роботи:

1. Дайте загальну характеристику мусульманського світу на межі X-XI ст.
2. Охарактеризуйте суспільно-політичний розвиток держави Альморавідів.
3. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій держави Альмохадів.
4. Яке історичне значення для народів Магрибу та Піренейського півострову мала Реконкіста.
5. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій держави Газневідів.
6. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій держави Сельджукідів.
7. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій держави Айюбидів.
8. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій держави хорезмшхів.
9. Яке значення для народів Близького Сходу мали хрестові походи.
10. Охарактеризуйте розвиток науки та культури в мусульманському світі в XI – XIII ст.
11. Охарактеризуйте монгольське завоювання мусульманських держав аль-Машріку. Яке значення воно мало для мусульманського світу.

Список основної і додаткової літератури, рекомендованої студентам.

НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

22. Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. : Учеб. по спец. «История». – М.: Высш. шк., 1994.– Т.1. - 495 с: ил.
23. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988.
24. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. – М., 1987.
25. История стран Азии и Африки в средние века. – М., 1968.
26. История стран зарубежной Азии в средние века. – М., 1970.
27. Кондратьев И.В. Історія країн Азії та Африки у Середні віки: Інформаційний пакет матеріалів для організації навчання за кредитно – модульною системою для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації / 2-е вид. – Чернівці, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, 2007. – 40 с.
28. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. – К., 2002.

Основна література

92. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций/ Ф. Бродель. Предисл. М. Эмара. – М.: Весь мир, 2008. – 552 с.
93. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв.: в 3-х тт. – М.: Прогресс, 1986 – 1992.
94. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988.
95. Всемирная история: В 10 т. – М., 1957-1958. – Т. 3-5.
96. История Востока. История Востока : в 6 т. / редкол.: Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др.; Ин-т востоковедения РАН. — М.: Вост. лит., 1995-2006. — Т. 2-3.
97. История человечества: В 7-ми томах. – М.: Магистр-пресс, 2003.
98. Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. – К.: Ника-Центр; М.: Старклайт, 2004. – 1064 с.
99. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. – М., 1991 – 1992. – Т. 1-2.
100. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. - (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 752 с.
101. Самозванцев А.М. Мифология Востока. — М.: Алетея, 2000. — 384 с.: ил.
102. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. – М., 1961 – 1976. – Т. 1-16.
103. Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. – М., 1993.

Джерела.

45. Абд ар-Рахман ибн Абд ал-Хакам. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса. – М., 1985.
46. Абу Йусуф Йа'куб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж. — Пер. с арабского и коммент. А. Э. Шмидта; супракоммент. к пер. А. С. Боголюбова; подготовка к изд., вступит. ст. и указ. А. А. Хисматулина. — СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. —XXXIII + 415 с. («Памятники культуры Востока», XVI).
47. Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти. Шиитские секты. – М., 1975.
48. Ал-Масуди. Золотые копии и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749 – 947 гг.]. – М., 2002.
49. Байхаки, Абу-л-Фазл. История Масуда (1030 - 1041). – М.: Наука. Восточная литература, 1969. - 1008 с.
50. Баха'ад-Дин Абу-л-Махасин Йусуф ибн Рафи' ибн Тамим. Саладин. Победитель крестоносцев. / Пер. с араб. — СПб.: «Издательство «ДИЛЯ», 2009. — 432 с.
51. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран/ Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой.— Баку: Элм, 1986.—428 с.
52. Ибн Хишам. Жизнеописание пророка Мухаммеда. – М.: Умма, 2003.
53. Усыма ибн Мункыз. Книга назиданий. – М., 1958.
54. Фирдоуси. Шах-намэ/ В 6-ти тт. – М.: АН СССР, 1957 – 1989.
55. Хрестоматия по исламу. введ. и примеч.— М.: Наука, «Восточная литература», 1994.-238 с: ил.

Література.

237. Агаджанов С.Г. Сельджукиды и Туркмения в XI – XII вв. – Ашхабад: Ылым, 1973. – 164 с.
238. Анарбаев А. Благоустройство средневекового города Средней Азии (V – начало XIII в.) - Ташкент: Фан, 1981. – 120 с.
239. Бартольд В.В. Сочинения. - М., 1966. - Т. 6. Работы по истории ислама и арабского халифата.
240. Беленицкий А.М., Бенетович И.М., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973. – 390 с.
241. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в ранне средневековье. - М., 1965.
242. Большаков О.Г. История Халифата: В 3 т. – М., 1989 – 2010. – Т. 1-4.
243. Большаков О.Г. Очерки истории арабской культуры (V—XV вв.). - М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. – 440 с.
244. Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока. VII – середина XIII в. – М.: Наука, Восточная литература, 1984. – 344 с.
245. Босворт К.Э. Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии. – М., 1977.
246. Васильев А.А. Византия и арабы. – СПб., 1902.
247. Воронина В.Л. Средневековый город арабских стран. – М.: ВНИИТАГ Госкомархитектуры, 1991. -103 с.
248. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история: В 2-х кн.. – Душанбе: Ирфон, 1989. -
249. Грюнебаум Г.Е. Классический ислам. Очерк истории (600 - 1258). – М., 1988.
250. Джилман А. Сарацины: от древнейших времен до падения Багдада / А. Джилман. - М.: Вече, 2007.- 352 с. - (Terra Historica).
251. Дьяков Н.Н. Мусульманский Магриб. Шерифы, тарикаты, марабуты в истории Северной Африки. (Средние века, новое время). – СПб.: СПб ун-т, 2008. – 344 с.
252. Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. – М., 1961.
253. Жюльен Ш.А. История Северной Африки: Тунис, Алжир, Марокко. От арабского завоевания до 1830 года. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 424 с.
254. Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке. М., 1980.
255. Ислам классический: Энциклопедия. – М.: Эксмо; СПб: Мидгард, 2005. – 416 с.; алл. – (Тайны древних цивилизаций).
256. Ислам. Энциклопедический словарь. - М., 1991.
257. Кардини Ф. Европа и ислам. История непонимания. – СПб.: Alexandria, 2007. – 332 с.
258. Кеннеди Х. Великие арабские завоевания / Х. Кеннеди; пер. с англ. Г. Соловьевой. - М.: АСТ, 2010. - 475, [5] С.: 16 л. ил.
259. Кеннеди, Х. Двор халифов / Хью Кеннеди; пер. с англ. Н. Тартаковской. - М.: АСТ: АСТ; М.: Хранитель, 2007.—412, [4] с : ил.
260. Климович Л.И. Ислам. - М. 1965.
261. Колесников А.И.Завоевание Ирана арабами. - М., 1982.
262. Коротаев А.В., Клименко В.В., Пруссаков Д.Б. Возникновение ислама: социально-экологический и политико-антропологический контекст /А.В.Коротаев, В.В. Клименко, Д.Б. Пруссаков. – М.: ОГИ, 2007. – 112 с.
263. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. - Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. В 6-ти т. Т.4. М., 1957.
264. Крымский А.Е. История мусульманства. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2003. – 464 с.
265. Лейн Э. Арабский мир в эпоху «Тысячи и одной ночи» / Пер. сангл. Л. А. Игоревского. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. - 190 с.
266. Лэн-Пуль С. Мусульманские династии: Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Пер. с англ. с примеч. и доп. В.Бартольд, СПб., 1899.
267. Массэ А. Ислам. Очерк истории. - М., 1961.
268. Медников Н.А. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам. 1. Исследование; 2. Приложения. СПб., 1897, 1903 [ППС, т.17, вып. 2 (1)–4].
269. Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука. Восточная литература, 1973. – 473 с.
270. Микульский Д.В. Арабский Геродот. — М.: Алетея, 1998. — 229 с: ил. — (Vita memoriae.).
271. Милославский Г. В. Ибн Баттута. – М.: Мысль, 1974.- 78 с.
272. Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. – М., 2002.

273. Монтгомери Уотт У. Влияние ислама на средневековую Европу. – М.: Наука. Восточная литература, 1976. – 128 с.
274. Мусульманский мир: 950 – 1150. – М., 1975.
275. Мюллер А. История ислама: В 2 томах. - М., ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2006. – Т.1-2.
276. Нагель Т. Тимур-завоеватель и исламский мир позднего средневековья. - Ростов-на-Дону, «Феникс», 1997. — 640 с.
277. Райли-Смит Дж. История крестовых походов/ Пер. с англ. Е. Дорман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998.
278. Петрушевский И.П. Ислам в Иране. - Л., 1976.
279. Пигулевская П.-В. Города Ирана в раннем средневековье. - М.-Л., 1956.
280. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. – М., 1991.
281. Пиренн Ж. Открытие Аравии. Пять веков путешествий и исследований. – М.: Наука. Восточная литература, 1970. – 359 с.
282. Прозоров С.М. Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии в VII - середине X вв.. Шиитская историография. – М.: Наука. Восточная литература, 1980. – 247 с.
283. Родионов М.А. Ислам классический. – СПб: Петербургское востоковедение, 2001. – 256 с. – (Мир Востока, IX).
284. Семенова Л.А. Салах ад-дин и мамлюки в Египте. – М., 1966.
285. Строева Л.В. Государство исмаилитов в Иране в XI-XIII вв. - М., 1978.
286. Сурдель Ж., Сурдель Ж. Цивилизация классического ислама. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 544 с.
287. Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. – М.: Гураш, 1992.
288. Тимофеев И. Ибн Баттута. – М.: Молодая гвардия, 1983. - 270 с., ил. - (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр. Вып. 3 (634).)
289. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М., 1948.
290. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750 – 1517 гг.). - М., 2001.
291. Чураков М. В. Народное движение в Магрибе под знаменем хариджизма.— М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990.— 208 с.
292. Шумовский Т.А. Арабы и море. По страницам рукописей и книг. – М.: Наука, 1964. – 192 с.
293. Шумовский Т.А. По следам Синдбада-морехода: Океанская Аравия. Ист.-геогр. Очерк. – М.: Мысль, 1986. – 141 с.
294. Шумовский Т.А. У моря арабистики. - М.: Наука. Восточная литература, 1975. – 344 с.
295. Учок Бахрие. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. Пер.. с тур. З.М.Бунятова. Авт. послесл. М.С.М

Глосарій (глумачний словник термінів – упорядкований перелік спеціальних термінів, зміст яких вимагає пояснення).

Алам – особове ім'я людини в мусульманському світі (Алі, Усман, Хішам).

Аллах (від ал-ілах – «божество») – ім'я бога в ісламі. Аллах – єдиний бог, творець Всесвіту, що направив людям свого посланця Мухаммеда.

Ансар (ал-ансар – «помішники») – мешканці Йасрібу (Медина) з племен аус та хазрадж, що у 622 р. уклали договір з Мухаммедом та підтримали його. В сунізмі ансари одні з основних передатчиків хадісів.

Вакф – невідчуждасний масток для певного використання. В більшості випадків В. – це власність духовних установ (мечеть, медресе).

Візір (вазір) – голова державного адміністративного апарату.

Газават (від газва – «набіг») – «війна за віру», одна з складових джихаду. Учасник Г. – газі (газі).

Ганіма – в мусульманському світі здобич, отримана в війнах з невірними.

Дар аль-іслам («земля ісламу») – самоназва країн мусульманського світу.

Дар аль-харб («земля війни») – землі іновірців, що не контролюються мусульманами.

Дервіш (дарвіш) – член містичного (суфійського) братства.

Джиз'я (джиз'я) – подушна подать, що сплачували іновірці («люди Писання») в мусульманському світі.

Джихад – в ісламі боротьба з власними недоліками (внутрішній Д.), або боротьба з іновірцями (зовнішній Д.).

Закят – «податок на бідних», одна з основ іслама, вносився щорічно в касу общини в розмірі 2,5 % від майна мусульманина.

Зіммі (ахл аз-зімма – «ті, хто знаходиться під заступництвом») – іновірці, що визнають владу мусульман та сплачують подушну подать (джиз'ю), в обмін на яку отримують захист від зовнішніх ворогів та права недоторканості особи.

Зіндік – не монотеїстичні іновірці, в широкому смислі еретики в мусульманському праві, які переслідувались.

Емір – в ранньому середньовіччі намісник халіфа, пізніше – титул правителя невеликої мусульманської держави.

Ікта – передача державою права отримання хараджа з певної землі. Основа формування умовної землевласності у мусульманському світі.

Імам – **предстоятель** під час молитви, духовний керівник мусульманської общини. Одна з функцій халіфа. У шиїтів право на верховний імамат передавалося в родині Алі.

Ісмаїліти – одна з течій в шиїзмі. Ісмаїлізм був релігійною доктриною верхівки халіфату Фатимідів, держав карматів та ассасинів.

Ал – Каба – головне святилище ісламу в Мекці, в бік якого мусульмани звертаються під час молитви (ас-салаат, намаз).

Каді («той, хто призначає») – суддя, знавець шариату.

Коран (ал-Куран, «читання священного тексту») – головна священна книга мусульман, в який записані проповіді Мухаммеда, які він проголосив у 610 – 632 рр. в Мекці та Медіні.

Кунья – частина імені у мусульман, до якого входили елементи «Абу» (батько) або «Умм» (мати). Наприклад, Абу-л-Хасан (батько Хасана).

Лакаб – частина імені у мусульман, ідентична прізвищу, яка у сановних людей оформлялась за допомогою елементів: -дін, -ад-дін («віра»), -мульк, -іслам. Наприклад, Нур ад-дін, Салах ад-дін.

Мазхаб («течія») – богословсько-юридична школа в ісламі. В сунізмі канонічними вважались мазхаби ханіфітів, шафіїтів, малікітів і ханбалітів. У шиїтів виділяють М. джафарітів.

Мамлюки – воїни-раби гвардії мусульманського правителя... У XIII ст. мамлюкська гвардія захопила владу в Єгипті і утворила свій султанат, що проіснував до XVI ст..

Маула – вільновідпущеник, клієнт високопоставленої особи.

Махді (ал-махді) – провозвісник кінці світу. В добу середньовіччя М. проголошували себе керівники суспільних рухів.

Мульк (мулк, мілк) – безумовна власність в мусульманському праві.

Насаб – частина імені у мусульман, ідентична по-батькові, яка оформлялась через «ібн» («син» такого-то).

Нісба – частина мусульманського імені, що підкреслювала етнічну, географічну, релігійну або соціальну приналежність носія. Наприклад, ал-Хорезмі (Хорезмієць), Шиї (шиїт), Бекрі (прибічник Абу-Бакра).

Ас-салаат (намаз) – канонічна молитва, одна з п'яти основ ісламу.

Ас-саум – пост, одна з п'яти основ ісламу.

Султан («влада», «могутність») – титул незалежного світського правителя в мусульманському світі.

Сунна – комплекс хадісів, приклади з життя Мухаммеда.

Сунніти (ахл ас-сунна ва-л-джама'а – «люди Сунни та згоди общини») – прибічники сунізму. Визнають авторитет Корану та Сунни.

Суфізм (ат-тасаввуф) – містична течія в ісламі.

Улеми (улама) – знавці мусульманського богослов'я, етико-моральних норм, духовні авторитети в мусульманському суспільстві.

Умма – релігійна спільнота. Використовується мусульманській літературі для позначення мусульманської спільноти.

Ушр – податок в розмірі 1/10 частини. Сплачувався мусульманами.

Факіх – богослов, знавець законів.

Ал-фікх («знання») – ісламська доктрина про правила поведінки мусульман, мусульманське право.

Хадж (ал-хаджж) – паломництво до Мекки, яке повинен зробити кожен з мусульман. Одна з п'яти основ ісламу.

Хадіси – легендарні спогади про слова та дії пророка Мухаммеда, що стосуються різних сторін життя мусульманської спільноти (умми).

Халіф («заступник») – політичний і духовний лідер мусульманської общини (умми).

Халіфат (ал-хілафа) – держава на чолі з халіфом, або термін правління певного халіфа.

Ханіфи – пророки в ісламі.

Харадж (ал-харадж) – поземельний податок, який взивався в розмірі 1/3 – 2/5 врожаю.

Хариджити (ал-хаварідж, «ті, що відокремились») – представники хариджизму. Хариждити буквально тлумачили Коран, не визнавали настанови сунізму та шиїзму та вважали необхідним вести боротьбу з тими, чії релігійні переконання не відповідають хариджизму.

Хіджра – переселення Мухаммеда з Мекки до Ясрібу у 622 р., початок мусульманського **літосчислення**.

Хутба - частина п'ятничної молитви мусульман. Під час хутби промовлялось ім'я провідителя, якого визнає община.

Шахід – мусульман, що загинув в боях за віру.

Шаріат (аш-шарі'а) – комплекс настанов Корану та Сунни, які формують моральні цінності та релігійну совість мусульман.

Шейх (шайх) – старійшина, авторитетний член общини.

Шіїти (аш-ши'а, партія) – прибічники шиїзму. Визнавали авторитет Корану, а в Сунні визнають лише хадіси записані зі слів представників родини Пророка. Вважали, що політичними нащадками Пророка можуть бути лише представники роду Алі б. Абу Таліба.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 7.

1. Організаційна частина – привітання, перевірка присутності студентів (2 хв.).

2. Повідомлення теми, мети заняття.

ТЕМА: Османська держава в середні віки.

МЕТА:

- Визначити особливості історичного розвитку Османської держави в добу середньовіччя.
- Розвивати вміння учнів працювати з контурною картою, підручником, відео-джерелами. Формувати навички аналізу конкретно історичного матеріалу, характеризувати історичні постаті.
- Виховувати культуру спілкування, толерантність та повагу до інших народів світу. Давати моральну оцінку війнам, як способу вирішення суперечностей між людьми.

3. Актуалізація опорних знань студентів – Фронтальне опитування (8 хв.):

4. Мотивація навчальної діяльності – вивчення даної теми сприяє розумінню історико-культурних особливостей Османської держави в доби середньовіччя.

5. Вступне слово викладача – коротка характеристика структури та характеру роботи, оголошення типу семінару.

6. Тип семінару: Бесіда (диспут, дискусія, заслуховування рефератів, обговорення доповідей та рефератів, рецензування відповідей студентів).

Обладнання: Підручник, хрестоматія, посібники «Історія країн Азії та Африки в середні віки», історичні карти та схеми, контурна карта, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали, ноутбук та проектор.

Основні поняття та терміни: Хронологія, періодизація, історичні джерела, історіографія, іслам, султан, газават, кадї, суфізм.

7. Зміст основної частини заняття (перелік питань семінару) – (55 хв.):

ПЛАН

1. Природно-кліматичні умови Малої Азії.
2. Турецькі держави в Малій Азії в XI – XIII ст.
3. Державотворча діяльність Усмана Газі в XIV ст.
4. Османські завоювання у XIV ст.
5. Система управління та суспільно-політичний розвиток Османської держави у XIV ст.
6. Особливості історичного розвитку Османської держави у XV ст.
7. Османська імперія в часи правління Селіма I Явуза.
8. Внутрішня політика Сулеймана I Пишного.
9. Зовнішня політика Сулеймана I Пишного.
10. Османська імперія в останній третині XVI ст.

8. Заключне слово викладача (10 хв.) – загальні висновки за змістом теми семінару, аналіз доповідей студентів, характеристика участі студентів в дискусіях, акцентування уваги на характерних недоліках при підготовці до заняття та відповідях, визначення шляхів усунення недоліків.

9. Підведення підсумків заняття (5 хв.) – оголошення оцінок, визначення питань до самостійного опрацювання, оголошення тем рефератів за темою.

10. Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте природно-кліматичні умови Малої Азії.
2. Охарактеризуйте історичний розвиток Іконійського султанату.
3. Охарактеризуйте особливості етногенезу турок-османів.
4. Охарактеризуйте передумови виникнення османської державності.
5. Охарактеризуйте політику Османа Газі.
6. Дайте характеристику реформам Орхана. Які наслідки вони мали для османської державності?
7. Охарактеризуйте османські завоювання XIV – XV ст.
8. Охарактеризуйте систему управління та становий устрій Османської Туреччини.
9. Які форми земельної власності існували в Османській Туреччині? Дайте їх характеристику.
10. Охарактеризуйте податкову систему Османської Туреччини.
11. Охарактеризуйте відносини Османської Туреччини з Візантією.
12. Охарактеризуйте становище Османської Туреччини на межі XV – XVI ст.
13. Охарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику Османської Туреччини за часи правління Селіма I Явуза.
14. Яке історичне значення мали завоювальницькі походи Селіма I Явуза.
15. Проаналізуйте внутрішню політику Османської Туреччини за часи правління Сулеймана I Пишного.
16. Охарактеризуйте завоювальницьку зовнішню політику Сулеймана I Пишного.
17. Проаналізуйте внутрішню політику Османської Туреччини в останній третині XVI ст.
18. Охарактеризуйте зовнішню політику Османської Туреччини в останній третині XVI ст.
19. В чому полягали причини кризи Османської Туреччини на межі XVI – XVII ст.

Список основної і додаткової літератури, рекомендованої студентам.

НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

29. Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. : Учеб. по спец. «История». – М.: Высш. шк., 1994. – Т.1. - 495 с: ил.
30. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988.
31. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. – М., 1987.
32. История стран Азии и Африки в средние века. – М., 1968.
33. История стран зарубежной Азии в средние века. – М., 1970.
34. Кондратьев И.В. История країн Азії та Африки у Середні віки: Інформаційний пакет матеріалів для організації навчання за кредитно – модульною системою для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації / 2-е вид. – Чернівці, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, 2007. – 40 с.
35. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. – К., 2002.

Основна література

104. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций/ Ф. Бродель. Предисл. М. Эмара. – М.: Весь мир, 2008. – 552 с.
105. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв.: в 3-х тт. – М.: Прогресс, 1986 – 1992.
106. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988.
107. Всемирная история: В 10 т. – М., 1957-1958. – Т. 3-5.
108. История Востока. История Востока : в 6 т. / редкол.: Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др.; Ин-т востоковедения РАН. — М.: Вост. лит., 1995-2006. – Т. 2-3.
109. История человечества: В 7-ми томах. – М.: Магистр-пресс, 2003.
110. Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. – К.: Ника-Центр; М.: Старклайт, 2004. – 1064 с.
111. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. – М., 1991 – 1992. – Т. 1-2.
112. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. - (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 752 с.
113. Самозванцев А.М. Мифология Востока. — М.: Алетей, 2000. — 384 с.: ил.
114. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. – М., 1961 – 1976. – Т. 1-16.
115. Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. – М., 1993.

Джерела.

7. Записки яничара. Написанные Константином Михайловичем из Островицы. – М., 1978.
8. Эвлия Челеби. Книга путешествия: В 3 т. - М., 1961 – 1963. – Т. 1-3.

Література.

46. Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. - М. – Л., 1941.
47. Иванов Н.А. Османское завоевание арабских стран (1516 – 1574). М., 1984.
48. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600. – Київ, 1998.
49. История Османского государства, общества и цивилизации/ Под ред. Э. Ихсаноглу; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA); пер. В.Б. Феоновой под ред. М.С. Мейераю. - М.: Вост. лит., 2006. – Т. 1. – 602 с.
50. Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи/ Пер. с англ. М. Пальниковой. – М.: КРОН-ПРЕС, 1999. – 696 с.
51. Мантран Р. Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 367 с. – (Живая история. Повседневная жизнь человечества).
52. Николле Д. Янычары / Д. Николле; Пер. с англ. А.В. Красулиной; Худож. К. Хок. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2004. — 71, [1] с: цв. ил. — (Элитные войска).
53. Новичев А.Д. История Турции: В 4 т. – Л., 1963. – Т.1.
54. Османская империя и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений. М., 1984.
55. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – 288 с.
56. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. – М., 1990.
57. Райс Т. Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 238 с.
58. Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 году. – М., 1983.
59. Финкель К. История Османской империи. Видение Османа/ К.Финкель. – М.: АСТ, 2010. – 829 с.
60. ХитцельФ. Османская империя / Ф. Хитцель. - М.: Вече, 2006. - 384 с. : ил. - (Гиды цивилизаций).

Глосарій (тлумачний словник термінів – упорядкований перелік спеціальних термінів, зміст яких вимагає пояснення).

Аваріз – надзвичайний податок.

Акинджи (від акин – «набіг») – учасники нападів на візантійські володіння в М. Азії, пізніше легка іррегулярна кіннота в османському війську, що несла службу на прикордонні.

Акче – срібна монета в османській державі, яку розпочав чеканити султан Орхан (1326 - 1362).

Ахійя – релігійно-цехове братство.

Башибузуки – вояки-добровольці, які служили за здобич та йшли першими в атаку.

Бейлик – невелике турецьке князівство в М. Азії. На базі бейлика на чолі з родиною Османа Газі виникла османська держава.

Бекташи – суфійський орден. Користувався великим впливом в Османській Туреччині. Члени ордену займались вихованням майбутніх яничар.

Девширме – система вербовки майбутніх кадрів апарату управління та війська з хлопчаків-християн, які отримували фахову освіту та спеціально виховувались.

Діван – дорадчий орган при султані до якого входили представники верхівки чиновницького апарату.

Ескері – привілейований прошарок в османському суспільстві, представники якого несли службу в армії або були цивільними чиновниками.

Еялет – крупна адміністративна одиниця на чолі з бейлербеєм, що поділялась на сандажаки.

Зінік – простолюдини-виробники не мусульманського походження, які сплачували максимальні податки та були обмежені в правах.

Льтізама – відкупна система збору податків.

Кануни – збірки світських законів в Османській Туреччині.

Кули – звичайні раби.

Мюсселем – конне військоове ополчення в Османській Туреччині.

Рейя – прошарок мусульман-виробників, які сплачували податки та могли нести службу в армії.

Санджак («знамя») – дрібна адміністративна одиниця. Декілька С. складали еялет.

Сіпахи – відбірне конне військо.

Тімар – умовне земельне володіння в Османській Туреччині, власник (тімаріот) якого ніс військову або адміністративну службу.

Фірман – указ султана.

Яничари (єнічері – «нове військо») – султанська гвардія з числа полонених в Османській Туреччині.

Яя – піше військоове ополчення в Османській Туреччині.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 8.

1. Організаційна частина – привітання, перевірка присутності студентів (2 хв.).

2. Повідомлення теми, мети заняття.

ТЕМА. Індія в добу середньовіччя.

МЕТА:

- Визначити особливості історичного розвитку індійської цивілізації в добу середньовіччя.
- Розвивати вміння учнів працювати з контурною картою, підручником, відео-джерелами. Формувати навички аналізу конкретно історичного матеріалу, характеризувати історичні постаті.
- Виховувати культуру спілкування, толерантність та повагу до інших народів світу. Давати моральну оцінку війнам, як способу вирішення суперечностей між людьми.

3. Актуалізація опорних знань студентів – Фронтальне опитування (8 хв.):

4. Мотивація навчальної діяльності – вивчення даної теми сприяє розумінню історико-культурних особливостей індійської цивілізації в добу середньовіччя.

5. Вступне слово викладача – коротка характеристика структури та характеру роботи, оголошення типу семінару.

6. Тип семінару: Бесіда (диспут, дискусія, заслуховування рефератів, обговорення доповідей та рефератів, рецензування відповідей студентів).

Обладнання: Підручник, хрестоматія, посібники «Історія країн Азії та Африки в середні віки», історичні карти та схеми, контурна карта, ілюстративний матеріал, хронологічні таблиці, відео матеріали, ноутбук та проектор.

Основні поняття та терміни: Хронологія, періодизація, історичні джерела, історіографія, буддизм, індуїзм, селянська община, раджа, раджути, касты, іслам, султан, газават.

7. Зміст основної частини заняття (перелік питань семінару) – (55 хв.):

ПЛАН

1. Загальна характеристика Індії на світанку середньовіччя.
2. Держава Харши.
3. Релігійне життя Індії у VIII – X ст.
4. Індійські держави у VIII – X ст.
5. Індійський субконтинент та мусульманський світ у ранньому середньовіччі.
6. Індія у XI – XII ст.
7. Делійський султанат.
8. Формування Імперії Великих Моголів.
9. Імперія Великих Моголів у 16 ст. Діяльність Акбара.
10. Імперія Великих Моголів у 17 ст. Правління падишаха Аурангзеба (1658 - 1707).
11. Система земельної власності. Індійська община. Система джаті (каст) (джаджмані). Система управління імперії Великих Моголів (влада падишаха, дивани (міністерства)).
12. Сікхи. Маратхи.

8. Заключне слово викладача (10 хв.) – загальні висновки за змістом теми семінару, аналіз доповідей студентів, характеристика участі студентів в дискусіях, акцентування уваги на характерних недоліках при підготовці до заняття та відповідях, визначення шляхів усунення недоліків.

9. Підведення підсумків заняття (5 хв.) – оголошення оцінок, визначення питань до самостійного опрацювання, оголошення тем рефератів за темою.

10. Завдання для самостійної роботи:

1. Дайте загальну характеристику Індії на світанку середньовіччя.
2. Охарактеризуйте державу Харши.
3. Охарактеризуйте релігійне життя Індії у VIII – X ст.
4. Охарактеризуйте індійські держави у VIII – X ст.
5. Охарактеризуйте зв'язки Індійського субконтиненту та мусульманського світу у ранньому середньовіччі.
6. Охарактеризуйте Індію у XI – XII ст.
7. Охарактеризуйте історичний розвиток Делійського султанату.
8. Охарактеризуйте формування Імперії Великих Моголів.
9. Охарактеризуйте історичний розвиток імперії Великих Моголів у 16 ст.
10. Проаналізуйте діяльність падишаха Акбара.
11. Охарактеризуйте історичний розвиток імперії Великих Моголів у 17 ст.
12. Проаналізуйте діяльність падишаха Аурангзеба (1658 - 1707).
13. Охарактеризуйте систему земельної власності та провідні інституції індійської цивілізації доби Великих Моголів (Індійська община. Система джаті (каст) (джаджмані). Система управління імперії Великих Моголів (влада падишаха, дивани (міністерства)).
14. Охарактеризуйте виникнення держави сікхів.
15. Охарактеризуйте формування держави Маратхів.

Список основної і додаткової літератури, рекомендованої студентам.

НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

36. Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. : Учеб. по спец. «История». – М.: Высш. шк., 1994. – Т.1. – 495 с: ил.
37. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988.
38. История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. – М., 1987.
39. История стран Азии и Африки в средние века. – М., 1968.
40. История стран зарубежной Азии в средние века. – М., 1970.
41. Кондратьев И.В. Історія країн Азії та Африки у Середні віки: Інформаційний пакет матеріалів для організації навчання за кредитно – модульною системою для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації / 2-е вид. – Чернівці, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, 2007. – 40 с.
42. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. – К., 2002.

Основна література

116. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций/ Ф. Бродель. Предисл. М. Эмара. – М.: Весь мир, 2008. – 552 с.
117. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв.: в 3-х тт. – М.: Прогресс, 1986 – 1992.
118. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988.
119. Всемирная история: В 10 т. – М., 1957-1958. – Т. 3-5.
120. История Востока. История Востока : в 6 т. / редкол.: Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др.; Ин-т востоковедения РАН. — М.: Вост. лит., 1995-2006. – Т. 2-3.
121. История человечества: В 7-ми томах. – М.: Магистр-пресс, 2003.
122. Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. – К.: Ника-Центр; М.: Старклайт, 2004. – 1064 с.
123. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. – М., 1991 – 1992. – Т. 1-2.
124. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. - (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 752 с.
125. Самозванцев А.М. Мифология Востока. — М.: Алетея, 2000. — 384 с.: ил.
126. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. – М., 1961 – 1976. – Т. 1-16.
127. Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. – М., 1993.

Додаткова література.

46. Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. М., 1977.
47. Алаев Л.Б. Средневековая Индия. – СПб.: Алетея, 2003. – 304 с.
48. Алаев Л.Б. Южная Индия: Социально-экономическая история XIV-XVIII вв. М., 1964.
49. Анго Н. Классическая Индия. – М.: Вече, 2007. – 400 с.
50. Ашрафьян К.З. Делийский султанат. – М., 1960.
51. Ашрафьян К.З. Средневековый город Индии XIII - середины XVIII века: Проблемы экономической и социальной истории. М., 1983.
52. Беренстен В. Империя Великих Моголов. - М.: АСТ: Астрель, 2005. - 160 с.
53. Бэшэм А.А. Чудо, которым была Индия. – М., 1977.
54. Иванова Л.В. Индуизм. - М., 2003.
55. История Индии в средние века. – М., 1968.
56. Медведев Е.М. Очерки истории Индии до XIII века. М., 1990.
57. Неру Дж. Открытие Индии. М., 1955.
58. Сафронма А.Л. История Шри Ланки в древности и средние века. М., 1987.
59. Синха Н., Банерджи А.Ч. История Индии. – М., 1954.
60. Таммита – Дельгода С. Индия. История страны. – М.-СПб.:Эксмо, Мидгард, 2010ю – 352 с.

Глосарій (тлумачний словник термінів – упорядкований перелік спеціальних термінів, зміст яких вимагає пояснення).

Абваб – додатковий податок в Делійському султанаті.

Арамаянкі – форма умовного землеволодіння в індійській державі Віджаянагар на зразок мусульманського ікта.

Амлак – провінція в Делійському султанаті. На чолі А. стояв валі. А. поділялися на шиккі на чолі з шиктадарами, а шиккі на паргана.

Афакі («чужинці») – тюркська шийтська аристократія в султанаті Бахмані.

Бодхисатва – в буддизмі махаяна людина, яка має можливість потрапити у стан нирвани, однак залишилась в цьому житті для того, щоб допомогти своїми добрими вчинками іншим досягти стану нирвани.

Брахмі – складове письмо в середньовічній Індії (писалось зліва на право).

Варна – стан в давній та середньовічній Індії. Виділялись варни брахманів (священнослужителів), кшатріїв (воїнів), вайш'ів (землеробів, ремісників, купців) та шур (залежних).

Вішнуїзм – напрямок індуїзм з домінуючим культом бога Вішну.

Граміка – староста сільської общини.

Гуру – жерці-вчителі в вішнуїзмі.

Декані («деканці») – тюркська сунітська аристократія в султанаті Бахмані.

Джагірдар – власник джагіру.

Джагір – форма умовного землеволодіння в імперії Великих Моголів на зразок ікта.

Джаджмані – кастова система в Індії.

Джитал – мідна монета в Делійському султанаті.

Дін-і-ілахі («Божественна віра») – синкретична релігійна система впроваджена в імперії Великих Моголів за часи правління султана Акбара (1556 -1605).

Індуїзм (шругі, «почуте, знання»)– національна індійська язичницька релігія, що сформувалась у ранньому середньовіччі на базі ведизму.

Каста (джаті, «народження, походження») – група людей, що займалась певним типом праці або спеціальної діяльності, і яка усвідомлювала свою відмінність від інших груп (каст).

Карма («відплата») – сума добрих та поганих вчинків людини за всі її попередні народження.

Кхароштхі - складове письмо в середньовічній Індії (писалось зправа на ліво).

Махапрадхана – перший міністр. В індуїстській державі Віджаянагар посада аналогічна мусульманському везіру.

Махараджа – титул правителя, вищий за раджу.

Махаяна («широкий шлях») – напрямок буддизму, за вимогами демократичніший за хінаяну. М. допускає наявність бодхісатв.

Моголи – індійська назва мешканців Середньої Азії та Афганістану. Ці землі в XIII ст. були завойовані монголами та отримали назву «Моголістану».

Мурті – статуї-зображення богів в індуїзмі.

Наду – сільська община в Південній Індії.

Раджа – титул правителя.

Раджпути (раджпутра, «царські сини») – воєвничі клани в Північно-Західній Індії, що у наприкінці VIII – XII ст. утворили ряд держави (наприклад, держава Гурджара-Пратіхарів).

Ріши – творці Вед, культ яких існує в індуїзмі.

Сангха – буддійська община.

Санскрит («святина мова») – індоєвропейська мова, що використовувалась в сфері управління, культури та релігії в індуїстських та буддійських державах.

Саті – ритуальне самогубство шляхом самоспалення.

Сикхізм -

Смарті – напрямок в індуїзмі, адепти якого в рівній мірі шанують і Вішну, і Шиву.

Танка – срібна монета в Делійському султанаті.

Урасі – сільська община в Північній Індії.

Халісе – в мусульманських державах Індостану землі, що належали державі.

Хінаяна (тхера, тхеравада – «вузький шлях») – напрямок буддизму, який вимагає від своїх адептів строгого дотримання всіх вимог

Тіпїтакі («Три кошики»). В Х. досягнення нірвани можливе лише шляхом накопичення власних релігійних заслуг.

Чіхільгані («Сорок») – дорадчий орган управління при делійському султані, до складу якого входили представники верхівки тюркської знаті.

Шиваїзм – напрямки індуїзму з домінуючим культом бога Шиви.

ТЕМИ КУРСОВИХ РОБІТ

1. Китай на межі давнини та середньовіччя. Криза ханьської державності.
2. Доба «Троєцарства». Боротьба за об'єднання Китаю у III ст. н. е.
3. Особливості політичного розвитку Китаю у «темні віки» (IV – VI ст.).
4. Розвиток ідеологічних течій у Китаї у середньовіччі.
5. Зовнішня політика Китаю в добу правління династії Тан.
6. Розвиток культури Китаю в добу середньовіччя.
7. «Чотири класичні романи», як джерело з історії середньовічного Китаю.
8. Монгольське завоювання Китаю.
9. Китай в добу правління династії Сун (960 – 1279 рр.).
10. Економічний розвиток Китаю в добу династії Мін.
11. Повсякдення життя китайців в добу середньовіччя.
12. Формування японської державності.
13. Переворот Тайка (645 р.) та його наслідки.
14. Розвиток японської державності в добу Хейян.
15. Літописи «Кодзікі» та «Ніхон сьокі», як джерело з історії ранньосередньовічної Японії.
16. Повсякденне життя японців за матеріалами японської літератури VIII – X ст.
17. Самурайський стан та його вплив на історію середньовічної Японії.
18. Війна Тайра і Мінамото та виникнення сьогунату.
19. Літописи «Кодзікі» та «Ніхон сьокі», як джерело з історії ранньосередньовічної Японії.
20. Самурайські повісті, як джерело з історії середньовічної Японії.
21. Видатні постаті доби «Сенгоку дзідай» (Ода Нобунага. Тойотомі Хідейосі. Токугава Ієясу).
22. Релігійне життя середньовічної Японії.
23. Розвиток японської культури в добу середньовіччя.
24. Тюркський каганат.
25. Політичний розвиток Хозарського каганату у VII – X ст.
26. Формування імперії Чингіз-хана.
27. Монгольське завоювання Китая та заснування імперії Юань.
28. Проблема кочівницької державності в сучасній науковій літературі.
29. Золота Орда у XIII – XIV ст.
30. Монгольська навала та мусульманський світ. Держава Хулагуїдів.
31. Завойовницькі походи Тимура.
32. Держава Сасанідів в Ірані.
33. Політична діяльність Мухаммада та формування мусульманської держави в Аравії.
34. Формування ісламської релігійної доктрини у ранньому середньовіччі.
35. Арабські завоювання в добу правління «праведних халіфів» (632 – 661 рр.).
36. Провідні течії ісламу: сунізм, шіїзм та харіджизм та їх вплив на середньовічну історію мусульманського світу.
37. Халіфат Омейядів: система управління, форми земельної власності, податкова система.
38. Халіфат Абасидів у II половині VIII – I половині X ст..
39. Абасидські халіфи та їх двір у II половині VIII – I половині X ст..
40. Шіїзм та політичне життя мусульманського світу у IX – X ст.
41. Реконкіста та ал-Андалуз.
42. Розвиток арабської географічної науки у добу Середньовіччя.
43. Розвиток арабської історичної науки у добу Середньовіччя.
44. Казки «Тисяча та однієї ночі», як джерело про повсякденне життя в добу Середньовіччя.

45. Держави Магрибу у X – XIII ст.
46. Імперія Сельджукідів.
47. Мусульманський світ та Візантія в добу Середньовіччя.
48. Держава Саманідів.
49. Держава хорезмшахів.
50. Іконійський султанат.
51. Формування османської держави у XIV ст..
52. Османська агресія на Балканах у XIV – XV ст.
53. Османське завоювання Візантії.
54. Внутрішня політика османських султанів у XIV – XV ст.
55. Османська імперія в добу правління Селіма I.
56. Зовнішня політика Османської імперії в добу правління Сулеймана I.
57. Внутрішня політика Османської імперії в добу правління Сулеймана I.
58. Османська імперія у XVII ст.
59. Імперія Гуптів: розвиток економіки, суспільні відносини, внутрішня та зовнішня політика.
60. Держава Харши.
61. Делійський султанат.
62. Завоювання Бабура та заснування імперії Великих Моголів.
63. Реформи Акбара в імперії Великих Моголів.
64. Індійська філософія в добу середньовіччя.
65. Розвиток індуїзму в добу середньовіччя.

Семінари та самостійна робота з курсу «Історія Азії та Африки в середні віки»

Кредит 1. Вступ до вивчення Середньовічного Сходу. Далекий Схід у Середні віки. (2 індивідуальні роботи + 1 творча робота+ 1 реферат).

**Тема 1. Вступ до курсу «Історія країн Азії та Африки у середні віки.
(індивідуальна робота №1)**

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1.

ТЕМА: Особливості історичного розвитку Сходу в середні віки.

Питання до обговорення:

1. Актуальність вивчення і дослідження історії країн Сходу.
2. Сходознавство, як наукова дисципліна. Історія сходознавства.
3. Географічні і хронологічні межі курсу.
4. Формаційний и цивілізаційний підходи щодо дослідження історії Сходу. Цивілізаційні регіони сходу.
5. Порівняння історичного розвитку країн Сходу та Заходу. Особливості історичного розвитку країн Сходу.

Завдання для самостійної роботи:

1. В чому полягає сутність європоцентризму в історичній науці?
2. Охарактеризуйте географічні межі поняття Схід.
3. Охарактеризуйте хронологічні межі східного середньовіччя та дайте його періодизацію.
4. В чому полягають особливості застосування формаційного підходу щодо вивчення середньовічного Сходу? Чи існував феодалізм на Сході?
5. Як характеризується середньовічний Схід через призму цивілізаційного підходу? Назвіть та охарактеризуйте цивілізаційні регіони Сходу.
6. Дайте характеристику поняттю «азіатський спосіб виробництва».
7. Охарактеризуйте розвиток сходознавства на Україні.

**Тема 2. Далекий Схід у добу Середньовіччя.
(індивідуальна робота №2 + творча робота №1)**

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 2.

ТЕМА: Китай у Ранньому середньовіччі

Питання до обговорення:

1. Політична криза в Китаї на межі II – III ст. Доба Троєцарства.
2. Китай в добу правління династії Цзінь. Реформа Сима Яня.
3. Суспільно-політичний розвиток Китаю у «Темні віки».
4. Провідні китайські ідеології у «Темні віки».
5. Розвиток Китаю у добу правління династії Суй.
6. Розвиток Китаю у добу правління династії Тан.

Завдання для самостійної роботи:

1. Визначте головні риси китайської цивілізації на межі давнини та середньовіччя.
2. Порівняйте періоди історичного розвитку китайської цивілізації на межі давнини та середньовіччя.

3. Охарактеризуйте розвиток Китаю в добу Троєцарства.
4. Охарактеризуйте історичний розвиток Китаю в добу правління династії Цзінь.
5. Проаналізуйте сутність надільної системи в Китаї та реформи Сима Яня.
6. Охарактеризуйте розвиток конфуціанства, буддизму та даосизму в темні віка.
7. Охарактеризуйте суспільно-політичні процеси в Північному та Південному Китаї в добу темних віків.
8. Проаналізуйте передумови об'єднання Китаю в II половині VI ст.
9. Охарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику Китаю в добу правління династії Суй.
10. Охарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику династії Тан у VII ст.?
11. Охарактеризуйте діяльність імператора Тай-цзуна (626 - 649)?
12. Охарактеризуйте діяльність імператриці У Цзетянь (У Хоу)?
13. Охарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику династії Тан у VIII ст.?
14. У чому полягає сутність реформи Ян Яня?
15. Охарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику династії Тан у IX ст.
Проаналізуйте причини, хід та наслідки Селянської війни Хуан Чао (874 - 884)?
16. Охарактеризуйте розвиток китайської культури у добу правління династії Тан?

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 3.

ТЕМА: Формування самурайського стану в Японії. Встановлення самурайської диктатури..

Питання до обговорення:

1. Передумови формування самурайського стану.
2. Особливості розвитку Японії у період формування інституту інсей.
3. Кодекс бусідо.
4. Війна Тайра та Мінамото. Виникнення сьогунату.
5. Диктатура Ходзьо.
6. Особливості політичного режиму Асікага.

Завдання для самостійної роботи:

1. Визначте головні риси японської цивілізації в добу Хейян (784 - 1185).
2. Охарактеризуйте особливості режиму правління родини Фудзівара.
3. Проаналізуйте причини та передумови виникнення самурайського стану.
4. Охарактеризуйте самурайський стан в Японії.
5. Охарактеризуйте режим правління інсей.
6. Охарактеризуйте протистояння самурайських кланів Тайра та Мінамото у XII ст.
7. Охарактеризуйте режим правління сьогунів.
8. Охарактеризуйте історичний розвиток Японії в добу правління сіккенів Ходзьо(1219 - 1333).
9. Охарактеризуйте історичний розвиток Японії в добу правління сьогунів Асікага.
10. Охарактеризуйте становище Японії у добу політичної роздробленості («Сенгоку дзідай», 1467 - 1572).
11. Охарактеризуйте діяльність Ода Нобунага, Тойотомі Хідейосі, Токугава Ієясу.

Кредит 2. Великий Степ та мусульманський світ у середні віки.

(1 ІНДИВІДУАЛЬНА + 1 ТВОРЧА+ 1 КОНТРОЛЬНА РОБОТА)

Тема 3. Великий Степ у добу середньовіччя.
(ІНДИВІДУАЛЬНА РОБОТА № 3)
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 4.

ТЕМА: Держава Чингіз-хана та його нащадків..

Питання до обговорення:

1. Проблема кочівницької державності в добу середньовіччя. Форми кочівницьких політій.
2. Формування держави Чингіз-хана.
3. Монгольські завоювання.
4. Держава Хулагуїдів.
5. Золота Орда.
6. Держава Тимура та Тимуридів.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте особливості історичного розвитку народів Великого Степу у добу середньовіччя.
2. Проаналізуйте історичний розвиток степових народів у добу раннього середньовіччя.
3. Порівняйте політичний устрій степових політій раннього середньовіччя та держав Чингізідів.
4. Охарактеризуйте розвиток суспільно-політичний розвиток монгольської держави Чингіз-хана.
5. Проаналізуйте причини успішності монгольських завоювань.
6. В чому полягали передумови розпаду держави Чингіз-хана?
7. Охарактеризуйте суспільно-політичний розвиток держави Хулагуїдів.
8. Охарактеризуйте суспільно-політичний розвиток Золотої Орди.
9. Яке значення мали монгольські завоювання для світової історії?
10. Охарактеризуйте державу Тимура?
11. В чому полягали причини успіху завоювань Тимура?
12. В чому полягає історичне значення держав Тимуридів?

Тема 4. Країни мусульманського світу у добу середньовіччя
(Творча робота №2)

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 5.

ТЕМА: Виникнення ісламу та формування арабської державності. Халіфат Омейядів і Аббасидів..

Питання до обговорення:

1. Близький Схід на світанку середньовіччя. Арабські племена у до ісламський період.
2. Біографія Мухаммада до 622 р.. Початок формування ісламської доктрини.
3. Основи ісламу.
4. Боротьба Мухаммада проти мекканської аристократії.
5. Об'єднання арабських племен Аравії у складі мусульманської держави.
6. Арабський халіфат за правління праведних халіфів.
7. Арабський халіфат за правління династії Омейядів.
8. Арабський халіфат за правління династії Аббасидів.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте Близький Схід на світанку середньовіччя. Арабські племена у до ісламський період.

2. Охарактеризуйте біографію Мухаммада до 622 р.. та початок формування ісламської доктрини.
3. Охарактеризуйте основи ісламу.
4. Охарактеризуйте боротьбу Мухаммада проти мекканської аристократії.
5. Охарактеризуйте процес об'єднання арабських племен Аравії у складі мусульманської держави.
6. Охарактеризуйте Арабський халіфат за правління праведних халіфів.
7. Охарактеризуйте Арабський халіфат за правління династії Омейядів.
8. Охарактеризуйте Арабський халіфат за правління династії Аббасидів.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №6.

ТЕМА: Мусульманський світ в XI – XIII ст.

Питання до обговорення:

1. Загальна характеристика держав мусульманського світу у XI – XIII ст.
2. Держави Магрибу у XI – XIII ст.
3. Держави ал – Машріку. Газневіди.
4. Держава Сельджукідів.
5. Монгольська навала та її наслідки для мусульманського світу.

Завдання для самостійної роботи:

1. Дайте загальну характеристику мусульманського світу на межі X-XI ст.
2. Охарактеризуйте суспільно-політичний розвиток держави Альморавидів.
3. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій держави Альмохадів.
4. Яке історичне значення для народів Магрибу та Піренейського півострову мала Реконкіста.
5. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій держави Газневидів.
6. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій держави Сельджукидів.
7. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій держави Айюбидів.
8. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій держави хорезмшахів.
9. Яке значення для народів Близького Сходу мали хрестові походи.
10. Охарактеризуйте розвиток науки та культури в мусульманському світі в XI – XIII ст.
11. Охарактеризуйте монгольське завоювання мусульманських держав аль-Машріку. Яке значення воно мало для мусульманського світу.

Кредит3. Османська імперія та Індія у добу середньовіччя.

(1 індивідуальна+1 есе + 1 контрольна+ 1 реферат

Тема 5. Османська держава в середні віки.

(Індивідуальна робота № 4)

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 7.

ТЕМА: Османська держава в середні віки.

Питання до обговорення:

1. Природно-кліматичні умови Малої Азії.
2. Турецькі держави в Малій Азії в XI – XIII ст.
3. Державотворча діяльність Усмана Газі в XIV ст.
4. Османські завоювання у XIV ст.
5. Система управління та суспільно-політичний розвиток Османської держави у XIV ст.
6. Особливості історичного розвитку Османської держави у XV ст.
7. Османська імперія в часи правління Селіма I Явуза.

8. Внутрішня політика Сулеймана I Пишного.
9. Зовнішня політика Сулеймана I Пишного.
10. Османська імперія в останній третині XVI ст.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте природно-кліматичні умови Малої Азії.
2. Охарактеризуйте історичний розвиток Іконійського султанату.
3. Охарактеризуйте особливості етногенезу турок-османів.
4. Охарактеризуйте передумови виникнення османської державності.
5. Охарактеризуйте політику Османа Газі.
6. Дайте характеристику реформам Орхана. Які наслідки вони мали для османської державності?
7. Охарактеризуйте османські завоювання XIV – XV ст.
8. Охарактеризуйте систему управління та становий устрій Османської Туреччини.
9. Які форми земельної власності існували в Османській Туреччині? Дайте їх характеристику.
10. Охарактеризуйте податкову систему Османської Туреччини.
11. Охарактеризуйте відносини Османської Туреччини з Візантією.
12. Охарактеризуйте становище Османської Туреччини на межі XV – XVI ст.
13. Охарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику Османської Туреччини за часи правління Селіма I Явуза.
14. Яке історичне значення мали завойовницькі походи Селіма I Явуза.
15. Проаналізуйте внутрішню політику Османської Туреччини за часи правління Сулеймана I Пишного.
16. Охарактеризуйте завойовницьку зовнішню політику Сулеймана I Пишного.
17. Проаналізуйте внутрішню політику Османської Туреччини в останній третині XVI ст.
18. Охарактеризуйте зовнішню політику Османської Туреччини в останній третині XVI ст.
19. В чому полягали причини кризи Османської Туреччини на межі XVI – XVII ст.

Тема 6. Індія та країни Південно-Східної Азії у добу середньовіччя.
(Есе).

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 8.

ТЕМА: Індія в добу середньовіччя.

Питання до обговорення:

1. Загальна характеристика Індії на світанку середньовіччя.
2. Держава Харши.
3. Релігійне життя Індії у VIII – X ст.
4. Індійські держави у VIII – X ст.
5. Індійський субконтинент та мусульманський світ у ранньому середньовіччі.
6. Індія у XI – XII ст.
7. Делійський султанат.
8. Формування Імперії Великих Моголів.
9. Імперія Великих Моголів у 16 ст. Діяльність Акбара.
10. Імперія Великих Моголів у 17 ст. Правління падишаха Аурангзеба (1658 - 1707).

11. Система земельної власності. Індійська община. Система джати (каст) (джаджмані). Система управління імперії Великих Моголів (влада падишаха, дивани (міністерства)).
12. Сікхи. Маратхи.

Завдання для самостійної роботи:

1. Дайте загальну характеристику Індії на світанку середньовіччя.
2. Охарактеризуйте державу Харши.
3. Охарактеризуйте релігійне життя Індії у VIII – X ст.
4. Охарактеризуйте індійські держави у VIII – X ст.
5. Охарактеризуйте зв'язки Індійського субконтиненту та мусульманського світу у ранньому середньовіччі.
6. Охарактеризуйте Індію у XI – XII ст.
7. Охарактеризуйте історичний розвиток Делійського султанату.
8. Охарактеризуйте формування Імперії Великих Моголів.
9. Охарактеризуйте історичний розвиток імперії Великих Моголів у 16 ст.
10. Проаналізуйте діяльність падишаха Акбара.
11. Охарактеризуйте історичний розвиток імперії Великих Моголів у 17 ст.
12. Проаналізуйте діяльність падишаха Аурангзеба (1658 - 1707).
13. Охарактеризуйте систему земельної власності та провідні інституції індійської цивілізації доби Великих Моголів (Індійська община. Система джати (каст) (джаджмані). Система управління імперії Великих Моголів (влада падишаха, дивани (міністерства)).
14. Охарактеризуйте виникнення держави сікхів.
15. Охарактеризуйте формування держави Маратхів.

Питання підсумкового контролю з дисципліни «Історія країн Азії та Африки в середні віки»

1. Предмет і задачі курсу історії країн Азії та Африки в середні віки та модерний час.
2. Формаційний та цивілізаційний підходи щодо вивчення історії країн Сходу.
3. Цивілізації Сходу: загальна характеристика.
4. Китай у Темні віки (4 -6 ст.).
5. Китай у добу Троєцарства.
6. Релігійне життя Китаю в середні віки.
7. Китай в добу династії Тан.
8. Китай в добу династії Сун.
9. Завоювання Китаю монголами (1211-1280).
10. Китай доби династії Юань (1280-1368).
11. Соціально-економічний розвиток Китаю епохи Мін (1368-1644).
12. Формування японської державності.
13. Переворот Тайка і його наслідки в Японії.
14. Японія у добу Хейян.
15. Самурайський стан в Японії. Сьогунат.
16. Японія в добу Сенгоку Дзидай. Прихід до влади сьогунів Токугава.
17. Основні риси культурного життя середньовічної Японії.
18. Утворення Монгольської орди. Чінгіс-хан (1157-1227).
19. Монгольські завоювання.
20. Монгольська імперія та її розпад.
21. Держава Хулагуїдів.
22. Золота Орда.
23. Держава Сасанідів у VI – VII ст. і її загибель.
24. Близький схід на світанку середньовіччя. Виникнення ісламу та мусульманської держави.
25. Пророк Мухаммад (570-632): життя та діяльність.
26. Правління перших праведних халіфів. Початок арабських завоювань.
27. Провідні течії ісламу: харіджизм, сунізм, шіїзм та їх вплив на політичне життя мусульманського світу у середні віки.
28. Дамаський Халіфат Омейядів (662 – 750).
29. Багдадський Халіфат Аббасидів (750 – 1258).
30. Ісламські держави ал-Магрибу та ал-Андалусу в X – XIII ст.
31. Ал-Машрік (Мусульманський Іран і Середня Азія) у X - XIII ст.
32. Виникнення Османської держави та перші османські завоювання.
33. Османська імперія у XVI ст.
34. Ослаблення Османської імперії на зламі Середньовіччя та Нового часу.
35. Султанат Сельджуків (1040-1157).
36. Арабо-мусульманський Схід і Хрестові походи.
37. Постать Салах ад-діна Аййюба (1171-1193) і утворення султанату Аййюбідів у Єгипті.
38. Мамлюкський султанат (1250-1517).
39. Ісмаїлізм та халіфат Фатімідів.
40. Утворення держави і завоювання Тимура (1370-1404)
41. Держава Тимуридів (1404-1500).
42. Індія на світанку середньовіччя. Держава Гуптів.
43. Провідні релігійні конфесії Індії доби середньовіччя.
44. Держава Харши.
45. Делійський султанат.
46. Держава Великих Моголів.
47. Реформи Акбара.
48. Варново-кастова організація індійського суспільства.

Список методичних рекомендацій та розробок викладача

1. Історія країн Азії та Африки в середні віки: Навчально-методичний посібник. – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2013. – 184 с.
2. Термінологічний словник.
3. Хронологічна таблиця.
4. Методичні рекомендації для виконання курсових робіт.
5. Перелік тем рефератів.